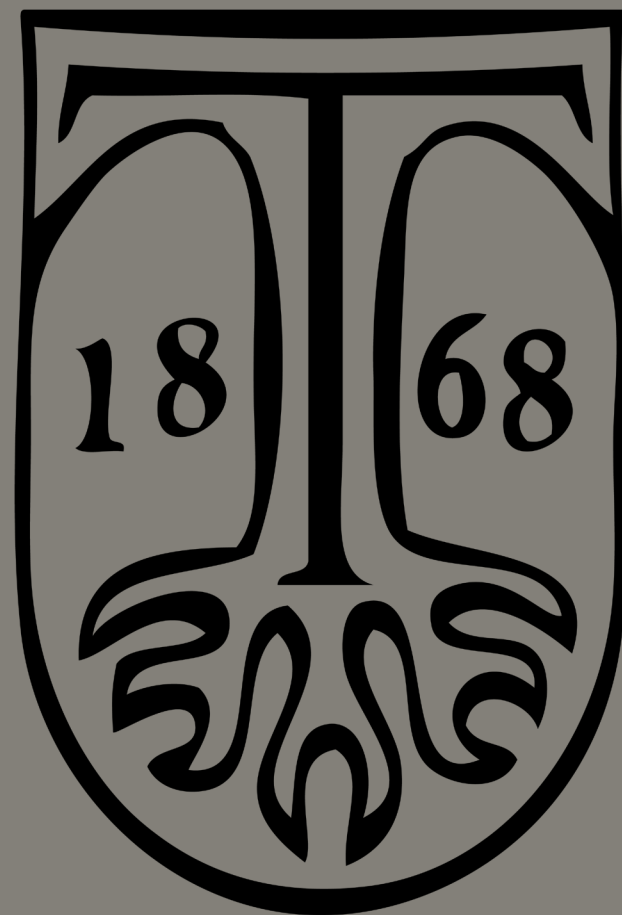

Cuprins

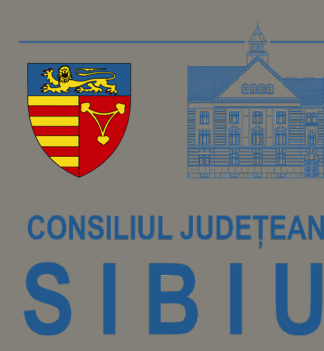
- Silviu I. Purece, *De la Marea Adriatică în Dacia, aventura monedelor tezaurului de la Apoș (lotul III) / 1*
- Bogdan Alin Craiovan, *Insights Regarding an Early Medieval Grave Discovered at Dudeștii Vechi, Timiș County, Romania / 10*
- Alexandru-Florin Cioltei, *Teritorii deținute de ordinele militaro-religioase în părțile răsăritene ale regatului arpadian în secolul al XIII-lea / 16*
- Ioan-Aurel Pop, Alexandru Simon, *Partes Transilvane intrabunt et de tota terra tua disperdent: Maximilian I de Habsburg către Ștefan cel Mare după Codrii Cosminului (I) / 21*
- Maria Cringaci Țiplic, *Perspective istoriografice privind spațiul sacru al Sibiului în evul mediu / 43*
- Liviu Cimpeanu, *Ecclesiastical Monuments of Brașov/Kronstadt/Brassó and the (Imagined) Topography of a Transylvanian City in Late Medieval and Early Modern Times / 59*
- Corina Cioltei-Hopârtean, *Mendicant Orders in Sibiu/ Hermannstadt in the First Half of the 16th Century / 65*
- Andrei Nacu, *Bisericile din Brașov ilustrate pe planurile orașului întocmite înainte de 1800 / 74*
- Ancuța-Maria Ilie, *Spațiul sacru în biserica creștină de tradiție bizantină. Trei perspective / 86*
- Alexandra Balan, *Două tehnici, un singur iconar: Savu Moga / 91*

Număr tematic coordonat de
prof. dr. habil. Ioan-Marian Țiplic

Revista TRANSILVANIA a fost fondată în ianuarie 1868,
ca platformă ideologică și științifică a Asociațiunii Transilvane pentru Literatura Română și Cultura Poporului Român.
Din 2017, este editată de Complexul Național Muzeal ASTRA sub autoritatea Consiliului Județean Sibiu.

Apare în parteneriat academic cu Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu.
Din 2009, Revista TRANSILVANIA este indexată în bazele de date SCOPUS și EBSCO.
Din 2020, revista Transilvania este indexată în baza de date ERIH PLUS.

ULBS
Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu

Scopus®

ISSN 0255 0539

TRANSILVANIA

SIBIU, 1/2021

TRANSILVANIA: serie nouă, anul XLIX (CLIII)

CONSILIUL ȘTIINȚIFIC:

- prof. univ. dr. Ștefan Afloroaei
(Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, România)
- prof. univ. dr. habil. Constantin Chiriac
(Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu, România)
- prof. univ. dr. Petr Kopecký
(Universitatea din Leiden, Germania)
- prof. univ. dr. Mihaela Miroiu
(Școala Națională de Studii Politice și Administrative, România)
- acad. pr. prof. univ. dr. Mircea Păcurariu
(Academia Română)
- acad. prof. univ. dr. Ioan-Aurel Pop
(Academia Română)
- conf. univ. dr. Marci Shore
(Universitatea Yale, Statele Unite ale Americii)
- prof. univ. dr. Ștefan Sienerth
(Universitatea „Ludwig Maximilian” din München, Germania)
- prof. univ. dr. habil. Andrei Terian
(Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu, România)
- acad. prof. univ. dr. Alexandru Zub
(Academia Română)

REDACȚIA:

Redactor-șef:
Radu Vancu

Redactori:
Dragoș Varga
Vlad Pojoga

Secretar de redacție:
Ștefan Baghiu

Tehnoredactor:
Mihaela Basarabă

Tipar:
Print ATU

Revista editată de
Complexul Național Muzeal ASTRA,
sub autoritatea Consiliului Județean Sibiu

Director general C.N.M. ASTRA:
Ciprian Anghel Ștefan

Redacția și administrația:
550177 Sibiu, str. Bastionului nr. 6A
Mobil: 0742257749
revistatransilvania@muzeulastra.com
www.revistatransilvania.ro

office@muzeulastra.com
www.muzeulastra.ro

TRANSILVANIA: New Series, Year XLIX (CLIII)

ADVISORY BOARD:

Prof. Ștefan Afloroaei

(Alexandru Ioan Cuza University of Iași, Romania)

Prof. Constantin Chiriac

(Lucian Blaga University of Sibiu, Romania)

Prof. Petr Kopecký

(Leiden University, Germany)

Prof. Mihaela Miroiu

(The National University of Political Studies
and Public Administration, Romania)

Acad. Prof. Mircea Păcurariu

(Romanian Academy)

Acad. Prof. Ioan-Aurel Pop

(Romanian Academy), Babeș-Bolyai University of Cluj, Romania

Assoc. Prof. Marci Shore

(Yale University, USA)

Prof. Stefan Sienerth

(Ludwig Maximilian University of München, Germany)

Prof. Andrei Terian

(Lucian Blaga University of Sibiu, Romania)

Acad. Prof. Alexandru Zub

(Romanian Academy)

EDITORIAL TEAM:

Editor-in-Chief:

Radu Văncu

Editors:

Dragoș Varga

Vlad Pojoga

Editorial Secretary:

Ștefan Baghiu

DTP:

Mihaela Basaraba

Printed at:

Print ATU

Journal edited by

ASTRA National Museum Complex

under the authority of the Sibiu County Council

General Manager ASTRA NMC:

Ciprian Anghel Ștefan

Contact:

550177 Sibiu, str. Bastionului, nr. 6A

Mobil: 0742257749

revistatransilvania@muzeulastra.com

www.revistatransilvania.ro

office@muzeulastra.com

www.muzeulastra.ro

Fotografia de pe coperta I: Arhiva fotografică a Muzeului ASTRA

Contents

Silviu I. Purece, *From the Adriatic Sea to Dacia, the adventure of Apoș hoard's coins (lot III)* / 1

Bogdan Alin Craiovan, *Insights Regarding an Early Medieval Grave Discovered at Dudeștii Vechi, Timiș County, Romania* / 10

Alexandru-Florin Cioltei, *Territory held by the military-order in the eastern parts of the Arpadian Kingdom during the 13th century* / 16

Ioan-Aurel Pop, Alexandru Simon, *Partes Transilvane intrabunt et te de tota terra tua disperdent: Maximilian I of Habsburg to Stephen the Great after the Battle in the Codrii Cosminului* / 21

Maria Cringaci Țiplic, *Historiographical perspectives on sacred spaces in Medieval Sibiu* / 43

Liviu Cîmpeanu, *Ecclesiastical Monuments Of Brașov/ Kronstadt/Brassó And The (Imagined) Topography Of A Transylvanian City In Late Medieval And Early Modern Times* / 59

Corina Cioltei-Hopârtean, *Mendicant Orders in Sibiu/Hermannstadt in the First Half of the 16th Century* / 65

Andrei Nacu, *The churches of Brașov Illustrated in the City Plans Made Before 1800* / 74

Ancuța-Maria Ilie, *The Sacred Space in the Eastern Church. Three perspectives* / 86

Alexandra Balan, *Two Techniques, One Icon Painter: Savu Moga* / 91

Themed Issue Coordinated by

Prof. Dr. Habil. Ioan-Marian Țiplic

DE LA MAREA ADRIATICĂ ÎN DACIA, AVENTURA MONEDELOR TEZAURULUI DE LA APOȘ (LOTUL III)

Silviu I. PURECE

Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu, Facultatea de Științe Socio-Umane
“Lucian Blaga University” of Sibiu, Faculty of Social and Human Sciences
Personal e-mail: silviu.purece@ulbsibiu.ro

FROM THE ADRIATIC SEA TO DACIA, THE ADVENTURE OF APOȘ HOARD'S COINS (LOT III)

In the collection of Valea Hârtibaciului Museum of Agnita is kept a group of coins issued by Dyrrhachium and discovered at Apoș. This lot contains 10 coins who can be part of the Apoș hoard, from which two lots, preserved in the Brukenthal National Museum's numismatic collection, were published. Taking in account all those groups, we can establish that, at least until now, we know 54 coins of this hoard. Like many others monetary deposits with Dyrrhachian coins found in Dacia, this one it is dominated by the coins of group V. It is very possible to have a hiding horizon in the southern Transylvania dated no long after the middle of the 1st century BC, created, probably, by the harsh political and military environment generated by the fall of Burebista's power.

Keywords: Dyrrhachium, Apoș, Dacians hoard, Burebista, Dacians' political relations, Roman Republic in Balkans.

Interesanta colecție a Muzeului „Valea Hârtibaciului” din Agnita¹ adăpostește o paletă largă și diversă de artefacte provenite din regiunea căreia îi este consacrat. Din colecția sa nu lipsesc obiectele de factură arheologică, printre ele, înregistrate la numărul de inventar 5448/1-10, se numără 10 drahme emise de orașul adriatic Dyrrhachium și provenite de la Apoș. Faptul că monedele au fost grupate sub același număr generic de inventar indică intrarea lor concomitentă în colecție, fiind un lot unitar. Așa cum vom arăta și în cele ce urmează, lotul trebuie să fi făcut parte din tezaurul cu monedă dyrrhachiană descoperit la Apoș².

Orașul Dyrrhachium a reprezentat pentru perioada secolelor II-I î. Hr. o importantă bază de operațiuni a Republicii Romane în Balcani, fiind principalul port de legătură dintre Italia și spațiul balcanic³. Intensificarea acțiunilor militare romane în regiune, în perioada

amintită, și necesitatea securizării flancului estic al Republicii, a impus găsirea unor metode de creștere a cantității de monedă⁴ necesară plății trupelor, dar mai ales a mercenarilor și aliaților ce contribuiau la efortul de război roman⁵. Credem că sume importante au fost necesare și pentru susținerea acțiunilor diplomatice ale Romei, ce au avut ca scop menținerea neutralității sau obținerea de alianțe din partea anumitor entități politice barbare situate în spațiul balcanic⁶. Nevoia stringentă de monedă a fost rezolvată de romani prin utilizarea, printre altele, a atelierelor monetare de care dispuneau orașele adriatice Dyrrhachium și Apollonia⁷, ce își intensifică acum, la comanda Romei, producția de drahme.

Drahmele celor două orașe sunt foarte asemănătoare din punct de vedere iconografic, având reprezentată pe avers o vacă ce-și alăptează vițelul iar pe revers două elemente simbolice încadrate în chenare interpretate

ca fiind florale⁸ sau stele stilizate⁹. Numele orașului emitent apare abreviat pe revers alături de numele coordonatorului atelierului monetar, literele fiind distribuite pe laturile chenarului dispus central în spațiul câmpului monetar, în timp ce pe avers este menționat numele magistratului responsabil cu emiterea monedelor¹⁰. După alte opinii cele două nume ar indica magistratul eponim al orașului, respectiv magistratul responsabil cu emiterea monedelor¹¹.

Dyrrhachium a avut contribuția cea mai semnificativă în producerea de monedă aparținând tipului menționat¹², tezaurele care conțin drahme emise de ambele orașe adriatice sunt, în cea mai mare parte a lor, dominate de emisiunile dyrrhachiene¹³. Un număr important de depozite monetare sunt formate doar din monede provenind din officinele Dyrrhachium-ului¹⁴, situație în care pare a se afla¹⁵, după cum vom vedea, și tezaurul de la Apos.

Catalogul monedelor din cel de-al treilea lot, Agnita, al tezaurului de la Apos

DYRRHACHIUM

EMISIUNI DIN FAZA A IV-A

1. ΦΙΑΗΜΩΝ / ΝΙΚΥΛΛΟΥ

Avers: ΦΙΑΗΜΩΝ

Revers: ΔΥΡ/ΝΙΚΥΛ/[ΛΟΥ]

Meta 2015, IV/61; Ceka 1972, 428, drahmă.

3,17 g.; 20,9 x 18,1 mm; axa 4.

Nr. inv. 5448/10.

2. ΦΕΡΕ/ΝΕΙΚΟΣ / ΔΑΜΗΝΟΣ

Avers: ΦΕΡΕ/ΝΕΙΚΟΣ

Revers: [ΔΥΡ/ΔΑ]ΜΗΝΟΣ

Meta 2015, IV/78; Ceka 1972, 422, drahmă.

3,27 g.; 17,2 x 16,6 mm; axa 11.

Nr. inv. 5448/2.

3. ΣΩΣΤΡΙΩΝ / ΦΑΝΙΣΚΟΥ

Avers: ΣΩΣΤΡΙΩΝ

Revers: ΔΥΡ/[ΦΑ/Ν]ΙΣ/ΚΟΥ

Meta 2015, IV/81; Ceka 1972, 414, drahmă.

3 g.; 18,8 x 17,7 mm; axa 8.

Nr. inv. 5448/1.

EMISIUNI DIN FAZA A V-A

4. ΞΕΝΩΝ / ΑΓΑΘΙΩΝΟΣ

Avers: ΞΕΝΩ[N]

Revers: ΔΥΡ/ΑΓΑ/ΘΙΩ/ΝΟΣ

Meta 2015, V/85; Ceka 1972, 353, drahmă.

3,16 g.; 20,7 x 18,1 mm; axa 10.

Nr. inv. 5448/6.

5. ΞΕΝΩΝ / ΦΙΛΛΙΑ

Avers: ΞΕΝΩΝ

Revers: [ΔΥΡ]/ΦΙΛ/ΛΙ/Α

Meta 2015, V/85; Ceka 1972, 361, drahmă.

3,25 g.; 17,2 x 16,9 mm; axa 10.

Nr. inv. 5448/5.

6. ΞΕΝΩΝ / ΦΙΛΟΔΑΜΟΥ

Avers: [Ξ]ΕΝΩ[N]

Revers: ΔΥΡ/ΦΙΛΟ/ΔΑ/[ΜΟΥ]

Meta 2015, V/85; Ceka 1972, 362, drahmă.

3,20 g.; 18,2 x 17,2 mm; axa 5.

Nr. inv. 5448/4.

7. ΞΕΝΩΝ / ΦΙΛΟΔΑΜΟΥ

Avers: ΞΕΝΩΝ

Revers: ΔΥΡ/ΦΙΛ[Ο/ΔΑ]/ΜΟΥ

Meta 2015, V/85; Ceka 1972, 362, drahmă.

3,23 g.; 17,3 x 16,8 mm; axa 1.

Nr. inv. 5448/3.

8. ΜΕΝΙΣΚΟΣ / ΚΑΛΛΩΝΟΣ

Avers: ΜΕΝΙΣΚΟ[Σ]

Revers: Δ[ΥΡ/ΚΑΛ]/ΛΩ/ΝΟΣ

Meta 2015, V/86; Ceka 1972, 322, drahmă.

3,04 g.; 17,3 x 16,9 mm; axa 9.

Nr. inv. 5448/8.

9. ΜΕΝΙΣΚΟΣ / ΛΥΚΙΣΚΟΥ

Avers: ΜΕΝΙΣΚΟ[Σ]

Revers: Δ[ΥΡ]/ΛΥ/ΚΙΣ/ΚΟΥ

Meta 2015, V/86; Ceka 1972, 325, drahmă.

3,23 g.; 18,5 x 17,9 mm; axa 11.

Nr. inv. 5448/7.

10. ΜΕΝΙΣΚΟΣ / ΛΥΚΙΣΚΟΥ

Avers: ΜΕΝΙΣΚΟ[Σ]

Revers: ΔΥΡ/Λ[Υ/Κ]ΙΣ/ΚΟΥ

Meta 2015, V/86; Ceka 1972, 325, drahmă.

3,20 g.; 18,2 x 17,8 mm; axa 1.

Nr. inv. 5448/9.

Repartizarea monedelor din lot pe emitenți

ΦΙΛΗΜΩΝ	ΝΙΚΥΛΛΟΥ	Meta 2015, IV/61	1
ΦΕΡΕΝΕΙΚΟΣ	ΔΑΜΗΝΟΣ	Meta 2015, IV/78	1
ΣΩΣΤΡΙΩΝ	ΦΑΝΙΣΚΟΥ	Meta 2015, IV/81	1
ΞΕΝΩΝ	ΑΓΑΘΙΩΝΟΣ	Meta 2015, V/85	1
ΞΕΝΩΝ	ΦΙΛΛΙΑ	Meta 2015, V/85	1
ΞΕΝΩΝ	ΦΙΛΟΔΑΜΟΥ	Meta 2015, V/85	2
ΜΕΝΙΣΚΟΣ	ΚΑΛΛΩΝΟΣ	Meta 2015, V/86	1
ΜΕΝΙΣΚΟΣ	ΛΥΚΙΣΚΟΥ	Meta 2015, V/86	2
Total			10

Așa cum am sugerat inițial, lotul de monede de la Agnita poate fi considerat ca fiind cel de-al treilea aparținând tezaurului de la Apoș, alte două loturi se află în colecția Muzeului Național Brukenthal înregistrate la numerele de inventar T 3249-T 3282¹⁶, respectiv T 3321-T 3330¹⁷. Cele două loturi aflate la Muzeul Național Brukenthal însumează 44 de monede¹⁸. Dacă adăugăm și pe cele 10 ale lotului de la Agnita (lotul trei) ajungem la un total de 54.

Trebuie remarcat că două dintre ele, denumite doi și trei, au același număr de monede – 10. Pare un argument important în considerarea apartenenței lor la același tezaur provenit de la Apoș, după descoperire monedele tezaurului fiind împărțite, probabil, în grupuri de 10, exceptând lotul predat inițial autorităților de către descoperitori. Pare a fi, astfel, un exemplu clasic de împrăștiere a unui depozit monetar după descoperire, numărul 10 fiind un etalon de bază al sistemului numeric,

adânc înrădăcinat în mentalul colectiv.

Este foarte posibil ca lotul ajuns la Agnita să fi fost rezultatul unei selecții atente, monedele fiind foarte diverse din punct de vedere tipologic, având, în cea mai mare parte, un aspect îngrijit. Monede lotului sunt puțin uzate, comparativ cu cele din lotul I¹⁹, descentrarea datorată baterii, specifică celor mai multor drahme dyrrhachiene aparținând seriei a V-a, nu este exagerată, așa cum se constată în cazul unor monede din lotul I²⁰ sau lotul II²¹. Se pare că cele două loturi de câte 10 monede au fost păstrate inițial de către descoperitori, ajungând mai târziu în colecțiile muzeale, fapt sugerat și de înregistrarea mai târzie a lotului II în evidențele Muzeului Național Brukenthal²².

Pornind de la cele trei loturi putem deduce structura tezaurului de la Apoș, aceasta fiind redată în tabelul următor:

		LOTUL I	LOTUL II	LOTUL III	TOTAL
Magistrați	Catalog	Număr de monede	Număr de monede	Număr de monede	Număr de monede

Grupa a IV-a

ΦΙΛΗΜΩΝ	ΝΙΚΥΛΛΟΥ	Meta 61	-	-	1	1
ΓΛΑΥΚΟΣ	ΔΑΜΑΓΕΟΣ	Meta 68	-	1	-	1
ΦΕΡΕΝΕΙΚΟΣ	ΔΑΜΗΝΟΣ	Meta 78	-	-	1	1
ΣΩΣΤΡΙΩΝ	ΦΑΝΙΣΚΟΥ	Meta 81	-	-	1	1

Grupa a V-a

ΞΕΝΩΝ	ΑΓΑΘΙΩΝΟΣ	Meta 85	-	-	1	1
ΞΕΝΩΝ	ΠΥΡΒΑ	Meta 85	1	-	-	1
ΞΕΝΩΝ	ΦΙΛΛΙΑ	Meta 85	-	-	1	1
ΞΕΝΩΝ	ΦΙΛΟΔΑΜΟΥ	Meta 85	2	1	2	5
ΜΕΝΙΣΚΟΣ	ΑΓΑΘΙΩΝΟΣ	Meta 86	-	1	-	1
ΜΕΝΙΣΚΟΣ	ΑΡΧΙΠΠΙΟΥ	Meta 86	3	-	-	3
ΜΕΝΙΣΚΟΣ	ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ	Meta 86	8	1	-	9
ΜΕΝΙΣΚΟΣ	ΚΑΛΛΩΝΟΣ	Meta 86	6	-	1	7

MENISKOΣ	ΛΥΚΙΣΚΟΥ	Meta 86	7	3	2	12
MENISKOΣ	ΦΙΛΩΤΑ	Meta 86	5	3	-	8
[MEN]ΙΣΚΟΣ	ΔΥΟ-Α-ΔΟΣ-?		1	-	-	1
Imitație	Imitație		1	-	-	1
			34	10	10	54

Amplasarea cronologică a perechilor de magistrați a suscitată intense dezbateri, fiind propuse mai multe sisteme cronologice²³ care și astăzi pot suferii modificări²⁴. Cu toate acestea este clar faptul că emisiunile magistraților monetari ΞΕΝΩΝ și ΜΕΝΙΣΚΟΣ, încadrate în faza a V-a, încheie seria de drahme emise de Dyrrhachium. În comparație cu acestea, monedele fazei a IV-a sunt mult mai puțin prezente, apărând, în

cea mai mare parte a tezaurului din Dacia, ca un element remanent, mai puțin conectat la fenomenul spectaculos ilustrat de marea masă a monedelor seriei a V-a. În cazul tezaurului de la Apoș emisiunile fazei a IV-a reprezintă 7,41%, în timp ce cele ale fazei a V-a au o pondere de 92,59%. Emisiuni din faza a IV-a apar secvențial și în tezaurul de la Tălmăcel²⁵ sau Miercurea Sibiului²⁶.

La încadrarea cronologică a emisiunilor dyrrhachiene

Magistrați		Medie
ΦΙΛΗΜΩΝ	ΝΙΚΥΛΛΟΥ	3,17
ΓΛΑΥΚΟΣ	ΔΑΜΑΓΕΟΣ	3,26
ΦΕΡΕΝΕΙΚΟΣ	ΔΑΜΗΝΟΣ	3,27
ΣΩΣΤΡΙΩΝ	ΦΑΝΙΣΚΟΥ	3
ΞΕΝΩΝ	ΑΓΑΘΙΩΝΟΣ	3,16
ΞΕΝΩΝ	ΠΥΡΒΑ	3,33
ΞΕΝΩΝ	ΦΙΛΛΙΑ	3,25
ΞΕΝΩΝ	ΦΙΛΟΔΑΜΟΥ	3,26
MENISKOΣ	ΑΓΑΘΙΩΝΟΣ	3,02
MENISKOΣ	ΑΡΧΙΠΠΟΥ	3,05
MENISKOΣ	ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ	3,09
MENISKOΣ	ΚΑΛΛΩΝΟΣ	3,04
MENISKOΣ	ΛΥΚΙΣΚΟΥ	3,11
MENISKOΣ	ΦΙΛΩΤΑ	3,17

o contribuție importantă a avut-o studiul greutateilor dar și a calității aliajului conținut²⁷. Media greutateilor monedelor din tezaurul de la Apoș este următoarea:

Deși drahmele dyrrhachiene și apolloniene sunt emise pe țărmurile Adriaticii, cea mai mare parte a descoperirilor se concentrează în spațiul de nord

al Peninsulei Balcanice²⁸, cu o dominanță numerică din partea emisiunilor ultimei faze în spațiul dacic²⁹. Deplasarea acestor mari cantități de monedă către nord trebuie să fie legată de creșterea puterii militare a dacilor în secolul I î. Hr. și, implicit, a importanței lor în ansamblul politic al spațiului sud-est european. Graba cu care au fost bătute monedele din faza a V-a, fapt

indicat de aspectul monedelor³⁰, cel mai evident indiciu fiind baterea descentrată datorată neglijenței de neînțeles altfel în poziționară ștanțelor pe pastila monetară, este legată de nevoia urgentă de a efectua plăți consistente. Deși este posibil ca o parte a drahmelor emise de cele două orașe adriatice să fi ajuns în Dacia ca urmare a activității mercenarilor aflați în serviciul Romei³¹ și nu numai, a prăzilor de război pe care dacii le-ar fi luat, mai ales sub conducerea lui Burebista, din spațiul balcanic, a comerțului, mai ales cu sare, credem că o parte însemnată a lor ar fi putut fi obținută de dacii ca stipendii în contextul acțiunilor diplomatice ale Romei. Aceste plăți cu caracter diplomatic ar fi putut fi făcute, dacă acceptăm o datare mai joasă a ultimei serii³², chiar și în contextul războiului civil dintre Pompei și Caesar. Oare în ce a constat succesul misiunii diplomatice a lui Acornion, succes menționat de către decretul din Dionysopolis³³. Răspândirea în spațiul dacic a acestor

drahme poate fi datorată și recompenselor pe care conducătorii daci le-au oferit, probabil, diverșilor lideri locali, războinicilor etc..

Credem că o mare parte a acestor averi acumulate vor fi fost teaurizate în anii ce au urmat dispariției lui Burebista, perioadă tulbură care va conduce la divizarea lumii dacice. Fenomenul pare a fi ilustrat, printre altele, de tezaurul descoperit în timpul cercetărilor arheologice preventive efectuate pe traseul autostrăzii în dreptul localității Miercurea Sibiului³⁴, recuperat integral și cu un context arheologic bine determinat. Materialul arheologic provenit din această așezare pare să sugereze o funcționare a așezării de aici până la jumătatea secolului I î. Hr.³⁵, putând, evident, ca datarea să coboare și câțiva ani după. Tezaurul de la Miercurea Sibiului să se încadreze într-un orizont de tezaure format după jumătatea secolului I î. Hr.³⁶ din care este foarte posibil să fi făcut parte și cel de la Apoș.

Note

1. Irina Oberländer-Tirnovanu, Aurelia Duțu, *Muzee și colecții din România*, (București: CIMEC, 2009), 17.
2. Silviu I. Purece, „Tezaurul de monede dyrrhachiene de la Apoș, județul Sibiu”, *Monedă și comerț în sud-estul Europei*, nr. IV (2012): 53-62; Silviu I. Purece, Claudiu Munteanu, „Două fragmente de tezaure cu drahme de Apollonia și Dyrrhachium din colecția Muzeului Național Brukenthal”, *Pontica*, nr. 50 (2017): 563-572.
3. John Wilkes, *The Illyrians*, (Oxford: Blackwell Publishers, 1996), 175, 212-213; Pierre Cabanes, „Les ports d’Illyrie meridionale”, *Strutture portuali e rotte marittime nell’ Adriatico di età romana, Antichità Altoadriatiche*, no. XLVI (Roma: École française de Rome, 2001): 133-134; Susan Walker, John Wilke, „Becoming Roman and Staying Greek in the Southern Adriatic”, *Bulletin of the Institute of Classical Studies. Supplement - Exploring Ancient Sculpture: Essays in Honour of Geoffrey Waywell*, nr. 104 (2010): 204; Albana Meta, *Le monnayage en argent de Dyrrachion (375-60/55 av. J.-C.)* (Atena: Ecole française d’Athènes, 2015), 265.
4. Gyula Petrányi, „Cow-Calf Type Greek-Illyrian Drachms from Apollonia and Dyrrhachium: Chronological Questions”, *Abgadiyat*, nr. 5 (2010): 30.
5. Albana Meta, *Le monnayage en argent de Dyrrachion (375-60/55 av. J.-C.)* (Atena: Ecole française d’Athènes, 2015), 266.
6. Meta, *Le monnayage en argent*, 267.
7. Gyula Petrányi, „Cow-Calf Type Greek-Illyrian Drachms from Apollonia and Dyrrhachium: Chronological questions”, *Abgadiyat*, nr. 5 (2010): 30; Albana Meta, „La production et la circulation monétaire en Illyrie Méridionale à partir des années 230 av. J.-C. jusqu’au milieu du Ier siècle”, *Proceedings of the International Congress of Albanian Archaeological Studies. 65th Anniversary of Albanian Archaeology* (Tirana: Centre for Albanian Studies and Institute of Archaeology, 2013), 328; Meta, *Le monnayage en argent*, 264-265.
8. Meta, *Le monnayage en argent*, 186.
9. Gyula Petrányi, „Gardens of Alkinoos Facts or Fiction? On the Reverse Pattern of the Silver Coins from Corcyra, Apollonia and Dyrrhachium”, *The Celator*, nr. 4 (1998): 24.
10. Albana Meta, „Names and Mintmarks at the Mint of Dyrrhachium (c.270-60/55 BC): A Case Study”, *Revue Belge de Numismatique*, nr. 158 (2012): 34; Meta, *Le monnayage en argent*, 206-207.
11. Niculae Conovici, „Contribuție privind cronologia și circulația drahmelor de la Dyrrhachium și Apollonia la Dunărea de Jos”, *Cultură și civilizație la Dunărea de Jos*, nr. 1, 1985: 38; Gyula Petrányi, „Relative Chronology of the Drachms of Apollonia and Dyrrhachium in the Final Period Minting”, *Numizmatikai Közlelony*, nr. 94-95, (1995-1996): 3.
12. Olivier Picard, Shpresa Gjongecaj, „Le monnayage d’Apollonia à la vache allaitant”, *Revue Numismatique*, nr. 155 (2000): 148.
13. Gheorghe Poenaru Bordea, „Circulation des monnaies d’Apollonia et de Dyrrhachion en Dacie préromaine et dans la région du Bas-Danube”, *L’Adriatico tra Mediterraneo e Penisola Balkanica nell’antichità, Lecce-Matera, 21-27 ottobre 1973*, (Taranto: Istituto per la storia e l’archeologia della Magna Grecia, 1973), 233.
14. Constantin Preda, *Istoria monedei în Dacia preromană*, (București: Editura Enciclopedică, 1998), 264.
15. Cu toate acestea, nu excludem posibilitatea ca tezaurul de la Apoș să fi avut în compoziție și emisiuni ale Apolloniei din cauză că nu cunoaștem numărul de monede inițial al tezaurului.

16. Silviu I. Purece, „Tezaurul de monede dyrrhachiene de la Apos, județul Sibiu”, *Monedă și comerț în sud-estul Europei*, nr. IV, (2012): 53.
17. Silviu I. Purece, Claudiu Munteanu, „Două fragmente de tezaure cu drahme de Apollonia și Dyrrhachium din colecția Muzeului Național Brukenthal”, *Pontica*, nr. 50 (2017): 564-565.
18. Purece-Munteanu, „Două fragmente de tezaure cu drahme”, 566.
19. Silviu I. Purece, „Tezaurul de monede dyrrhachiene de la Apos, județul Sibiu”, *Monedă și comerț în sud-estul Europei*, nr. IV, (2012), 59.
20. Purece, „Tezaurul de monede dyrrhachiene”, 59.
21. Purece-Munteanu, „Două fragmente de tezaure cu drahme”, 571.
22. Purece-Munteanu, „Două fragmente de tezaure cu drahme”, 564.
23. Gyula Petrányi, „Relative Chronology Of The Drachms of Apollonia and Dyrrhachium in the Final Period Minting”, *Numizmatikai Közlelés*, nr. 94-95, (1995-1996): 10-11; Meta, *Le monnayage en argent* 211-238.
24. George Arghir, Ioan Petean, Emanoil Pripon, Petru Pășcuță, „On the Mathematical Algorithm of Some Ancient Drachmas Minting Time”, *Acta Technica Napocensis*, nr. 57, II, (2014): 147.
25. Silviu I. Purece, Claudiu Munteanu, „The Ancient Coin Hoard from Tălmăcel, Sibiu County”, *Acta Terrae Septemcastrensis*, nr. XV (2016): 156.
26. Silviu I. Purece, Gheorghe Natea, Vasile Palaghie, Sabin A. Luca, „The Hoard with Roman Republican and Dyrrhachian Coins from Miercurea Sibiului IV – Highway”, *Coinage and Commerce in Southeast Europe*, nr. VI, (2014), 30.
27. Niculae Conovici, „Noi contribuții privind circulația drahmelor de Dyrrhachium și Apollonia: aspectul metrologic”, *Buletinul Societății Numismatice Române*, nr. 80-85 (1986-1991): 58; Gyula Petranyi, „Comments on the Chronology of the Final Minting Period of the Apollonian-Dyrrhachian Drachms”, *Buletinul Societății Numismatice Române* nr. 136-137 (1992-1993): 72; Petrányi, „Relative Chronology”, 11; I. Uzonyi, R. Bugoi, A. Sasianu, A. Z. Kiss, B. Constantinescu, M. Torbágyi, „Characterization of Dyrrhachium Silver Coins by Micro-PIXE Method, in Nuclear Instruments and Methods”, *Physics Research*, nr. 161-163 (2000): 752.
28. Niculae Conovici, „Aspecte ale circulației drahmelor din Dyrrhachium și Apollonia în Peninsula Balcanică și în Dacia”, *Buletinul Societății Numismatice Române*, nr. 77-79 (1983-1985): 75.
29. Conovici, „Aspecte ale circulației drahmelor”, 81.
30. Meta, *Le monnayage en argent*, 265.
31. Dubravka Ujes-Morgan, „1st Century BC Drachms of Apollonia and Dyrrhachium in the Territory of the Scordisci. A Prologue to the Roman Conquest of the Balkans”, *Studia in Honorem Iliae Prokopov Sexagenario ab Amicis et Discipulis Dedicata*, ed. Evgeni Paunov, Svetoslava Filipova (Târnovo: Faber, 2012), 375.
32. Hasan Ceka, „Dy thesare drahmesh ilire e denarësh romake të zbuluar në Tirane”, *Studime Historike*, nr. 1 (1966): 13; Olivier Picard, Shpresa Gjongecaj, „Le monnayage d'Apollonia à la vache allaitant”, *Revue Numismatique*, nr. 155 (2000): 156; Gyula Petrányi, „Cow-calf type Greek-Illyrian Drachms from Apollonia and Dyrrhachium: Chronological questions”, *Abgadiyat*, nr. 5 (2010): 29.
33. Ion Horațiu Crișan, *Burebista și epoca sa* (București: Editura Științifică și enciclopedică, 1977), 92-94; Georgi I. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria Reperitae*, I^o (Sofia, 1970), 13.
34. Purece-Natea-Palaghie-Luca, „The Hoard with Roman Republican”, 10.
35. Gheorghe Natea, Vasile Palaghie, Sabin A. Luca, „Dacian Fibulae from Miercurea Sibiului IV Site. Sibiu - Orăștie Highway. Section 3”, *Brukenthal. Acta Musei*, nr. VIII. 1 (2013): 59.
36. Purece-Natea-Palaghie-Luca, „The Hoard with Roman Republican”, 10.

Bibliography:

- Arghir, George, Petean, Ioan, Pripon, Emanoil, Pășcuță, Petru, “On the Mathematical Algorithm of Some Ancient Drachmas Minting Time”, *Acta Technica Napocensis*, no. 57, II (2014): 141-148.
- Cabanes, Pierre, „Les ports d'Illyrie meridionale” [“Ports of Southern Illyria”], *Strutture portuali e rotte marittime nell' Adriatico di età romana, Antichità Altoadriatiche*, no. XLVI (Roma: École française de Rome, 2001): 121-136.
- Ceka, Hasan, „Dy thesare drahmesh ilire e denarësh romake të zbuluar në Tirane” [“The Hoards of Illyrian Drachmas and Roman Denarii Discovered in Tirana”], *Studime Historike*, no. 1 (1966): 3-40.
- Ceka, Hasan, *Questions de numismatique illyrienne [Illyrian numismatic questions]*, Tirana: Institut d'histoire, Université de Tirana, 1972.
- Conovici, Niculae, „Aspecte ale circulației drahmelor din Dyrrhachium și Apollonia în Peninsula Balcanică și în Dacia” [“Aspects of the Dyrrhachium and Apollonia Drachmas Circulation in the Balkan Peninsula and Dacia”], *Buletinul Societății Numismatice Române*, no. 77-79 (1983-1985): 69-88.
- Conovici, Niculae, „Contribuție privind cronologia și circulația drahmelor de la Dyrrachium și Apollonia la Dunărea de Jos”

- [“Contribution Regarding the Chronology and Circulation of the drachmas from Dyrrachium and Apollonia in the Lower Danube Region”], *Cultură și civilizație la Dunărea de Jos*, no. 1, 35-43.
- Conovici, Niculae, „Noi contribuții privind circulația drahmelor de Dyrrachium și Apollonia: aspectul metrologic” [“New Contributions Regarding the Circulation of Dyrrachium and Apollonia Drachmas: the Metrological Aspect”], *Buletinul Societății Numismatice Române*, no. 80-85 (1986-1991) 49-67.
- Crișan, Ion Horațiu, *Burebista și epoca sa [Burebista and His Era]*, (București: Editura Științifică și enciclopedică, 1977).
- Meta, Albana, „La production et la circulation monétaire en Illyrie Méridionale à partir des années 230 av. J.-C. jusqu’au milieu du Ier siècle” [“Monetary Production and Circulation in Southern Illyria from 230 BC. Until the Middle of the 1st Century BC”], *Proceedings of the International Congress of Albanian Archaeological Studies. 65th Anniversary of Albanian Archaeology*, (Tirana: Centre for Albanian Studies and Institute of Archaeology, 2013), 325-332.
- Meta, Albana, *Le monnayage en argent de Dyrrachion (375-60/55 av. J.-C.) [Dyrrachion’s Silver Coinage (375-60/55 BC)]*. Atena: Ecole française d’Athènes, 2015.
- Mihailov, Georgi I., *Inscriptiones Graecae in Bulgaria Repertae [Greek Inscriptions from Bulgaria]*, Vol. I, edition 2. Sofia: In aedibus typographicis Academiae Litterarum Bulgaricae 1970).
- Natea, Gheorghe, Palaghie, Vasile, Luca, Sabin A., „Dacian Fibulae from Miercurea Sibiului IV Site. Sibiu - Orăștie Highway. Section 3”, *Brukenenthal. Acta Musei*, no. VIII. 1 (2013): 57-62.
- Oberläder-Tirnovanu, Irina, Duțu, Aurelia, *Muzee și colecții din România [Museums and Collections from Romania]* (București: CIMEC, 2009).
- Petrányi, Gyula, “Which Name Represents the Eponymous Magistrate on the Drachms of Apollonia and Dyrrachium?”, *Numizmatikai Közlöny*, no. 106-107 (2007-2008): 75-82.
- Petrányi, Gyula, “Comments on the Chronology of the Final Minting Period of the Apollonian-Dyrrhachian Drachms”, *Buletinul Societății Numismatice Române*, no. 136-137 (1992-1993): 67-75.
- Petrányi, Gyula, “Cow-calf type Greek-Illyrian Drachms from Apollonia and Dyrrachium: Chronological Questions”, *Abgadiyat*, no. 5 (2010): 28-32.
- Petrányi, Gyula, “Gardens of Alkinoos facts or Fiction? On the Reverse Pattern of the Silver Coins from Corcyra, Apollonia and Dyrrachium”, no. *The Celator*, 4 (1998): 22-24.
- Petrányi, Gyula, “Relative Chronology of the Drachms of Apollonia and Dyrrachium in the Final Period Minting”, *Numizmatikai Közlöny*, no. 94-95 (1995-1996): 3-16.
- Picard, Olivier, Gjongecaj, Shpresa, „Le monnayage d’Apollonia à la vache allaitant” [“The Mint of Apollonia with the Suckler Cow”], *Revue Numismatique*, no. 155 (2000): 156-157.
- Poenaru-Bordea, Gheorghe, „Circulation des monnaies d’Apollonia et de Dyrrachion en Dacie préromaine et dans la région du Bas-Danube” [“Circulation of Apollonia and Dyrrachion Coins in Pre-Roman Dacia in the Lower Danube Region”], *L’Adriatico tra Mediterraneo e Penisola Balkanica nell’antichità, Lecce-Matera, 21-27 ottobre 1973*, (Taranto : Istituto per la storia e l’archeologia della Magna Grecia, 1973), 221-237.
- Preda, Constantin, *Istoria monedei în Dacia preromană [The coin history in pre-Roman Dacia]*, (București: Editura Enciclopedică, 1998).
- Purece, Silviu I., Munteanu, Claudiu, „Două fragmente de tezaure cu drahme de Apollonia și Dyrrachium din colecția Muzeului Național Brukenenthal” [“Two Hoard Fragments with Apollonia and Dyrrachium Drachmas from the Brukenenthal National Museum’s collection”], *Pontica*, no. 50 (2017): 563-572.
- Purece, Silviu I., Munteanu, Claudiu, “The Ancient Coin Hoard from Tălmăcel, Sibiu County”, *Acta Terrae Septemcastrensis*, XV (2016): 155-182.
- Purece, Silviu I., Natea, Gheorghe, Palaghie, Vasile, Luca, Sabin A., “The Hoard with Roman Republican and Dyrrhachian Coins from Miercurea Sibiului IV – Highway”, *Coinage and Commerce in Southeast Europe*, no. VI (2014): 8-47.
- Purece, Silviu I., „Tezaurul de monede dyrrhachiene de la Apoș, județul Sibiu” [“The Dyrrhachium Coins Hoard from Apoș, Sibiu County”], *Monedă și comerț în sud-estul Europei*, no. IV, (2012): 53-61.
- Ujes-Morgan, Dubravka, “1st Century BC Drachms of Apollonia and Dyrrachium in the Territory of the Scordisci. A Prologue to the Roman Conquest of the Balkans”, *Studia in Honorem Iliae Prokopov Sexagenario ab Amicis et Discipulis Dedicata*, ed. Evgeni Paunov, Svetoslava Filipova, (Târnovo: Faber, 2012): 367-387.
- Uzonyi, I., Bugoi, R., Sasianu A., Kiss A. Z., Constantinescu, B., Torbágyi M., “Characterization of Dyrrhachium Silver Coins by micro-PIXE Method, in Nuclear Instruments and Methods”, *Physics Research*, no. 161-163 (2000): 748-752.
- Walker, Susan, Wilke John, “Becoming Roman and Staying Greek in the Southern Adriatic”, *Bulletin of the Institute of Classical Studies. Supplement - Exploring Ancient Sculpture: Essays in Honour of Geoffrey Waywell*, no. 104 (2010): 197-212.
- Wilkes, John, *The Illyrians*. Oxford: Blackwell Publishers, 1996.

INSIGHTS REGARDING AN EARLY MEDIEVAL GRAVE DISCOVERED AT DUDEȘȚII VECHI, TIMIȘ COUNTY, ROMANIA

Bogdan Alin CRAIOVAN

Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu
Lucian Blaga University of Sibiu
Personal e-mail: bogdan.craiovan@yahoo.com

INSIGHTS REGARDING AN EARLY MEDIEVAL GRAVE DISCOVERED
AT DUDEȘȚII VECHI, TIMIȘ COUNTY, ROMANIA.

The present paper aims to bring forward new insights regarding the early medieval age in the Banat region of Romania. The main subject of our paper revolves around a grave discovered during the 2016 archaeological research of the “Cociohatu Mic” site located near the village of Dudeștii Vechi, Timiș County, Romania. The grave, as well as the grave goods were poorly preserved, still a few competent conclusions could still be drawn after analyzing the funerary inventory.

Keywords: Banat, early middle ages, avar age, funerary context, XRF analysis

---

Introduction

The early middle age period in Banat still presents a multitude of unknown variables, and many questions have yet to be answered. This situation is generated by the rather reduced number of archaeological invasive researches, compared to the size of the Banat region, that have been conducted in the last 100 years. Considering all this, in the past 20 years, the research of the early middle ages period has seen its fair share of progress, mainly due to the influx of preventive archaeological excavations, these being the result of infrastructure and real estate development projects. The funerary context disused in the present paper, was unearthed during the summer of 2016, when an archaeological preventive excavation was conducted by the National Museum of

Banat¹, within the site known as “Cociohatul Mic”, located within the administrative boundaries of Dudeștii Vechi, Timiș County. The site itself was first discovered 1996, by Constantin Kalcsov and Mircea Francisc², and later it was published in the monography of Dudeștii Vechi³. Another paper that referenced the site of “Cociohatu Mic” was published in 2015, this time the authors offered more information in regard to the exact location of the site (by means of GPS coordinates) and its state of preservation⁴. Starting with 2016, different archaeological contexts and artifacts, all of them discovered during the 2016 preventive excavation, have been published in various papers. The subject of these papers covers an extensive chronological period, from the bronze age⁵ to the high middle ages⁶.

Grave and grave goods description

The grave pit was discovered at a depth of 0,20 m,

measured from the present-day ground level. The pit itself had a rectangular shape, with rounded corners, and measured 2 m in length and 0,60 m in width. The filling consisted of a dark brown soil, with a rather loose consistency, and it was filled with bronze age pottery fragments and human bones. The skeleton was discovered in a very poor state of conservation, as many parts of the body were missing or heavily degraded, while other parts were disturbed by external factors, such as animal activity or possibly anthropic activity. The deceased was placed in a supine position, with his arms positioned along the length of his body, while the overall orientation of the grave was on a WNW-ESE axis, with his head placed to the west-north-west and his legs towards the east-south-east. The skull was tilted to the left of the body, with his gaze facing north (Pl. 1).

Almost the entirety of the upper body was missing or was heavily degraded, with only a few vertebrae and one rib fragment being discovered in anatomical position. The upper limbs were also either missing or poorly preserved, only the right radius bone, as well as the right and left humerus were discovered during the excavation. In regard to the lower part of the body, it was poorly conserved, too. The bones of the pelvic area were disturbed and some of them were entirely missing. The lower limbs were probably the best-preserved area of the skeleton, with both legs found in anatomical position and in a decent state of preservation. Still, all the toes and both calcanea were found scattered around the lower limbs area, as they were discovered alongside fragments of vertebrae and ribs. The skull itself was in no better shape than the rest of the upper section of the body, as it was clearly disturbed by external factors, a few of the skull fragment were found scattered within the grave. The estimated length of the skeleton is 1,70 m. During the excavation of the grave, we could not identify any traces of a robbing pit, thus we cannot confirm the hypothesis that the skeleton was disturbed and ravaged by grave looters, though it remains a possibility. Another

possible explanation for the missing and scattered bones, is that the grave was somehow affected by animal activity (possible dwelling rodents). Because of the poor state of conservation, we cannot exactly determine if the deceased was a male or a female.

The funerary inventory was composed of 7 distinct artifacts, most of them being poorly preserved, and a few small metal fragments, which were highly corroded, thus their functionality could not be properly established. Inside the skull cap, near the cervical area, two earrings were found. Both are quite simple in design, the link is round, and it's made out of a single piece of copper wire, while the lower part is undecorated as well and made out of single straight copper wire (Pl. 2/1,2). To further determine the exact metal composition of the earrings, as well as for the other artifacts presented in this paper, we conducted a series of XRF analysis, using a handheld ElvaX ProSpector spectrometer. The first earring (Pl.2/1) has a high concentration of copper in its composition, 90.34% to be exact, while silver and gold only make up around 8%, the other 2% are represented by other materials (Fig.1/A).

The second earring (Pl.2/2) has a slightly higher copper composition, 93.2%, a 4.47 lead composition, while silver measures only 1.10% and gold is completely absent (Fig.1/B). Two more copper artifacts were found around the pelvic area, both are made from a thin sheet of copper and have a rectangular shape with one of the endings rounded. The first one (Pl. 2/6) has a length of 3 cm, a width of 1,2 cm, is undecorated and the XRF analysis showed us that it has mainly made out of copper, although traces of silver and lead were also found (Fig. 2/A). The second one is slightly larger and thicker than the other one, measuring 5 cm in length, 1,5 cm in width, while also being undecorated (Pl. 2/7). Judging by the shape and size of these two artifacts, as well as the material used in manufacturing them, we assume that both were decorative elements for a belt or a piece of clothing.

Cu:	90.34±0,05%	Cu:	93.32±0.04%
Ag:	7.09±0,3%	Pb:	4.47±0.05%
Au:	1.02±0.04%	Ag:	1.10±0.01%
W:	0.71±0,5%	Sn:	0.53±0.02%
Zn:	0.69±0,04%	Fe:	0.25±0.03%
Ni:	0.07±0,02%	Ti:	0.14±0.08%
In:	0.03±0,02%	Sb:	0.11±0.03%
Co:	0.02±0,02 %	Ni:	0.05±0.01%
A (Pl. 2/1)		B (Pl. 2/2)	

Fig. 1

Another grave good was found near the last three vertebrae of the spine. It has a length of 10 cm, an average width of 1,1 cm, it is wider at the base and slightly narrower towards the tip. The overall shape of the object is rectangular and flat, with a rounded tip (Pl. 2/5). After conducting an XRF analysis on this particular artifact,

we can firmly state that it was manufactured entirely out of iron (Fig. 2/B). At the moment of its discovery, the object was heavily oxidized and corroded, which made it very challenging for us to determine its functionality. Considering all the latter mentioned characteristics, we assume that this object is most likely part of a knife blade.

Cu:	97.22±0.03%	Fe:	99.68±0.01%
Ag:	1.16±0.01%	Ni:	0.07±0.02%
Pb:	0.84±0.03%	Co:	0.05±0.05%
Sn:	0.44±0.02%	As:	0.05±0.00%
Ni:	0.10±0.01%	Cu:	0.05±0.01%
Sb:	0.09±0.03%	Ti:	0.04±0.07%
Ti:	0.08±0.08%	Cr:	0.03±0.02%
Fe:	0.06±0.03%	Mn:	0.03±0.01%
A (Pl. 2/6)		B (Pl. 2/5)	

Fig. 2

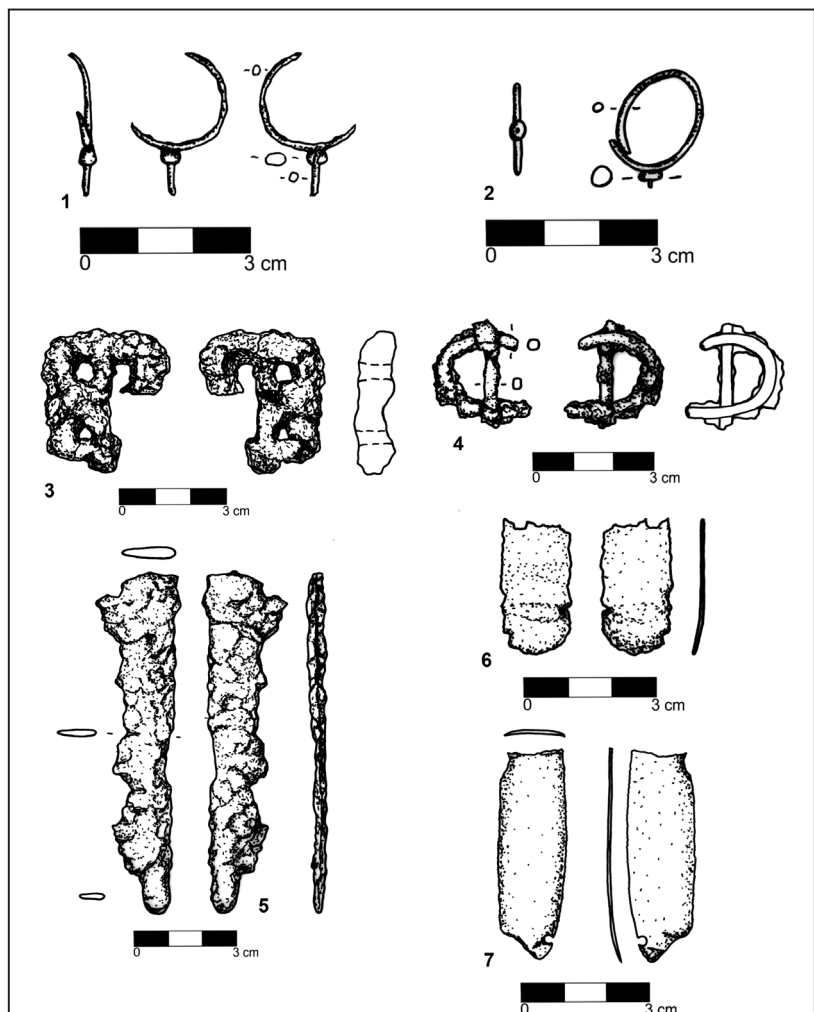
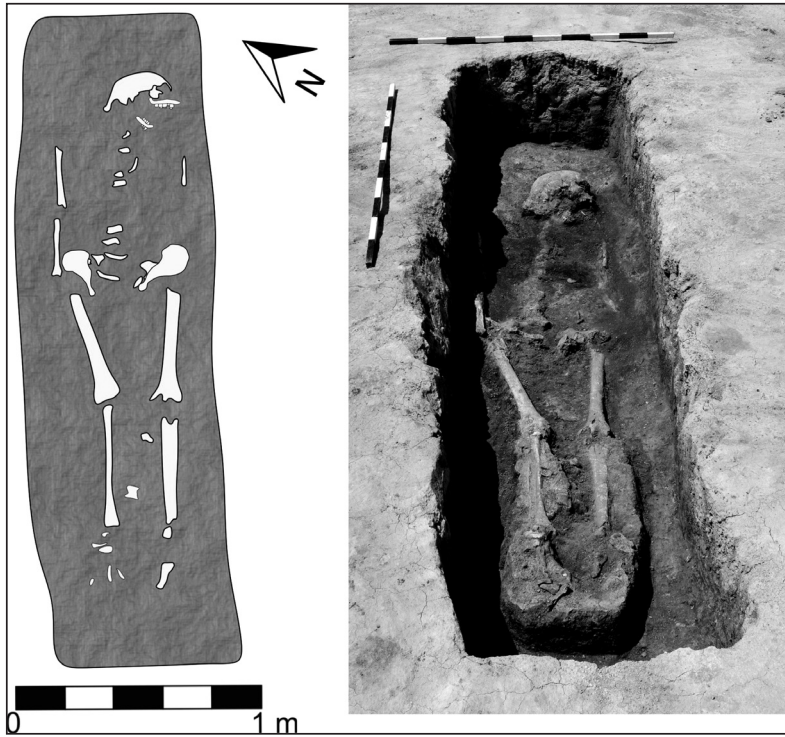
The last two pieces of inventory were found scattered around the pelvic area. Both of them are parts of a belt buckle and were discovered in a very poor state of conservation, highly oxidized and corroded. The first belt buckle is rectangular shaped, with the corners rounded and it measures 4 cm in length and 3 cm in width (Pl. 2/3). The other one has a more rounded and smooth shape, resembling the letter “D”, it has a preserved length of 3 cm and a preserved width of approximately 2,2 cm (Pl. 2/4). Both belt buckles are undecorated, and the poor state of conservation deters us from making any other assumptions.

Conclusions

The small number of grave goods discovered, as well as their poor state of conservation, made the process of dating this grave a challenging one. Taking this into consideration, based upon the characteristics of the funerary inventory, especially the two belt buckles, we can assume that this grave dates to the first half of the VIIth century A.D, during a time when the Banat region was under the dominion of the Avar Khaganate. Similar

artifacts were discovered in Banat, most notably at Dudeștii Vechi – Mount V⁷, and in Transylvania at Bratei – Cemetery 3⁸, Fântânele⁹ and at Unirea II/Veresmort¹⁰. The XRF analysis provides us a different dimension in the overall research process. The results shown for the belt buckles, knife fragment and the two cooper decorative elements, were straightforward and confirmed our suspicions in regard to the materials used to manufacture these artifacts. In the case of the first earring (Pl. 2/1), the results showed that besides cooper, silver and gold were also present in the metal composition. Most likely this is because the raw materials used in the manufacturing process contained small amounts of these precious metals. At the same time, we cannot leave out the possibility that this earring may have been covered in a very thin layer of silver.

The grave discovered at Dudeștii Vechi – Cociohatu Mic represents another pin on the ever-evolving map of VIIth century findings in Banat, and although it is a single funerary context, we believe that it still represents a step forward in the research of the early avar period in Banat and its surroundings.

Note

1. We wish to thank dr. Călin Timoc for his kindness in offering us the material for publication, as well as dr. Daniela Tănase for her guidance. Nonetheless, we also wish to thank Alina Gheorghe for her help in illustrating the artifacts.
2. Constantin Kalcsov, „Repertoriul arheologic al comunei Dudeștii Vechi – fost Beșenova Veche (jud. Timiș)”, *Studii de Istoria Banatului*, nr. XIX-XX (1999): 153-159.
3. Ana Ronkov, Ioan Sârbu, Ioan Vasilcin, Maria Parvan, Anamaria Mircovici, Constantin Kalcsov, Pavel Velciov, Ecaterina Ganciov, Maria Boboiciov, Iancu Berceanu, *Monografia localității Dudeștii Vechi, jud. Timiș* (Timișoara: Mirton, 2006) 39-40.
4. Petru Ciocani, Andreea Jozsa, „Discontinuity in the archaeological research: Neolithic and Eneolithic sites in the surroundings of Dudeștii Vechi”, *ReDIVA*, nr. III (2015): 27-39.
5. Sofia Berteza, „Preliminary analysis of the bronze age pottery from Dudeștii Vechi-Cociohatul Mic”, *Žiridava Studia Archaeologica*, nr. 34 (2020): 125-156.
6. Bogdan Alin Craiovan, Andrei Prian, „Noi descoperiri aparținând evului mediu timpuriu din vestul țării. Locuințele medievale timpurii de la Dudeștii Vechi, jud. Timiș.”, *Arheovest*, nr. IV (2016): 441-446.
7. Daniela Tănase, „ Gyula Kislégghi Nagy’s archaeological excavations in the first millennium A.D. and medieval sites”, in *Gyula Kislégghi Nagy. Jurnal archeologic*, ed. Daniela Tănase (Timișoara: ArtPress, 2015), 223
8. Călin Cosma, *Războinici Avari în Transilvania* (Cluj-Napoca: Mega Publishing House, 2017) 48-49.
9. Alpár Dobos and Coriolan Horațiu Opreanu, *Migration Period and Early Medieval Cemeteries at Fântânele (Bistrița-Năsăud County)* (Cluj-Napoca: Mega Publishing House, 2012) 38-41.
10. Cosma, *Războinici Avari*, 89-91.

Bibliography

- Berteza, Sofia. „Preliminary analysis of the bronze age pottery from Dudeștii Vechi-Cociohatul Mic”, *Žiridava Studia Archaeologica*, nr. 34 (2020): 125-156.
- Ciocani, Petru. Jozsa, Andreea. „Discontinuity in the archaeological research: Neolithic and Eneolithic sites in the surroundings of Dudeștii Vechi”, *ReDIVA*, nr. III (2015): 27-39.
- Cosma, Călin. *Războinici Avari în Transilvania* [Avar Warriors in Transilvania]. (Cluj-Napoca: Mega Publishing House, 2017) 48-49.
- Craiovan, Bogdan-Alin. Prian, Andrei. „Noi descoperiri aparținând evului mediu timpuriu din vestul țării. Locuințele medievale timpurii de la Dudeștii Vechi, jud. Timiș.” [New finds belonging to the early middle ages from western Romania. The early medieval dwellings from, Dudeștii Vechi, jud. Timiș]. *Arheovest*, nr. IV (2016): 441-446.
- Dobos, Alpár. Opreanu, Coriolan-Horațiu. *Migration Period and Early Medieval Cemeteries at Fântânele (Bistrița-Năsăud County)* (Cluj-Napoca: Mega Publishing House, 2012) 38-41.
- Constantin Kalcsov, „Repertoriul arheologic al comunei Dudeștii Vechi – fost Beșenova Veche (jud. Timiș)” [The archaeological repertoire of Dudeștii Vechi – former Beșenova Veche (jud. Timiș)]. *Studii de Istoria Banatului*, nr. XIX-XX (1999): 153-159.
- Ronkov, Ana. Sârbu, Ioan. Vasilcin, Ioan. Parvan, Parvan. Mircovici, Anamaria. Kalcsov, Constantin. Velciov, Pavel. Ganciov, Ecaterina. Boboiciov, Maria. Berceanu, Iancu. *Monografia localității Dudeștii Vechi, jud. Timiș* [The monography of Dudeștii Vechi, jud. Timiș] (Timișoara: Mirton, 2006) 39-40.
- Tănase, Daniela. „ Gyula Kislégghi Nagy’s archaeological excavations in the first millennium A.D. and medieval sites”, in *Gyula Kislégghi Nagy. Jurnal archeologic* [Gyula Kislégghi Nagy. Archaeological Journal]. ed. Daniela Tănase (Timișoara: ArtPress, 2015), 223.

TERITORIILE DEȚINUTE DE ORDINELE MILITARO-RELIGIOASE ÎN PĂRȚILE RĂSĂRITENE ALE REGATULUI ARPADIAN ÎN SECOLUL AL XIII-LEA

Alexandru-Florin CIOLTEI

Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu, Facultatea de Științe Socio-Umane,
Centrul de Cercetare a Patrimoniului și Istoriei Socio-Umane
Lucian Blaga University of Sibiu, Faculty of Social and Human Sciences,
Research Center of Cultural Heritage and Socio-Cultural History
Personal e-mail: florin.cioltei@ulbsibiu.ro

TERRITORY HELD BY THE MILITARY-ORDER IN THE EASTERN PARTS OF THE ARPADIAN KINGDOM DURING 13TH CENTURY THE

At the beginning of the XIIIth century the Hungarian kingdom was defining its eastern and south-eastern borders. In that period the regions of Transylvania and Banat were frequent subjected to raids undertaken by the Cumans. The Hungarian kings understood the importance of those two border regions and invited, at first, the Teutonic Order to settle in the Burzenland and then the Order of the Knights Hospitaller in the Banate of Severin to protect these key regions. This paper tries to present, if it is the case, the evolution and the relationship of these two orders within the medieval Hungarian administrative system.

Keywords: the Teutonic Order, Burzenland, the Hospital Order, the Banate of Severin, medieval Hungary.

Țara Bârsei și Ordinul cavalerilor teutoni. Andrei al II-lea a fost primul rege al Ungariei, care a dorit să își extindă regatul la sud de Munții Carpați. Problema o reprezenta faptul că, spre sfârșitul secolului al XI-lea, la sud de munți se instalaseră cumanii, care lansau în mod frecvent raiduri în Transilvania. Astfel, cavalerii teutoni, cunoscuți în documentele medievale sub numele *cruciferis de hospitali sanctae Mariae*, sunt aduși în anul 1211 de către regele Andrei al II-lea și așezați în Țara Bârsei¹. Motivul cel mai important pentru care ordinul a fost așezat ar rezulta din lipsa unui control regal efectiv în zonă, la care se adăugau raidurile constante întreprinse de cumani². Explicația este evidențiată în documentul

ce atestă așezarea ordinului, emis după data de 7 mai 1211³: *terram Borza nomine, ultra silvas versos Cumanos*. O informație suplimentară o reprezintă descrierea zonei ca fiind *deserta et inhabitata*⁴. Exact ca și în cazul așezării sașilor, utilizarea termenilor sugerează neintegrarea administrativă în cadrul regatului. Se pare că a existat o încercare de așezare a coloniștilor sași în partea de sud-est a Transilvaniei încă de la jumătatea secolului al XII-lea, în timpul regelui Géza al II-lea⁵.

Ordinul teutonic instalat în Țara Bârsei a beneficiat de un statut privilegiat în cadrul structurilor teritoriale. Într-o primă etapă, cavalerilor li se oferă dreptul, ca și parte a înțelegerii inițiale, de a construi cetăți și orașe,

însă numai din lemn⁶, dreptul de exploatare minieră, dreptul de a ține târguri și de a deține vămi proprii, scutire de taxe, dreptul de a-și alege judecătorii, singura instanță judecătorească fiind judecata regelui⁷. Pentru toate privilegiile amintite, cavalerii teutoni se obligau să asigure granița de sud-est a regatului în fața viitoarelor incursiuni ale cumanilor. Alături de apărarea granițelor, se pare că ordinul a întreprins misiuni de convertire a populației locale⁸. În anul 1212, Andrei al II-lea acorda încă o serie de privilegii fiscale, lăudând eforturile acestora de apărare în contextul atacurilor cumane⁹. În ceea ce privește apărarea graniței, ordinul a început să ridice o serie de fortificații, numărul acestora nefiind cunoscut. Problema legată de numărul de fortificații atât în Țara Bârsei, cât și în spațiul extracarpatic rămâne o problemă nerezolvată a istoriografiei¹⁰.

O primă măsură legată de relațiile de subordonarea ordinului se pare că a avut loc în anul 1213. Episcopul *Wilhelmus* din Alba Iulia emitea un document¹¹, în care erau precizate datoriile și drepturile ordinului teutonic față de episcopia Transilvaniei, dintre care amintim: perceperea dijmelor, dreptul episcopului de a primi gazduire în Țara Bârsei, caterisirea preoților. O prerogativă aparte o reprezenta dreptul de a colecta *decima*, și anume ordinul putea colecta această taxă de la toți locuitorii, cu excepția ungarilor și secuilor din regiune¹². Aspectul cel mai important îl constituie faptul că episcopul Transilvaniei dorea subordonarea administrativă a Țării Bârsei. În data de 19 aprilie 1218¹³, papa Honorius al III-lea confirma actul din 1213. Problema a reprezentat-o decesul episcopului *Wilhelmus* din anul 1221¹⁴. Cavalerii teutoni aveau să trimită mai apoi o plângere la Roma, denunțând intenția noului episcop al Transilvaniei, *Raynald*, de a-i subordona administrativ autorității sale. Situația a fost soluționată în momentul intervenției papei, care, la rândul său, a acordat o serie de privilegii ordinului din Țara Bârsei, scoțându-i pe cavalerii teutoni de sub autoritatea oricărui episcop și plasându-i direct sub autoritatea pontifului¹⁵.

Conflictul dintre episcop și ordin a dus la crearea unui statut aparte al celui din urmă, iscând o dispută cu regele. Relația dintre ordin și rege se schimbă în anul 1222¹⁶, atunci când membrii ordinului încep să ridice fortificații din piatră, încălcând astfel prevederile din anul 1211. Schimbarea de atitudine poate fi pusă pe seama încercării ordinului de a profita de autoritatea scăzută a regelui, rezultată în urma semnării Bulei de Aur din anul 1222. Prin prisma conjuncturii interne, generate de Bula de Aur și, în principiu, ca urmare a scăderii autorității regale, reprezentantul acesteia se vede nevoit să reconfirme privilegiile din anul 1211. Mai mult de atât, celor existente li s-au adăugat unele noi, precum: comerțul cu sare în tot regatul, scutirea de vamă prin *terra Siculorum* sau *terra Blacorum*, libertatea de a utiliza piatra în construirea de fortificații și orașe¹⁷. Conflictul dintre ordin și rege atinge punctul culminat

în anul 1224, când papa Honorius al III-lea recunoaște posesiunile ordinului teutonic, Țara Bârsei și zona de la sud, numită în documente *ultra montes nivium*¹⁸. Toate acțiunile întreprinse de ordinul cavalerilor teutoni reorganizau structura administrativ-teritorială de la statutul de provincie/regiune privilegiată beneficiară a unei autonomii economice și judiciare către o zonă ce tindea la independența față de regatul Ungariei. Este posibil ca ordinul teutonilor să-și fi dorit consolidarea statutului autonom, subordonându-se papalității¹⁹. Pentru a preveni o viitoare tentativă de revoltă, Andrei al II-lea pornește o campanie militară, reușind să îi înfrângă. De altfel, acesta este contextul în care regele oferă coloniștilor sași diploma, atrăgându-i de partea sa în expediția militară din Țara Bârsei²⁰. Veștile despre alungarea ordinului teuton aveau să ajungă și la Roma, unde pontiful a încercat să reconcilieze cele două tabere, rugându-l pe regele ungar să restituie teritoriul prin emiterea unei bule papale la data de 12 iunie 1225²¹. În ciuda apelului și încercărilor papei de a-l convinge pe regele Andrei al II-lea să restituie fostul teritoriu ordinului teuton, din punctul de vedere al monarhului, subiectul era considerat încheiat. Încercările papei și ale succesorilor acestuia vor rămâne nesoluționate, disputa documentară cu regii ungari continuând pentru încă două decenii după alungarea ordinului din Transilvania²².

Problema principală a ordinului teutonic era cauzată de diversele rapoarte de subordonare neclare pentru ordin. Trebuie înțeles faptul că ordinul teuton se bucura de un statut aparte atât în Orient, cât și în Imperiul German, astfel, relațiile de subordonare față de Regatul Ungar, un stat puternic centralizat, erau oarecum străine, ceea ce a dus la nenumăratele încălcări ale prevederilor stipulate în documente²³. În Țara Bârsei, cavalerii au fost subordonați administrativ față de trei persoane: marele maestru al ordinului, Hermann von Salza, papa Honorius al III-lea și regele Ungariei, Andrei al II-lea. Acest fapt a dus la apariția unor probleme legate de nerespectarea prevederilor contractuale, printre care amintim ridicarea cetăților din piatră și a unor conflicte legate de întâietatea autorității supreme și recunoașterea autorității papale²⁴. Din tot acest episod derulat pe parcursul a două decenii, cea mai câștigată parte implicată pare să fi fost regalitatea arpadiană. Pe de o parte, aducerea cavalerilor în Țara Bârsei a dus la înlăturarea pericolului cuman în teritoriile situate la est și sud de Munții Carpați. Al doilea câștig a fost reprezentat de faptul că Țara Bârsei a devenit un domeniu regal real, fiind stabilizat din punct de vedere economic, militar și demografic²⁵. După alungarea ordinului din Țara Bârsei, regele Andrei al II-lea a creat funcția de duce al Transilvaniei, reunind administrativ toate structurile administrativ-teritoriale din Transilvania. Astfel, între anii 1225-1235, Béla, fiul lui Andrei al II-lea, va deține funcția de duce al Transilvaniei. Încoronarea lui Béla al IV-lea ca rege al Ungariei a atras după sine suspendarea

funcției ducale. Acest lucru a dus la deschiderea unui conflict între comitatul Sibiului și voievodul Transilvaniei pentru exercitarea autorității asupra Țării Bârsei²⁶.

Banatul de Severin și Ordinul cavalerilor ioaniți.

Istoria ordinului cavalerilor ospitalieri în regatul Ungar poate fi coborâtă cronologic până în cea de-a doua jumătate a secolului al XII-lea, când s-a remarcat în timpul regelui Géza al II-lea și în contextul celei de-a doua cruciade, chiar dacă ordinul, la momentul respectiv, nu avea un caracter militar, acest lucru realizându-se în jurul anului 1187²⁷. Astfel ordinului i-a fost oferit dreptul de a se așeza în afara orașului Székesfehérvár²⁸, unde își vor construi primul centru, acesta fiind finalizat în anul 1193²⁹. Din acest moment cavalerii au beneficiat de diverse donații din partea unor regi, precum Béla al III-lea, Andrei al II-lea și Béla al IV-lea³⁰. Se pare că ordinul a participat activ, alături de rege, în încercarea de a stopa invazia mongolă din anul 1241 „*rex Bela maritimis de partibus, per cruciferos de insula Rhodi et dominos de Frangapanibus, multis agminibus militum adiutus, certificatus prius per Hungaros de recessu Tartarorum in Hungariam uenit*”³¹.

Obligațiile cavalerilor prevedeau în principal consolidarea frontierei, însă capacitatea militară a cavalerilor ioaniți în Severin putea fi utilizată în noua politică a regelui Ungariei de a-și extinde controlul și asupra Câmpiei Române, în încercarea de a dobândi acces la Marea Neagră și implicit rutele de comerț³². Documentul prezintă și încercările de reafirmare a autorității ungare asupra spațiului aflat la sud de Munții Carpați, care, în deceniul al doilea, păreau a se fi concretizat prin acțiunile Ordinului cavalerilor teutoni din Țara Bârsei și expediția din anul 1213 de la Vidin. Diploma prezintă un raport politic unitar de subordonare față de autoritatea regală a teritoriilor sud-carpatică, când de fapt diversele entități și structuri administrative se aflau în diferite stadii de dependență³³. În document sunt stipulate și obligațiile pe care conducătorii locali de la sud de Carpați le aveau, o parte însemnată a trupelor din Banatului de Severin fiind cel

mai probabil formată din vlahi. De asemenea, diploma emisă în anul 1247 prezintă realitățile politice din zona Țării Hațegului, areal geografic care, în diplomă, apare cu termenul de *terra kenezatus Lytuoy woivode*, pare să fi fost desprins din componența statului lui Litovoi. La momentul respectiv, acesta pare să fi fost subordonat regelui ungar, prin intermediul ordinului ioanit din Banatului de Severin³⁴.

Se pare că aducerea ordinului cavalerilor Sfântului Ioan în regiune a coincis cu agenda politică a pontifului de la Roma, și anume încercarea de organizare a unei linii defensive împotriva unor posibile incursiuni ale mongolilor. Premisele instalării ordinului au fost puse în discuție în timpul conciliului de la Lyon din 25-17 iulie 1245³⁵. Nu știm pentru câți ani au rămas membrii ordinului în Banatul de Severin, cert este faptul că, în data de 20 iulie 1250³⁶, acestora li se confirmă diploma din anul 1247 de către papa Inocențiu al IV-lea. Cel mai probabil, ioaniții s-au aflat în Severin până în jurul anului 1260, când regiunea a fost devastată de bulgari, în pofida lipsei unei probe scrise ce ar fi atestat apărarea provinciei de către aceștia. Prin urmare putem considera că momentul plecării ordinului ar fi avut loc cândva între anii 1250-1260, fapt confirmat de documentul ce atestă următorul ban de Severin anul 1260³⁷.

În loc de concluzii

Prin paginile de mai sus s-a încercat evidențierea naturii administrative a celor două regiuni, în care au fost instalate cele două ordine militare. În cazul ordinului teuton, documentele au făcut posibilă conturarea naturii administrative a Țării Bârsei, în perioada cuprinsă între anii 1211-1225. Acest lucru nu poate fi spus și despre Ordinul Cavalerilor Ioaniți și a Banatului de Severin. Lipsa documentelor nu ne-a permis, ca în cazul ordinului teuton, să plasăm cu exactitate bornele cronologice în care zona respectivă a fost administrată de aceștia.

Note

1. Lászlo Pószán, *A Német Lovagrend története a 13 században*, Debrecen, (Debrecen: University Press, 1996), 21; Ioan Marian Țiplic, "Cavalerii teutoni și fortificațiile lor din Țara Bârsei", *Corviniana*, VI (2000): 138-159.
2. Pentru mai multe detalii vezi Ioan Marian Țiplic, *Organizarea defensivă a Transilvaniei în evul mediu*, București, Editura Militară, 2006; Ioan Marian Țiplic, *Die Grenzverteidigung Siebenbürgens im Mittelalter 10-14 Jahrhundert*, în: Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde Verlag, 2007; Ioan Marian Țiplic, *Transylvania – Territory at the eastern Border of Catholicism*, în: *Les espaces frontaliers en Europe de l'Antiquité au XVe siècle. Les travaux des colloque international organisé par l'Université d'Artois/France en collaboration avec l'Université "Lucian Blaga" de Sibiu/Roumanie á Arras, 15-17 octobre 2014*, Ioan Marian Țiplic (ed.), 143-152. Sibiu, Editura Universității Lucian Blaga din Sibiu, 2016.
3. DIR C veacurile XI, XII și XIII, vol. I, 150-151, nr. 77; UB vol. I, 11-12, nr. 19.
4. Thomas Nágler, *Așezarea sașilor în Transilvania*, București, Editura Kriterion, 1992, 155.
5. Explicația vine în urma săpăturilor arheologice întreprinse la Feldioara ce atestă prezența coloniștilor încă din timpul regelui Géza al II-lea, vezi Adrian Ioniță, *Date noi privind colonizarea germană în Țara Bârsei și granița de est a regatului maghiar în a*

- doua jumătate a secolului al XII-lea*, în: Revista istorică, seria nouă, tom. 5, nr. 3-4, 1994, 273-282.
6. Faptul că nu li-se permite dreptul de a ridica fortificații adecvate pentru secolul al XIII-lea din piatră, fortificațiile din pământ și lemn nefiind adecvate perioadei, poate sugera faptul că regele Andrei al II-lea nu avea încredere deplină în ei.
  7. Maria Crângaci Țiplic, *Oaspeții Germani în sudul Transilvaniei. Istorie, arheologie, arhitectură (secolele XII-XIII)*, București, Editura Academiei Române, 2011, 32; Maria Crângaci Țiplic, Ioan Marian Țiplic, *Sudul Transilvaniei în secolul al XIII-lea, o graniță între spațiul catolic și non-catolic*, în: Revista Transilvania, nr. 10, 2016, 7-24.
  8. Z.J. Kosztolnyik, *Hungary in the Thirteenth Century*, New York: Boulder, 1996, 93.
  9. DIR C veacurile XI, XII și XIII, vol. I, 153-154, nr. 82; UB, vol. I, 13-14, nr. 22.
  10. O abordare detaliată a problemei regăsim la Adrian Andrei Rusu, *Castelarea carpatică*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2005, 434-443.
  11. DIR C veacurile XI, XII și XIII, vol. I, 157-158, nr. 91; UB, vol. I, 15-16, nr. 27.
  12. József Laszlovszky, Zoltán Soós, *Historical monuments of the Teutonic Order in Transylvania*, în: *The crusades and the military orders expanding the frontiers of medieval Latin Christianity*, Zsolt Hunyadi and József Laszlovszky (ed.), Budapest, Department of Medieval Studies CEU, 2001, 323.
  13. DIR C veacurile XI, XII și XIII, vol. I, 167, nr. 108; UB, vol. I, 16-17, nr. 28.
  14. Moartea episcopului este sugerată prin faptul că poziția de episcop al Transilvaniei este vacantă vezi documentul DIR C veacurile XI, XII și XIII, vol. I, 181, nr. 127; CDHung, vol. III-1, 322-323.
  15. Harald Zimmermann, *Der Deutsche Orden in Siebenbürgen. Eine diplomatische Untersuchung*, Köln, Weimar, Wien, Böhlau Verlag, 2011, 79.
  16. Zimmermann, *Der Deutsche Orden*, 101-103.
  17. DIR C veacurile XI, XII și XIII, vol. I, 182-183, nr. 130; UB, vol. I, 18-20, nr. 31. Documentul ridică unele suspiciuni în privința autenticității sale.
  18. DIR C veacurile XI, XII și XIII, vol. I, 204-205, nr. 151; UB, vol. I, 29-30, nr. 40.
  19. Pál Engel, *The Realm of St. Stephen. A history of medieval Hungary, 895-1526* (Londra: I. B Tauris, 2001), 90.
  20. Nágler, *Așezarea sașilor în Transilvania*, 147-148.
  21. DIR C veacurile XI, XII și XIII, vol. I, 214-216, nr. 168; UB, vol. I, 36-38, nr. 45.
  22. Pószán, *A Német Lovagrend története a 13 században*, 39.
  23. Laszlovszky - Soós, *Historical monuments*, 323-323.
  24. Ioan Aurel Pop, *Români și maghiarii în secolele IX-XIV*, (Cluj-Napoca: Centrul de Studii Transilvane Fundația culturală română, 1996), 159-160.
  25. Crângaci Țiplic, *Oaspeții Germani în sudul Transilvaniei*, 34.
  26. Tudor Sălăgean, *Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Afirmarea regimului congregațional*, (Cluj-Napoca: Centrul de Studii Transilvane, 2003), 28.
  27. Zsolt Hunyadi, *The hospitallers in the medieval kingdom of Hungary c. 1150-1387*, (Budapest: Department of Medieval Studies, CEU, 2010), 23-24.
  28. Bernát L. Kumorovitz, „Buda (és Pest) „fővárossá” alakulásának kezdetei”, *Tanulmányok Budapest múltjából*, nr. 18 (1971): 37-40.
  29. CDHung, vol. II, 283-290; RegArp, vol. I/1-3, 49-50, nr. 155.
  30. Hunyadi, *The hospitallers*, 24-32.
  31. George Popa-Lisseanu (ed.), *Carmen Miserabile*, (București, Tipografia Bucovina, 1935), 57.
  32. Viorel Achim, „Istoria unei provincii de frontieră. Banatul de Severin în secolul al XIII-lea”, în *Secolul al XIII-lea pe meleagurile locuite de către români*, Adrian Andrei Rusu (ed.), (Cluj-Napoca: Editura Mega, 2006), 45-46.
  33. Radu Popa, *La începuturile Evului Mediu românesc. Țara Hațegului*, (București: Editura Științifică și Enciclopedică, 1988), 273.
  34. Popa, *La începuturile Evului Mediu românesc*, 249-250.
  35. Șerban Papacostea, *Români în secolul al XIII-lea între cruciată și imperiul Mongol*, (București: Editura Enciclopedică, 1993), 106-107.
  36. DIR C veacurile XI, XII și XIII, vol. I, 343, nr. 294; CDHung, vol. IV-1, 447-454.
  37. Viorel Achim, *Politica sud-estică a regatului ungar sub ultimii Arpadieni*, (București: Editura Enciclopedică, 2008), 134-135.

Bibliography

- Achim, Viorel. “Istoria unei provincii de frontieră. Banatul de Severin în secolul al XIII-lea” [“The history of a frontier province. The Banate of Severin int the 13th century”] In *Secolul al XIII-lea pe meleagurile locuite de către români*, edited by Rusu, Adrian Andrei, 31-60. Cluj-Napoca: Editura Mega, 2006.
- Achim, Viorel. *Politica sud-estică a regatului ungar sub ultimii Arpadieni [South-eastern politics of the Hungarian realm during the last Arpadians]*. Bucharest: Editura Enciclopedică, 2008.

- Crîngaci Țiplic, Maria, “*Oaspeții Germani*” în sudul Transilvaniei. *Istorie, arheologie, arhitectură (secolele XII-XIII)* [“*Hungarian guests*” in southern Transylvania. *History, archaeology, architecture (12th-13th centuries)*]. Bucharest: Editura Academiei Române, 2011.
- Crîngaci Țiplic, Maria, and Țiplic, Ioan Marian. “Sudul Transilvaniei în secolul al XIII-lea, o graniță între spațiul catolic și non-catolic” [“*Southern Transylvania in the 13th century, a border between the Catholic and the non-Catholic space*”]. *Revista Transilvania*, no. 10 (2016): 7-24.
- Pál, Engel. *The Realm of St. Stephen. A history of medieval Hungary, 895-1526*. London: I. B Tauris, 2001.
- Ioniță, Adrian. “Date noi privind colonizarea germană în Țara Bârsei și granița de est a regatului maghiar în a doua jumătate a secolului al XII-lea” [“*New data regarding the German colonization in the Burzenland and the eastern border of the Hungarian realm in the second half of the 12th century*”]. *Revista istorică*, new series, 5, no. 3-4 (1994): 273-282.
- Zsolt, Hunyadi. *The hospitallers in the medieval kingdom of Hungary c. 1150-1387*. Budapest: Department of Medieval Studies, Central European University, 2010.
- Kumorovitz, Bernát L., “Buda (és Pest) „fővárossá” alakulásának kezdetei” [“*The beginnings of the transformation of Buda (and Pest) into a capital*”]. *Tanulmányok Budapest múltjából*, no. 18 (1971): 7-58.
- Kosztolnyik, Z.J. *Hungary in the Thirteenth Century*. New York: Boulder, 1996.
- Laszlovszky, József, and Soós, Zoltán, “Historical monuments of the Teutonic Order in Transylvania”. In *The crusades and the military orders expanding the frontiers of medieval Latin Christianity*, edited by Hunyadi, Zsolt and Laszlovszky, József, 319-336. Budapest: Department of Medieval Studies CEU, 2001.
- Nägler, Thomas, *Așezarea sașilor în Transilvania [The settlement of the Saxons in Transylvania]*. Bucharest: Editura Kriterion, 1992.
- Papacostea, Șerban, *Românii în secolul al XIII-lea între cruciată și imperiul Mongol [The Romanians in the 13th century between the crusade and the Mongol Empire]*. Bucharest: Editura Enciclopedică, 1993.
- Pop, Ioan Aurel, *Românii și maghiarii în secolele IX-XIV [Romanians and Hungarians between the 9th-14th centuries]*. Cluj-Napoca: Centrul de Studii Transilvane, Fundația Culturală Română, 1996.
- Popa-Lisseanu, George ed. *Carmen Miserabile*. Bucharest: Tipografia Bucovina, 1935.
- Popa, Radu. *La începuturile Evului Mediu românesc. Țara Hațegului [At the dawn of the Romanian Middle Ages. The Hațeg Land]*. Bucharest: Editura Științifică și Enciclopedică, 1988.
- Pósán László, *A Német Lovagrend története a 13 században [The history of the Teutonic knights in the 13th century]*. Debrecen: Debrecen University Press, 1996.
- Sălăgean, Tudor. *Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Afirmarea regimului congregational [Transylvania in the second half of the 13th century. The rise of the congregational regime]*. Cluj-Napoca: Centrul de Studii Transilvane, 2003.
- Țiplic, Ioan Marian. “Cavalerii teutoni și fortificațiile lor din Țara Bârsei” [“*The Teutonic knights and their fortifications in the Burzenland*”]. *Corviniana*, no. VI (2000): 138-159.
- Țiplic, Ioan Marian. *Organizarea defensivă a Transilvaniei în evul mediu [The defensive organization of Transylvania in the Middle Ages]*. Bucharest: Editura Militară, 2006.
- Țiplic, Ioan Marian. *Die Grenzverteidigung Siebenbürgens im Mittelalter (10.-14. Jahrhundert) [The Transylvanian border defense in the Middle Ages (10th-14th centuries)]*. Heidelberg: Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde Verlag, 2007.
- Țiplic, Ioan Marian. “Transylvania – Territory at the eastern Border of Catholicism.” In *Les espaces frontaliers en Europe de l'Antiquité au XVe siècle. Les travaux des colloque international organisé par l'Université d'Artois/France en collaboration avec l'Université "Lucian Blaga" de Sibiu/Roumanie á Arras, 15-17 octobre 2014*, edited by Ioan Marian Țiplic, 143-152. Sibiu: Editura Universității “Lucian Blaga” din Sibiu, 2016 (Studia Universitatis Cibiniensis, supplementum, XIII).
- Zimmermann, Harald. *Der Deutsche Orden in Siebenbürgen. Eine diplomatische Untersuchung [The German Order in Transylvania. A diplomatic research]*. Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag, 2011.

Documente

- CDHung** - *Codex Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus ac Civilis*, vol. II, Buda, Typis Typogr. Regiae Universitatis Vngaricae, 1829.
- Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus ac Civilis*, vol. IV-1, Buda, Typis Typogr. Regiae Universitatis Vngaricae, 1829.
- UB** - *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, vol. I, Hermannstadt, Druck von W. Krafft in Hermannstadt, 1892
- RegArp** - *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica- Az Árpád-házi Király okokleveleinek kritikai Jegyzéke*, vol. I/1-3, Budapest, Kiadja Magyar Tudományos Akadémia, 1923.
- DIR C** - *Documente privind istoria României veacul: XI, XII și XIII C. Transilvania*, vol. I, București, Editura Academiei Republicii Populare Române, 1951.

PARTES TRANSILVANE INTRABUNT ET TE DE TOTA TERRA TUA DISPERDENT: MAXIMILIAN I DE HABSBURG CĂTRE ȘTEFAN CEL MARE DUPĂ CODRII COSMINULUI (I)

Ioan-Aurel POP & Alexandru SIMON

Universitatea "Babeş-Bolyai" Cluj Napoca, Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca
Lucian
Personal e-mail:

PARTES TRANSILVANE INTRABUNT ET TE DE TOTA TERRA TUA DISPERDENT: MAXIMILIAN I OF HABSBURG
TO STEPHEN THE GREAT AFTER THE BATTLE IN THE CODRII COSMINULUI

An astonishing and furthermore anonymous report was preserved in the archives of the "Slovak branch" of the Erdődi family. Written in all likelihood in spring 1498, and – additionally – with direct focus on the policies of future cardinal Thomas Bakócz of Erdőd (Ardud), the extensive Latin document covered the recent talks and arrangements between Maximilian I of Habsburg, King of the Romans, and Stephen the Great, voivode of Moldavia. The document was eloquently entitled *Modus conspirationis Romanorum regis Maximiliani cum Stephano, waywoda Moldavo, contra statum serenissimi principis domini Wladislai, Dei gratia regis Hungarie, Bohemie etc. et similiter contra statum serenissimi principis domini Alberti, Polonorum regis, primus in itam cum prefata maiestate regis Hungarie et strictissimo iuramento firmatam perpetuam pacem et concordiam*. The report provides a thorough overview of Maximilian's (and Stephen's) complex network of Hungarian supporters, as well as an insight into the most delicate matter of Habsburg-Ottoman agreements. The document substantiates Maximilian's pompous claim of February 1498 (made in front of the Spanish ambassador at his court) that the Wallachian (Stephen of Moldavia) controlled half of Hungary, while the other half of the realm reverted to the King of the Romans, therefore prompting the profound reformation of Europe, much desired by the Habsburg monarch.

Keywords: Maximilian I of Habsburg, Stephen the Great of Moldavia, Thomas Bakócz of Erdőd (Ardud), Bayezid II, House of Jagiello, Europe, reformation, conspiracy.

Conținutul documentului

Un document, până nu demult necunoscut, al cărui original se află în Arhivele Naționale Slovace, pune în lumină o „conspirație”, din ultimii ani ai secolului al XV-lea, a principilor Maximilian I de Habsburg (1493-1519), regele romanilor¹ și Ștefan al III-lea cel Mare (1457-1504), voievodul Moldovei, îndreptată împotriva lui Vladislav al II-lea Jagiello (1490-1516), regele Ungariei și Ioan Albert Jagiello (1492-1501), regele Poloniei, bazată pe un „jurământ foarte strict” și pe o „pace și înțelegere perpetuă”, ce urmau a fi întărite prin înscrisuri cu putere juridică (semnături și sigilii)². Documentul este un raport anonim secret, întocmit de un spion, foarte bun cunoscător al evenimentelor înfățișate.

Se relatează pe scurt cum, în 1497, regele Ungariei Vladislav, care era și rege al Boemiei, se dusesse la Praga pentru rezolvarea unor „treburi ale sale foarte urgente”³ și-l lăsase drept înlocuitor la Buda pe palatinul țării, adică pe Ștefan Zápolya. Ca și mai târziu, la dieta de la Rákos din 1505, Vladislav al II-lea risca să-și piardă tronul de la Buda, motiv pentru care s-a refugiat în celălalt regat al său, cel al Boemiei. De această situație ar fi profitat Ștefan, voievodul Moldovei, care a „pus în mișcare înțelegerea” secretă pe care o avea cu Maximilian, regele romanilor, îndreptată împotriva regelui Ungariei. Din alte surse se știe că absența din țară a regelui Ungariei a durat din februarie până la finele lui aprilie sau începutul lunii mai 1497⁴.

Mai întâi – se spune – Ștefan cel Mare a trimis doi soli la regele romanilor, anume pe Petru More și pe Ioan, castelanul Cetății de Baltă, domeniu dăruit domnului Moldovei de către răposatul rege Matia Corvin (1458-1490)⁵. Petru More era, probabil, un membru al familiei nobiliare românești More-Ficior, originară din Ciula Hațegului, al cărui cel mai cunoscut reprezentant – episcopul Filip More, considerat primul umanist român – avea să moară în 1526, la Mohács, apărând Regatul Ungariei de turci⁶. Ioan era de fapt Ioan Grumaz sau Grumeza (Grumezea)⁷, castelanul (pârcălabul) Cetății de Baltă.

După ce regele Vladislav al II-lea permisesse de curând mercenarilor să ocupe Cetatea de Baltă⁸, Ioan Grumeza rămăsese fără demnitatea de castelan și era „liber” să plece în solie. În vara anului 1496, murise în condiții misterioase, „la oaste”, Alexandru (la curtea lui Maximilian se zvonise că murise însuși Ștefan⁹), cel mai în vârstă dintre fiii din Moldova ai lui Ștefan și soțul Mariei, fiica voievodului Transilvaniei, Bartolomeu Drágffy. Vladislav refuzase să-l recunoască pe celălalt fiu al lui Ștefan al III-lea, viitorul Bogdan al III-lea, drept urmaș – sigur drept moștenitor transilvan – al lui Ștefan.

Solii lui Ștefan la Maximilian au dus cu ei o scrisoare închisă și cererea ca să fie trimis în Moldova un anumit Branca¹⁰, pentru îngrijirea răni de la picior a voievodului. Apoi, solii erau îndemnați să meargă la palatinul Ungariei și să ceară de la acesta permis de liberă trecere (salvconduct), ceea ce au și obținut. Cu acest prilej,

palatinul le-a dat și el o scrisoare închisă pe care s-o ducă regelui Maximilian și a pus să fie însoțiți până la Győr (aproape de frontiera cu ducatul Austriei și, deci, cu stăpânirile ereditare ale Habsburgilor). Episcop de Győr era însuși Toma Bakócz, conducătorul partidei regale din Ungaria, fiu de iobag din Ardud, intrat în serviciul lui Matia și în cel al Veneției, care i-a și susținut studiile în Peninsula Italică¹¹. Ștefan Zápolya, comitele perpetuu († 1499) de Zips (azi Spiš, ținut în Slovacia), era liderul grupării anti-regale¹².

Solii au ajuns cu bine la Maximilian, au predat scrisorile și l-au cerut pe Branca, care a și fost numit să-i însoțească în Moldova. Dar regele romanilor, spune raportul, i-a făcut pe soli să aștepte la Viena zece săptămâni, adică atât cât a fost necesar ca trimisul său cu scrisoare la Ștefan și meargă și să se întoarcă de la Suceava. În acest timp, suveranul romano-german i-a chemat pe solii voievodului în audiență secretă și le-a spus despre pregătirile regelui polonez îndreptate contra lui Ștefan, pentru ca principele Moldovei să-și poată lua măsurile de prevedere necesare¹³.

Maximilian a mai dorit ca solii să discute și cu trimisul lui Vladislav, sosit atunci de la Praga, cu „domnul de Plawen”, care ar fi trebuit să intervină pe lângă regele său pentru ca acești mesageri moldavi și imperiali să aibă cale liberă prin Ungaria. Maximilian încerca să se înfățișeze pe sine drept arbitru situației tensionate din Ungaria. „Domnul de Plawen”, adică Heinrich al III-lea von Plawen (Plauen)¹⁴, a plecat cu două zile înaintea solilor, el spre regele său, iar solii români, însoțiți de Branca și de un adjunct al acestuia, spre Moldova, dar tot prin Ungaria.

Solii l-au găsit pe regele Vladislav la Buda – revenit de la Praga, prin mai 1497, după ce stătuse mai multe săptămâni în Boemia – și i-au cerut salvconductul. Când regele le-a spus că nu le dă el permisul de trecere, care s-ar fi cuvenit să fie cerut de la palatin¹⁵, solii s-au temut să nu fie descoperiți. Dar Maximilian i-a asigurat că palatinul era la curent cu planul său și că îl aproba. În acel timp, au mai fost la suveranul german doi soli, unul de la episcopul de Cinci Biserici (*Quinque Ecclesiae*, Pécs, Fünfkirchen, oraș în Ungaria), iar celălalt de la Laurențiu, ducele Bosniei. Episcopul de Cinci Biserici era Sigismund Ernest (sau Ernuszt) Csáktornyai (1473-1505)¹⁶, iar ducele Laurențiu era fiul lui Nicolae Újlaki, voievod al Transilvaniei de mai multe ori (1441-1465) și chiar rege al Bosniei (1472-1477)¹⁷. Ei făceau parte din menționata „conspirație”. Tatăl lui Sigismund Ernest (sau Ernuszt) Csáktornyai fusese un evreu convertit. Inițial unul dintre cei mai mari susținători ai lui Ioan Corvin, acest Sigismund trecuse de partea lui Vladislav, fiind numit, alături de Ladislau Kanizsai, ban al Croației, Dalmației și Slavoniei. Împreună cu fratele său, Ioan, Sigismund a controlat visteria regatului până la Dieta din iulie-august 1496, când, acuzat de fraudă, a fost întemnițat. A fost eliberat și a rămas ban abia după ce a achitat în jur de 350 000 de florini (sumă care reprezenta valoarea aproximativă a bugetului regal anual).

Regele romanilor a făcut cunoscut, prin acești soli, voievodului Moldovei să se încreadă pe deplin în el, pentru că îl va ajuta în fața oricărui adversar, chiar contra regilor Ungariei și Poloniei, mai ales prin mijlocirea lui Ioan Corvin, fiul regelui Matia¹⁸. În primăvara anului 1496, Maximilian și Veneția îi reconcilieră pe Ștefan cel Mare și Ioan Corvin, după un conflict de cel puțin trei ani. Ștefan, „contele Transilvaniei” (pentru Veneția, Bavaria sau Viena), și ducele Ioan ajunseseră la pace, chiar dacă, după cum se vede și din raportul anonim, Ștefan avea îndoielile sale. A se reține aici și modul straniu în care s-a încercat identificarea lui Ștefan, „contele Transilvaniei” cu Ștefan Zápolya. Maximilian a mai promis că va trimite în secret oameni de-ai săi la episcopii de Strigoni (Esztergom, Gran) și de Cinci Biserici, la ducele Laurențiu, la palatin și la Bartolomeu Drágffy, voievodul Transilvaniei¹⁹. „Episcopul de Strigoni” era de fapt arhiepiscopul primat al Ungariei, pe atunci italianul Hippolit de Este, un adolescent, nepotul reginei Beatrice de Aragon, fost și viitor episcop de Eger, cea mai bogată dioceză a Ungariei²⁰. Bartolomeu Drágffy, voievodul Transilvaniei, era un membru marcant al familiei de origine românească maramureșeană a Drăgoșeștilor, al căror înaintaș fusese, pe la jumătatea secolului al XIV-lea, primul voievod al Moldovei, vasal al regelui Ungariei. Bartolomeu Drágffy era și cuscrul lui Ștefan cel Mare²¹. Aceștia erau principalii artizani din Ungaria ai „conspirației”. Maximilian știa că palatinul Ungariei, Ștefan Zápolya și ducele Bosniei, Laurențiu Újlaki, nu erau de acord în toate, dar spune că avea să-i împace în curând. Într-adevăr, cei doi nu făceau parte din aceeași facțiune nobiliară internă, deși se manifestau, în general, contra regelui Vladislav²². *Instigat de Sigismund Ernusz, în special, dar și de Ștefan Zápolya, cărora li s-a adăugat și Toma Bakócz, și ajutat semnificativ de abuzurile și provocările lui Laurențiu Újlaki, Vladislav, venit recent pentru prima și ultima oară în Transilvania, și-a trimis oastea împotriva ducelui Bosniei în toamna târzie a anului 1494. În fruntea acesteia s-a așezat însuși Bartolomeu Drágffy, rămas singur voievod al Transilvaniei, după ce obținuse din partea lui Vladislav, la Sibiu (în septembrie), demiterea lui Ladislau Losonczi. Cu acesta din urmă, Ștefan cel Mare avea și o problemă feudală transilvană. Aceste date schițează hățișul politic ungar de după moartea lui Matia, construit, de fapt, încă înaintea dispariției monarhului huniad. Pe acest fond complicat, trebuia să izbândească „conspirația” de la 1497 (1496-1498).*

Solii lui Ștefan cel Mare, adică Petru More și Ioan Grumeza, împreună cu Branca și cu însoțitorul său, „croatul” Nicolae Kalmanich²³, au ajuns în Moldova la voievod cu scrisoarea de încredințare, din care se înțelegea că Branca, venit în postură de medic, era de fapt principalul trimis al „împăratului”. Voievodul s-a întreținut cu Branca patru ore, iar cu Nicolae Kalmanich două ore. De la solii săi, Ștefan nu a aflat nimic în plus, în schimb cu Branca a stat de vorbă în continuare – după

cum suntem asigurați – întotdeauna fără martori, timp de un an întreg, zi de zi, câte trei, două sau, rareori, o oră ori o jumătate de oră²⁴.

La puțin timp după sosirea solilor, Nicolae Kalmanich a fost trimis înapoi de către principele român, cu multe știri verbale și cu o scrisoare către regele romanilor. Solul s-a îndreptat spre Buda în jurul Crăciunului anului 1497, furișându-se pe la Apele Calde (Hévízsig sau Felhévizek, lângă Buda), a trecut Dunărea înghețată și s-a grăbit spre Strigoni, la regina Beatrice. Regina Beatrice de Aragon era văduva lui Matia Corvin, devenită între timp soția noului rege Vladislav, dar se afla în relații foarte proaste cu suveranul²⁵. Raportorul anonim presupune că solul avea menirea s-o sfătuiască pe regină să nu se împace sub nici un motiv cu regele Vladislav.

Între timp, Toma, prepozitul franciscanilor minoriți din Cinci Biserici²⁶, odinioară slujitor al lui Ștefan cel Mare, auzind că este în zonă Kalmanich, l-a urmărit până aproape de Tata (Dotis, în Ungaria de nord, în vecinătatea graniței cu Boemia), l-a reperat într-o vilă și a tratat cu el multe chestiuni; se zice că ar fi insistat ca să obțină pentru sine prepozitura de Demsch (din vecinătatea Vișegradului), care fusese conferită de regele Ungariei unui anume Ioan Polheim²⁷, consilier al regelui romanilor. Ștefan cel Mare a intervenit și el pe lângă Maximilian, rugat de fostul său slujitor, pentru acordarea prepoziturii respective lui Toma și pentru recompensarea în alt mod a lui Polheim.

În curând, un alt sol numit Sigismund²⁸ a plecat de la regele romanilor spre voievodul Moldovei și a fost pus împreună cu un om al voievodului, care venise în preajma Rusaliilor cu vești despre turci la majestatea regească. După ce Kalmanich fusese trimis înapoi la regele romanilor, a venit, pe la Boboteaza anului 1498, la voievod un alt curier al lui Maximilian (un anumit Urbanus²⁹. Urbanus, slujbașul lui Iacob Zekel³⁰, aducea o mare scrisoare închisă. Interpret ar fi trebuit să fie redactorul anonim al raportului de față (după cum afirmă el însuși), dar voievodul l-a preferat pe un om al său, cu numele Dumitru³¹, cunoscător de latină, căci era husit. Și apoi, Urbanus (probabil alături de Dumitru) a fost trimis la regele romanilor. Mergând pe la Lipova, el a trecut pe la Batha³², a ajuns la Pécs și de aici la ducele Ioan Corvin. L-a întâlnit în cale pe omul voievodului, Petru More, care se ducea iarăși la regele romanilor.

Petru More a fost primit întâi de regele romanilor în audiență publică, de față cu ducele Georg al Saxoniei (căsătorit cu Barbara, fiica lui Cazimir al IV-lea al Poloniei)³³, cu ducele Frederic al III-lea cel Înțelept al Saxoniei (principe elector și mareșal al Imperiului)³⁴, cu ducele Ioan cel Constant al Saxoniei, fratele lui Frederic³⁵ și cu Gaspar Maag³⁶, consilierul lui Maximilian. Solul a rostit ceea ce voievodul său l-a instruit să spună în public.

Ștefan i-a spus regelui Poloniei, când se prefăcuse că vine contra turcilor, că era un trădător și că, prin atacarea Moldovei, adusesese atâta nenorocire Creștinătății cum

nu se mai văzuse de la căderea Constantinopolului. Cei doi frați, regi ai Ungariei și Poloniei, sunt cu primejdie pentru Ștefan. De aceea, Ștefan îl ruga pe regele romanilor să-l ia pe el, voievodul, și țara lui sub protecția sa. Maximilian a răspuns de față cu martorii că el, legat prin rudenie de cei doi regi, are influență asupra lor și că voievodul nu trebuie să se teamă de nimic, pentru că el poate rezolva orice disensiune între aceștia și voievod. În plus, Maximilian a adăugat că nu-l va părăsi pe principele Moldovei niciodată, că el se pregătește de luptă contra turcilor, ceea ce îi va sfătui să facă și pe regele Ungariei, la care, ca și la regele Poloniei, avea să trimită un înalt sol al său³⁷.

Apoi, în particular, Petru More a prezentat regelui romanilor scrisoarea secretă a voievodului, prin care acesta îl încuraja pe Maximilian să preia efectiv Regatul Ungariei pentru el; să nu mai șovăie ca odinioară³⁸, fiindcă regele Poloniei a fost învins de el, de Ștefan, care are, la nevoie, ajutor și de la turci, că cei doi regi frați nu se înțeleg între ei și nu se vor ajuta militar, că el, principele Moldovei, va face ca ungurii să nu-l mai iubească pe regele lor Vladislav, că Ungaria avea nevoie de un rege vivace, agil și harnic, precum Maximilian³⁹. Concluzia lui Ștefan cel Mare era că „împăratul” trebuie să se grăbească și „să pună în mișcare afacerea” (= „conspirația”); că trebuia să-i dea instrucțiuni precise voievodului asupra a ceea ce trebuia să facă; că era recomandabil să nu trimită prea multe scrisori și nici prea mulți soli și să nu se încreadă „în unii oameni din Țara Ungariei”; că era foarte nimerită deghizarea lui Branca în medic⁴⁰ pentru ca nimeni să nu bănuiască „afacerea” lor⁴¹.

După patru zile, i-a dat anumite instrucțiuni în scris lui Petru More pentru domnul Moldovei (pe care le-a remis și lui Iane⁴², un sol al său, trimis și altădată la voievod): îl laudă pe Ștefan pentru victoria deosebită obținută contra regelui Poloniei și îl îndeamnă să continue lupta împotriva polonezilor, împreună cu tătarii și cu turcii; îi cere să aibă înțelegere fermă cu turcul⁴³, pentru ca acesta să nu atace Creștinătatea, măcar până când el, Maximilian, își rezolvă treburile în Austria; îi cere să se îngrijească, împreună cu domnii unguri desemnați pe nume, pentru ca între Vladislav al Ungariei și Ioan Albert al Poloniei să nu se facă nici un fel de uniune sau înțelegere, deoarece, dacă s-ar face, atunci palatinul Ungariei, episcopul de Agria sau Eger (pomenitul Hippolit de Este, nepotul reginei Beatrice de Aragon⁴⁴), episcopul de Pécs, ducele Laurențiu Újlaki, ducele Ioan Corvin și voievodul Transilvaniei ar trebui să piară, ca oameni fideli lui Maximilian; prin urmare, îi spune că orice sol al voievodului putea veni la episcopul de Eger (legat de Maximilian prin jurământ strict), care avea să-l înștiințeze de îndată pe „împărat”; dacă solul lui Ștefan nu ar putea ajunge la Eger, atunci să meargă la Bartolomeu Drágffy, voievodul Transilvaniei, și el legat prin jurământ strict⁴⁵ și gata să-l înștiințeze pe „împărat”; de fapt, voievodul este îndemnat să trimită soli, la nevoie,

la oricare din domnii unguri înșirați, dar mai ales la episcopul de Eger și la voievodul Transilvaniei, fără teamă de a-și vedea scrisorile divulgate; îl înștiințază că ungurii ar trebui să aibă curând dietă la Hatvány (lângă Buda), dar că aceasta avea să fie amânată⁴⁶.

În continuare, „împăratul” îi face aliatului său moldovean un tablou sumbru al situației din Ungaria: locuitorii țării erau tulburați de proasta organizare a regatului; curtenii și slujitorii, bine tratați de defunctul rege Matia⁴⁷, erau acum neglijați și înfometati; cetățile de margine erau rău întreținute, iar oamenii lor erau săraci⁴⁸; „împăratul” avea înțelegere cu regele Vladislav ca regatul să-i rămână până la urmă lui⁴⁹, de aceea nu putea rupe public acordul oficial avut cu acest rege; dar Ștefan și ungurii nu trebuiau să creadă ceea ce le promitea Vladislav⁵⁰, pe care ei nu aveau de ce să-l mai țină drept domn al lor și contra căruia trebuiau să înceapă „afacerea”, să fie uniți și să aibă încredere unii în alții⁵¹; cu toții, dacă vor vedea că se discută împăcarea între cei doi regi frați, să tulbure și să împiedice cât de mult acest pas, ca să nu se poată încheia nici un tratat⁵²; dacă totuși această nedorită înțelegere s-ar realiza, să nu se mai opună, ci să facă în așa fel ca frații-regi să-și dea subsidii reciproce pentru scoaterea turcilor de la hotarele lor și pentru incursiuni contra turcilor⁵³; să fie ținuti ocupați cu treburi câtva timp, căci dacă ar fi eliberați de pericolul turcilor⁵⁴, ar putea conveni și i-ar periclita pe conjurați, pe rând, până i-ar vedea ruinați, mai întâi pe palatin, apoi pe Ștefan cel Mare, pentru a cărui pierdere – și a țării sale – vor intra în Transilvania⁵⁵; voievodul este asigurat de ajutorul regelui romanilor, care spune că, ajutând Moldova, ajută de fapt „regatul său al Ungariei”⁵⁶; Ștefan și domnii ungari pomeniți sunt îndemnați ca, între timp, să se pună la treabă și să atragă cât mai multe comitate de partea lor⁵⁷; când vor fi siguri de cât mai multe comitate, Maximilian avea să trimită un sol la „cezarul” turcilor, pentru a primi un răgaz, ca să poată termina „afacerea”⁵⁸; deja „împăratul” primise prin venețieni un sol de la turci; voievodul român este îndemnat să trimită și el un sol la sultan, în ale cărui grații se afla⁵⁹, pentru a putea coopera cu turcii și a face armistițiu cu ei, până la încheierea „trebii” începute. Voievodul este, de asemenea, înștiințat despre apropiata încoronare a lui Maximilian ca împărat al romanilor la Roma, eveniment care avea să ridice mult prestigiul lui Ștefan⁶⁰ și unde domnul Moldovei era invitat să-și trimită reprezentanții. Pregătirile pentru drumul la Roma și ceremonia, pusă la punct împreună cu principii electori ai Imperiului – mai spune Maximilian – fuseseră amânate tocmai din cauza „afacerii” respective⁶¹ și a apropiatei diete de la Freiburg, cu electorii și principii, de la care spera sprijin. Maximilian îi mai spune voievodului că se va pune serios pe treabă, se va împăca cu toți inamicii, va potoli toate disensiunile pe care le mai are, pentru a putea acționa liber în Ungaria⁶². La un moment dat se vor da pe față toate aceste pregătiri, iar voievodul – mai

spune „împăratul” – trebuie să se îngrijească de toate impecabil, alături de domni menționați, pentru binele său, al fiului său și al moștenitorilor și urmașilor săi, pentru înlăturarea marelui pericol care-i pândește pe sine și țara sa și în vederea obținerii „libertății eterne și a vieții celei mai liniștite și sigure”⁶³.

Raportul anonim ne asigură că toate acestea au fost discutate „ore în șir” de regele romanilor cu solul lui Ștefan cel Mare⁶⁴, după care suveranul german ar mai fi adăugat câteva sfaturi: voievodul să lucreze cu domni unguri indicați mai sus și să facă astfel încât comitatele Ungariei să nu mai dea nici un fel de subsidiu regelui Vladislav, care, constrâns de foame, avea să iasă singur din țară; la dieta apropiată de la Freiburg – mai spune „împăratul” – de față cu electorii și cancelarul Imperiului⁶⁵, care deținea sigiliul cel mare secret dublu, va face o scrisoare specială închisă, întărită cu acest mare sigiliu secret dublu, adresată voievodului, conținând credința și jurământul strict al lui Maximilian⁶⁶; prin acest act, Ștefan cel Mare și Moldova vor fi primiți „în grija și protecția noastră specială”, astfel încât de-atunci încolo „împăratul” să fie obligat pe veci să-l apere pe voievod și pe toți moștenitorii și urmașii lui, cu tot „regatul Moldovei” la fel ca și pe propriile sale bunuri ereditare, adică la fel cum își apără și protejează domeniile Austriei și Stiriei, împotriva oricărui inamic⁶⁷; se mai adaugă că „împăratul” va avea permanent la voievod pe propriii săi ambasadori (mai ales pe Branca) și că prin ei vor fi schimbate toate mesajele⁶⁸.

Cu aceasta, Petru More a fost lăsat liber și trimis, împreună cu ceilalți soli, la domnul său. Întrebat de Ștefan cel Mare ce are de transmis în chip detaliat de la regele romanilor, solul s-a ferit să dea orice informații clare, spunând că are misiunea să-l salute în numele „împăratului” pe voievod și că solii Iane și Branca sunt trimiși cu instrucțiuni depline și integrale⁶⁹. Când Ștefan a insistat, solul a spus că orice dorește să hotărască voievodul poate s-o face numai cu maiestatea regească a romanilor. Atunci, domnul Moldovei i-ar fi reproșat solului duplicitatea și prostia⁷⁰.

În final, autorul anonim al raportului relatează cum emisarului adormit i s-ar fi arătat „o persoană cunoscută din nobilimea ungară” (decedată între timp), care i-ar fi spus să nu prezinte niciodată instrucțiunile lui Maximilian către Ștefan, deoarece ar duce la „vărsarea sângelui creștin”. De îndată, solul (Petru More) ar fi decis să nu prezinte înscrisurile și nici instrucțiunile verbale și, trădându-l pe domnul său, să se pună în serviciul regelui Ungariei, căruia i-a înfățișat documentele și i-a relatat tot ceea ce știa⁷¹. În acest fel – spune raportorul – s-a înlăturat un mare pericol pentru cele două majestăți regești fraterne și pentru regatele Ungariei și Poloniei⁷².

Comentariul documentului

Autorul. Documentul comentat aici este o „ciornă”

cu ștersături și destul de deteriorată, elaborată de un sol, traducător și „diplomat” din Ungaria, probabil din anturajul secret al lui Toma Bakócz, arhiepiscopul de Esztergom (Strigoniu)⁷³. Toma Bakócz, fost episcop de Győr (1486-1497), de Eger (1491-1492)⁷⁴, educat la Breslau (Wrocław) și Padova și câștigat de Venetia pentru planurile și afacerile sale „răsăritene”; datorită *Serenissimei*, a devenit cardinal (1500), patriarh latin de Constantinopol (1507) și chiar pretendent la scaunul papal (1513)⁷⁵. Deși proaspăt numit în demnitatea de arhiepiscop primat al Ungariei (numire oficializată abia la sfârșitul lunii decembrie), Bakócz avea să-și piardă, la Dieta ungară din noiembrie 1497, dregătoria de cancelar (s-a zis și că el însuși și-ar fi dat demisia) și să intre temporar într-un con de umbră⁷⁶.

Anonimul „spion” a fost cumva în miezul lucrurilor prezentate, fiindcă la un moment dat el spune în relatare că, în preajma sărbătorii Bobotezei (6 ianuarie 1498), se afla în Moldova, împreună cu un curier al lui Maximilian pentru care aștepta să fie traducător în fața lui Ștefan cel Mare. Din acest motiv, în alt loc din același raport, el scrie că nu știe exact ceea ce au discutat solul imperial Nicolae Kalmanich și regina Beatrice (cândva în jurul datei de 25 decembrie 1497)⁷⁷, nefiind de față, dar că poate presupune.

Ca orientare, autorul raportului este categoric din tabăra regelui Ungariei, de partea fraților Jagielloni și împotriva lui Ștefan cel Mare, a „împăratului” Maximilian și a grupării aristocratice ungare și transilvane din care făceau parte palatinul Ștefan Zápolya, contele Ioan Corvin, voievodul Transilvaniei, Bartolomeu Drágffy și ceilalți, enumerați cu dezaprobare în document⁷⁸. De altminteri, încă din titlul raportului se vede atitudinea autorului său: în timp ce regele Vladislav al Ungariei și regele Ioan Albert al Poloniei sunt numiți cu titlul de „preluminat principe și domn”, „împăratul” Maximilian este doar „regele romanilor”, iar Ștefan cel Mare este „voievodul moldovean”. Formulele de numire reverențioasă pentru cei dintâi și de adresare rece, nepoliticoasă, pentru autorii „conspirației” continuă apoi în întreg textul relatării.

Credem că raportul a fost elaborat în mediul politic controlat de Toma Bakócz și fiindcă textul de față se află în jumătatea „slovacă” a arhivei de familie a arhiepiscopului menționat⁷⁹. În al doilea rând, acest înalt prelat și om politic era liderul partidei regale jagiellone din Ungaria, o partidă ajunsă într-o situație critică tocmai în 1497, cu precădere din „vina” regelui romanilor, a principelui Moldovei⁸⁰ și a palatinului Ștefan Zápolya. Raportul trecea sub tăcere implicarea lui Bakócz în evenimentele din 1497-1498 și dizgrația sa temporară din toamna anului 1497, când – cum arătam – deși era proaspăt arhiepiscop primat⁸¹, își pierduse demnitatea de cancelar (în urma Dietei din noiembrie 1497). De asemenea, raportul era un amestec de politică internă și externă, ca în cazul mării cariere a lui Bakócz, începută prin anii 1480⁸². Din acest

punct de vedere, raportul, păstrat în „ciornă”, putea servi deopotrivă în Regatul Ungariei și în afara acestuia.

Destinatarul extern. În plan extern, destinatarul raportului este Veneția, făuritoarea – alături de Matia („straniul ei aliat”)⁸³ – carierei lui Bakócz, și totodată „prietenă ostilă” a regelui romanilor (de care avea nevoie datorită războaielor din Italia⁸⁴) și din nou protectoarea, din 1492, a lui Ștefan cel Mare, considerat și numit „căpitanul” Veneției din Răsăritul Europei⁸⁵. Republica dogilor avea un interes major să știe tot ce se petrecea în Europa Centrală și Sud-Orientală, ca și în regiunea pontică, dispunea pentru aceasta de o vastă și eficientă rețea de spionaj⁸⁶, iar Toma Bakócz era unul dintre aceia care-și datorau ascensiunea *Serenissimei* și o informau periodic, în secret, despre toate evenimentele importante⁸⁷.

Implicații ungare. Din punct de vedere intern ungar, evenimentele de la 1497 și raportul anonim asupra lor comportă o serie de nuanțe. În primul rând, conform autorului raportului, emisarii „conspiratorilor” au călătorit nestingheriți prin Győr, al cărui episcop era Toma Bakócz. În cursul verii anului 1497, el a trecut în scaunul vacant de Eger, de care se ocupa de vreo patru ani⁸⁸. La începutul lunii iunie a aceluiași an 1497, vice-cancelarul papal, cardinalul Ascanio Sforza, credincioasa rudă milaneză prin alianță a lui Maximilian I, renunțase la funcția de administrator al diocezei de Eger, în care fusese numit de Alexandru al VI-lea în august 1492⁸⁹. La sfârșitul anului 1497, cu acordul aceluiași Alexandru al VI-lea, Toma Bakócz și Hippolit d’Este aveau să schimbe între ei Episcopia de Eger (care-i revenea lui Hippolit, foarte dornic să rămână în Peninsula Italică, unde fusese numit, la începutul lunii noiembrie 1497, tocmai arhiepiscop de Milano⁹⁰) și Arhiepiscopia de Esztergom (acordată oficial de papă lui Toma, spre Crăciunul aceluiași an 1497, la vreo lună după demiterea/ demisia prelatului din dregătoria de cancelar al Regatului Ungariei, petrecută la sfârșitul lui noiembrie)⁹¹. Libera trecere a emisarilor anti-jagielloni prin Győr, numirea – prin bunăvoința familiei soției lui Maximilian, Bianca Maria Sforza⁹² – a lui Toma Bakócz drept episcop de Eger și în final schimbul ecleziastic dintre el și Hippolit d’Este, nepotul reginei Beatrice de Aragon⁹³, arată că Toma Bakócz, fiul de iobag de pe domeniul Arduului al familiei lui Bartolomeu Drágffy⁹⁴, nu a fost complet străin de „afacerea” lui Maximilian I și Ștefan cel Mare⁹⁵.

Golurile de informație⁹⁶ din raportul anonim păstrat în arhiva urmașilor lui Toma Bakócz, tonul de dezvinovățire semnalat pe alocuri de raport, precum și dezvăluirea lui Petru More din finalul raportului (More schimbând taberele și prăbușind astfel „conspirația”)⁹⁷ încep să capete sens prin evoluția sinusoidală a lui Bakócz din cursul anului 1497⁹⁸. Din această perspectivă, raportul pare să fi avut drept țintă, măcar la nivel cronologic, luna

aprilie a anului 1498, când Vladislav I-a acceptat oficial pe Toma Bakócz drept arhiepiscop de Esztergom. Acesta și-a reafirmat puterea la noua Dietă a regatului⁹⁹.

Data elaborării raportului. În lumina acestor considerații, data elaborării raportului rămâne (poate intenționat) destul de vagă, iar unele indicații arhivistice sunt derutante, fiindcă sunt eronate. De pildă, în finalul documentului se află o însemnare mai târzie, tot în latină – un fel de rezumat foarte succint – cu indicarea datei de 1496¹⁰⁰. Însă formularea de la începutul relatării, anume *superiore anno hoc est 1497*, nu lasă nici o îndoială asupra anului redactării textului: dacă „anul precedent” a fost 1497, atunci anul curent era 1498 (și nu trecuse mult de la începutul anului 1498, altminteri mențiunea *superiore anno hoc est 1497* nu ar fi avut vreun rost). Mai rămân, firește, alte precizări de făcut, în funcție de unele evenimente pomenite și indicații cronologice din textul propriu-zis.

Ultimul eveniment menționat care poate fi datat cu certitudine este Dieta imperială germană de la Freiburg, începută formal la sfârșitul lui septembrie 1497. La aceasta, Maximilian a ajuns însă abia la mijlocul lunii iunie 1498, încercând și să profite – cu destula întârziere – de moartea regelui Franței, Carol al VIII-lea Valois (la începutul lunii aprilie a anului 1498)¹⁰¹. Apogeul Dietei a fost între mijlocul lunii februarie și mijlocul lunii martie. În 6 martie 1498, s-a citit raportul teuton asupra înfrângerii suferite de Jan Albert în fața lui Ștefan al III-lea cel Mare, ducele (*Herzog*) Moldovei și Țării Românești (*Walachei*). Exista posibilitatea ca Ștefan, sprijinit de turci, să intre și mai adânc în Polonia¹⁰². Regele romanilor, cel care în discuțiile și discursurile sale moldave și ungare, consemnate în raportul anonim, nu s-a referit la moartea marelui său rival francez, spunea că Dieta respectivă avea să se țină „în zilele viitoare” și acolo avea să aprobe documentul prin care Ștefan și Moldova urmau să intre, prin „jurământ foarte strict”, consemnat în scris, sub „protecția” sa specială și a Imperiului. Ținând cont de mesajele contradictorii transmise de Maximilian, adică de dezinformările întreținute de rege, se poate presupune că el ar fi urmat să argumenteze la Freiburg acordarea unei statut și unei protecții speciale Moldovei, prin nevoia desprinderii acesteia, împreună cu domnul ei, de turci spre folosul și apărarea întregii Creștinătăți. De atunci însă (din zilele premergătoare Dietei) până la redactarea raportului a mai trecut timp, deoarece solii Moldovei au pornit spre țară, au ajuns la voievod, au așteptat să fie primiți de acesta etc.¹⁰³ A fost un anumit interval până la trădarea lui Petru More, revenirea sa în Transilvania și apoi în Ungaria. De aceea, presupunem că textul a fost redactat abia în primăvara anului 1498. Datorită răspunsului jagiellon al lui Maximilian de la începutul lunii iulie (citată mai jos) și a distanțelor acoperite atât la redactarea mesajului comun al fraților Vladislav și Jan Albert, cât și la transmiterea acestuia

către regele romanilor, Petru More l-a înștiințat pe Vladislav cu privire la planurile lui Maximilian și Ștefan cel târziu la începutul lunii iunie 1498. Amintitul caz al lui Toma Bakócz cere însă o datare mult mai timpurie a „autodenunțului” lui More. Raportul trebuie socotit anterior lunii iunie 1498, când Vladislav și Jan Albert, împreună, l-au înfruntat pe Maximilian în legătură cu relația regelui romanilor cu Ștefan, iar Maximilian, aflat deja în mare dificultate la Freiburg, le-a răspuns la începutul lunii iulie printr-o succesiune de eschive¹⁰⁴.

Începuturile „conspirației”. Nici debutul „conspirației” nu este ușor de precizat. În 24 aprilie 1497, Maximilian I își informa consilierul, Johannes Fuxmagen, care urma să negocieze cu regele Vladislav al II-lea, că trimisese deja – prin solul otoman care fusese la el – scrisori pentru Baiazid al II-lea și Ștefan al III-lea¹⁰⁵. Raportul anonim din 1498 începea cu plecarea regelui Ungariei spre Boemia, unde avea – se spune – „anumite treburi foarte urgente”¹⁰⁶. Atunci ar fi socotit Ștefan că venise momentul oportun „să-și arate viclenia”, prin trimiterea de solii la „împăratul” Maximilian. Plecarea lui Vladislav al II-lea la Praga, în Boemia, a avut loc la finele lunii februarie 1497, suveranul rămânând departe de Ungaria în lunile martie și aprilie. Raportorul secret spune că regele romanilor i-a reținut la Viena pe solii lui Ștefan cel Mare timp de zece săptămâni, dar probabil că acest interval a fost mai lung. Suveranul romano-german i-a instruit să-i spună, între altele, domnului Moldovei că regele Poloniei se pregătește de război contra sa. Or campania lui Ioan Albert în Moldova s-a declanșat la începutul lunii august a anului 1497. Cu alte cuvinte, solii Petru More și Ioan Grumeza trebuie să fi ajuns la „împărat” prin aprilie 1497 (cel târziu, datorită instrucțiunilor din 21 aprilie 1497 ale lui Maximilian către Fuxmagen)¹⁰⁷.

În 11 august 1497, la Innsbruck, după cum relatează ambasadorul venețian Zaccaria Contarini¹⁰⁸ – rămas apoi pentru ani buni acreditat pe lângă Maximilian – a avut loc recepția oficială a solilor de către suveran și curtea sa. Contarini nu a participat – spune el – întrucât toate discuțiile urmau să se ducă în limba cehă (*in lingua bohemica*)¹⁰⁹. Motivul real era, probabil, unul politic. Un al doilea sol din Italia, legatul papal Leonello Chierigati¹¹⁰, a raportat că, la recepția publică, trimișii moldoveni au cerut ajutor contra turcilor, ceea ce se va fi și întâmplat și ceea ce era de bun augur pentru imaginea romană a lui Ștefan cel Mare¹¹¹.

În a doua parte a lunii august, solii trebuie să se fi reîntors în Ungaria, unde regele Vladislav revenise de la Praga. În septembrie, trimișii Moldovei împreună cu cei imperiali ar fi putut fi din nou la Suceava, dar probabil că au ajuns abia în noiembrie (sau la finele lui octombrie)¹¹². Toată campania lui Ioan Albert, dintre lunile august-octombrie 1497, era de domeniul trecutului, însă autorul raportului o trece complet sub tăcere¹¹³. În preajma

Crăciunului din anul 1497 („puțin timp după sosirea” sa în Moldova), Nicolae Kalmanich era în drum spre Buda și spre Viena¹¹⁴. Un alt sol al regelui romanilor – numit Urbanus – vine la principele Moldovei în ianuarie 1498 (în jurul Bobotezei). Toate celelalte solii – Urbanus către Maximilian, Petru More către Maximilian, Petru More și Iane către Ștefan și Petru More către regele Ungariei – s-au petrecut în lunile ianuarie, februarie, martie și poate aprilie 1498. Cu alte cuvinte, evenimentele relatate de „spionul” anonim au decurs, cu aproximație, pe parcursul unui an, din martie-aprilie 1497¹¹⁵ până în aprilie 1498.

Așezarea limitei cronologice superioare a intervalului de timp acoperit de raport, atât prin textul propriu-zis, cât și prin implicații și prin transmiterea informației (dincolo de finalul stabilit prin mărturisirea făcută de Petru More lui Vladislav al II-lea, la un moment neprecizat în timp), depinde în special de raportarea „conspirației” descrise la persoana lui Bakócz (care, în aprilie 1498, s-a reimpus pe scena politică a Regatului Ungariei) și abia după aceea de relaționarea temporală cu răspunsul lui Maximilian la începutul lunii iulie 1498 la acuzațiile formulate în comun de Vladislav și Jan Albert. Din păcate, durul schimb de mesaje dintre Vladislav și Jan Albert, care a premers redactarea acuzațiilor celor doi frați, nu poartă dată. Numai instrucțiunile pentru solul polon trimis la Maximilian au dată: 31 mai 1498, tonul acestora indicând că, din una sau mai multe surse, Jan Albert aflase deja despre „conspirație”¹¹⁶. Evităm formulări categorice deoarece este riscant să presupunem că raportul anonim păstrat în arhiva urmașilor lui Toma Bakócz și mărturisirea lui Petru More au fost unicele surse de informare (asupra „conspirației”) de care ar fi dispus Vladislav (în primul rând) și Jan Albert.

Pregătirea și desfășurarea evenimentelor în cadrul lor general central și est european. Cum se pot explica faptele relatate și cât sunt ele de credibile? Până la cunoașterea acestui text, se știa extrem de puțin despre raporturile dintre Ștefan cel Mare și Maximilian de Habsburg¹¹⁷ și despre tentativele regelui romanilor de a ocupa efectiv tronul Ungariei¹¹⁸. Un erudit studiu privind relațiile internaționale ale Moldovei în vremea lui Ștefan cel Mare, de peste 30 de pagini, publicat în 1982 și republicat în 2001¹¹⁹, încadrează raporturile dintre Maximilian și Ștefan în chestiunea conflictului dintre Moldova și Polonia, început prin 1488–1489 și acutizat după moartea regelui Matia (1490).

În condițiile în care mai mulți competitori luptau pentru tronul Ungariei, era cunoscută capacitatea principelui Moldovei de a influența această dispută pentru putere. De aceea, Ioan Albert, moștenitorul de atunci al coroanei polone și Maximilian de Habsburg au solicitat concursul militar și pecuniar al lui Ștefan. Acesta, neputând sprijini o candidatură – cea a lui Ioan Albert – care ar fi reunit sub același sceptru coroanele Ungariei

și Poloniei, a optat inițial pentru preluarea tronului de către fiul lui Matia Corvin, iar apoi de către Maximilian. Însă Ioan Corvin nu s-a putut impune, iar stările ungare erau total ostile Habsburgului, preferându-l pe Vladislav Jagiello, regele Boemiei, față de care s-a declarat de acord în final și domnul român¹²⁰.

Alte detalii despre relațiile dintre „împăratul” romano-german și principele român nu erau cunoscute, iar despre o anumită „conspirație” dintre suveranul romano-german și principele român nu se știa nimic¹²¹. Totuși, anumite raporturi între Moldova și Imperiul romano-german, din deceniile premergătoare, sunt evidențiate în surse și în istoriografie.

Astfel, la 1473¹²², Ștefan al III-lea apare în scriptele habsburgice drept „căpitan” al lui Frederic al III-lea pentru „Walachia” (adică pentru „Țara Românească, în acord cu numele dat Moldovei în izvoarele polone și în unele surse germane și venetiene)¹²³. La 1473-1474, împăratul făcea promisiuni ademenitoare lui Ștefan, inclusiv acordarea stăpânirii asupra Țării Românești de la sud de Carpați. Dar principele Moldovei a preferat atunci calea lui Matia Corvin.

La 11 august 1490, după moartea regelui Ungariei, în proclamația lui Maximilian I de la Graz, adresată stărilor transilvane (reconvocate de Matia Corvin abia după 21 de ani de la răscoala din 1467, în toamna anului 1488¹²⁴), se cerea elitelor țării să-l primească pe Ștefan ca guvernator al Transilvaniei „în numele regelui romanilor”¹²⁵. Această convocare, după peste două decenii de pauză, se făcea tocmai pentru a se lua o decizie în favoarea lui Ștefan cel Mare. Astfel, principele Moldovei urma să devină și guvernator al Transilvaniei. Ideea mai fusese exprimată la 1479, când sașii brașoveni îl chemau pe domnul Moldovei să le apere țara de turci, ca „ales și trimis de Dumnezeu pentru protejarea și guvernarea Transilvaniei”¹²⁶. Oricum, cererea lui Maximilian, făcută în calitatea sa de rege al romanilor, de a-l așeza pe Ștefan drept guvernator al Transilvaniei, presupunea anumite raporturi mai vechi cu domnul Moldovei. Iar cererea vine în contextul în care Ștefan cel Mare își exprimase în trecut sprijinul pentru candidatura lui Maximilian la tronul Ungariei. Se prea poate ca, încă înainte de moartea lui Matia, domnul Moldovei să fi jurat în secret credință ambilor Habsburgi. Totuși, la 25 iulie 1490, domnul Moldovei îi mai cerea încă împăratului Frederic al III-lea să-l sprijine pe Ioan Corvin pentru preluarea tronului tatălui său¹²⁷. De altminteri, Ioan Corvin a mai avut tentative de a deveni rege al Ungariei, la 1492-1493 și la 1496, toate soldate cu eșecuri. Rege efectiv era totuși Vladislav Jagiello care, la 1491, prin tratatul de la Bratislava, a fost nevoit să-i accepte pe Frederic al III-lea și pe Maximilian drept regi nominali ai Ungariei¹²⁸.

În primăvara lui 1492, Ivan al III-lea al Moscovei îi scria lui Frederic că-l putea convinge pe Ștefan cel Mare să-l sprijine pe Maximilian împotriva Jagiellonilor. Dar în același an, 1492, în aprilie (imediat după ratificarea,

cu o oarecare agitație, a păcii de la Bratislava de către Dieta Ungariei), Ștefan era repus de Vladislav în posesia domeniilor transilvane acordate de Matia¹²⁹.

După 1493, Maximilian, devenit șef al Casei de Habsburg și împărat *in spe*, după moartea lui Frederic al III-lea (1493), avea să arate tot mai multă bunăvoință față de Ștefan. La 1494, Sfântul Scaun, la propunerea regelui romanilor, recomanda ca „ambele Țări Românești” să fie implicate în cruciadă¹³⁰. Rivalitățile dintre Jagielloni și Habsburgi erau însă la ordinea zilei, iar articularea unei cruciade creștine de anvergură era, în aceste condiții, imposibilă. Congresul de la Levocea (în Slovacia de azi), din martie 1494, convocat pentru sincronizarea acțiunilor fraților Jagielloni, prin intenția lui Jan Albert de a-l întrona la Suceava pe mezinul Sigismund¹³¹, a creat un foarte solid pod politic între Suceava și Viena¹³². A se reține, în legătură cu evenimentele de la 1497 și cu raportul păstrat în arhiva urmașilor lui Toma Bakócz, că, imediat după revenirea de la Levocea, la propunerea lui Bakócz, Vladislav a decis subordonarea – necanonică (conform regulilor Patriarhiei Ecumenice) – a stavropighiei de Peri, ctitoria Drăgoșeștilor (strămoșii lui Bartolomeu Drágffy), față de „arhiepiscopia din Transilvania”, de la Feleac, aflată sub patronajul lui Ștefan al III-lea cel Mare.

Deopotrivă Ștefan și Maximilian nu aveau decât de pierdut din realizarea planurilor jagiellone. În plus, tot atunci, Jagiellonii au inițiat proiectele de transferare a Cavalerilor Teutoni în Podolia și „Valahia Mică”, proiecte față de care Ștefan era ostil și care au fost blocate de „împăratul” Maximilian în 1495¹³³, cu sprijinul cardinalilor fideli regelui romanilor, Ascanio Sforza, Francesco Piccolomini și Jorge da Costa¹³⁴.

La 1496-1497, Ioan Albert făcea intense pregătiri de atacare a Moldovei, pentru înlocuirea lui Ștefan cel Mare și aplicarea planului de la Levocea, sub pretextul unei cruciade, prilej cu care s-ar fi eliberat și cetățile moldovene de la Dunăre și Mare, ocupate de turci la 1484¹³⁵. Vladislav al Ungariei sprijină inițial acest plan de „cruciadă”, deși sprijinul său nu valora mare lucru în acei ani, când țara era sfâșiată de lupte și rivalități interne, între grupări nobiliare inamice. Disputa era între ducii Croației și Bosniei, Ioan Corvin și, respectiv, Laurențiu Újlaki, pe de o parte și palatinul Ștefan Zápolya, comitele perpetuu de Zips, pe de alta; între acesta din urmă se afla și cancelarul Toma Bakócz, pe atunci episcop de Győr, liderul partidei regale¹³⁶. Datorită amintitului conflict dintre Ștefan cel Mare și Ioan Corvin, se manifesta și conflictul latent dintre domn și Laurențiu Újlaki. Soția acestuia din urmă, Catherina (Katalin) Pongrácz, avea pe linie paternă drepturi asupra Cetății de Baltă. Disputa a izbucnit violent sub Bogdan al III-lea. Spre deosebire de tatăl său, Bogdan nu se mai putea baza nici pe dușmănia dintre Laurențiu și Bartolomeu Dragffy¹³⁷.

Diviziunile nu erau însă prea clare și nici prea stabile, alianțele schimbându-se după interese și împrejurări. Astfel, palatinul a colaborat la 1493 cu Ioan Corvin, iar

la 1494-1495 l-a ajutat pe ducele Laurențiu să revină în grațiile regelui, spre a preveni o victorie a lui Bakócz¹³⁸. Adevăratul stăpân al politicii interne ungare devenea, tot mai clar, palatinul Ștefan Zápolya¹³⁹. În aceste condiții, prin 1496, Maximilian a plănuț chiar să-l atace pe regele Vladislav al Ungariei. Ideea s-a dezvoltat în aprilie-mai 1496, în paralel cu strângerea relațiilor cu Ioan Corvin (care negocia atunci și cu Jan Albert) și cu puțin timp înainte ca emisarul otoman și Maximilian să se întâlnească „fortuit” la Vigevano, lângă Milano¹⁴⁰. Tot în 1496, apar și zvonuri despre un asalt al lui Ioan Corvin asupra Budei cu ajutor polon, spre a prelua tronul¹⁴¹. În primăvara lui 1497 (când, pe la mijlocul lunii martie, solii lui Ștefan erau găzduiți la Innsbruck pe cheltuiala regelui romanilor)¹⁴², Vladislav îi scria lui Maximilian cu reproș că el, regele Ungariei, trata odinioară direct cu turcul și cu voievodul Moldovei, „drept” pe care acum i-l luase suveranul romano-german. Din acest motiv, Fuchsmagen trebuia să-i dea toate asigurările lui Vladislav că Maximilian acționa numai pentru binele lor comun. Vladislav îi reproșă lui Maximilian și că-i dăduse lui Ștefan arme și bani (*streit und gelt*)¹⁴³. Magnații țării se dovedesc pe rând ostili regelui: facțiunea Corvin-Újlaki încalcă firava înțelegere cu Vladislav, Ioan Corvin profitând și de faptul că Veneția tocmai îl acceptase drept cetățean și nobil al ei¹⁴⁴; Drágffy este iritat de înștiințarea că nu i se mai putea plăti „salariul” anual de voievod transilvan, de peste 9000 de florini¹⁴⁵; Petru Váradi, arhiepiscop de Kalocsa și cancelar secret, schimba tabăra, apropiindu-se de Maximilian. Arhiepiscopul fusese și cel care îl înștiințase pe Drágffy că nu mai erau bani pentru el. A fost un personaj foarte interesant. Matia l-a bătut și întemnițat oficial pentru că făcuse o înțelegere proastă cu Baiazid al II-lea și că, astfel, fuseseră pierdute porturile Moldovei la 1484. Chiar înainte de moartea sa, Matia l-a eliberat pe prelat. Váradi s-a dovedit unul dintre principalii susținători ai candidaturii regale a lui Ioan Corvin¹⁴⁶.

Toate erau suficiente argumente spre a-l face pe indecisul sau prea prudentul Vladislav să-l urmeze pentru moment pe fratele său Ioan Albert¹⁴⁷. Ștefan al Moldovei și Maximilian de Habsburg erau pas cu pas înștiințați de aceste atitudini, ca și de intențiile regelui Poloniei. Anumiți nobili unguri de la curtea regală au făcut cunoscut, încă din 1494, suveranului german și principelui Moldovei planul jagiellon de „cruciadă”¹⁴⁸. Pe măsură ce acest plan s-a maturizat, el a fost divulgat în mai toate detaliile lui. Cavalerii Teutoni, prin tradiție vasali ai împăratului, dar acum vasali ai regelui Poloniei, nu înțelegeau de ce trebuie să meargă contra aliaților moldoveni¹⁴⁹, dar au fost „lămuriti” repede: marele lor maestru, Hans von Tieffen (care avea să piară în campania contra lui Ștefan) scria, în mai 1497, lui Maximilian că va pleca în Moldova fiindcă țara fusese invadată de otomani¹⁵⁰. Era, evident, explicația oficială a Cracoviei, pentru a justifica atacarea Moldovei¹⁵¹. La rândul său, voievodul se manifesta oficial ca fiind dezamăgit și de

Vladislav, care permisesese mercenarilor să ocupe Cetatea de Baltă și care admisesese redeschiderea proceselor pentru Ciceu din partea marilor familii ale vechilor proprietari și vecini, fără să-l sprijine pe Ștefan și fără să-l recunoască pe Bogdan drept co-posesor al domeniilor transilvane (cum fusese recunoscut Alexandru, celălalt fiu al principelui Moldovei, mort în 1496). Recunoașterea lui Bogdan (al III-lea) drept coposesor (din perspectivă regală ungară) și coproprietar (din perspectivă domnească moldoveană) s-a petrecut înaintea încheierii tratatului de la Hârlău, din iulie 1499. La 24 iunie 1499, Ștefan și Bogdan, împreună, au fost dați în judecată de Ioan Ungur de Nădăștia pentru trei posesiuni¹⁵².

Când situația a devenit prea tensionată pentru el, Vladislav a plecat la Praga, la începutul anului 1497, rămânând câteva luni în cealaltă capitală a sa¹⁵³. După revenirea la Buda, el i s-a adresat, în august 1497¹⁵⁴, fratelui său Jan Albert, care pornise deja spre Moldova, îndemnându-l să nu pornească plănuita campanie din Moldova (ea începuse însă), să nu-l atace pe voievodul său, căci îl va apăra cu armele¹⁵⁵. Motivele expuse pentru această atitudine erau jurământul prestat, teama de a nu fi acuzat de conivență cu fratele său, precum și certitudinea că nu se va putea menține în stăpânire, în condițiile în care moldovenii nu-l vor accepta niciodată pe Sigismund. Actul era ca un ultimatum al Ungariei față de Polonia¹⁵⁶.

Motivațiile nu sunt deloc superflue. Astfel, în timpul absenței din țară, palatinul Ștefan Zápolya răspândise zvonul că regele Vladislav trădase Sfânta Coroană și vânduse Moldova fratelui său¹⁵⁷. A fost un nou impuls pentru ca o mare parte dintre nobilii ungari să ia partea lui Ștefan cel Mare. De altminteri, Bartolomeu Drágffy, cuscrul domnului, a pornit cu 12 000 de oșteni transilvani în ajutorul lui Ștefan, fără ordinul regelui său¹⁵⁸. În decembrie 1497, după consumarea înfrângerii lui Ioan Albert, Bernhard Johannes von Polheim – pomenit în raport – agent dublu, scria că nimeni nu crede în „zvonul” că transilvănenii l-au ajutat pe Ștefan, poate pentru că Vladislav voia salvarea aparențelor¹⁵⁹.

Raportul nu relatează decât foarte trunchiat evenimentele anului 1497. Coaliția creștină care trebuia să pornească cruciada, despre care se vorbea adesea prin 1494-1495-1496, era tot mai greu de făcut. Veneția afirma că se pregătește de război cu Baiazid al II-lea, încercând formule de alianțe de tipul *Hungaria, Polonia, Dacia et Croatia*¹⁶⁰. „Dacia” erau aici cele „două Țări Românești” (despre care vorbea atunci și Sfântul Scaun ca parte a cruciadei) și – conform lui Maximilian cel puțin – Transilvania, de care, după cum le-a spus solilor domnului, depindea capul lui Ștefan¹⁶¹, cel numit „ducele Moldovei și al Țării Românești” la *Reichstag*-ul de la Freiburg¹⁶².

Note

- 1.* Prezentul text se întemeiază pe două studii mai vechi: Ioan Aurel Pop, Alexandru Simon, "Moldova și celălalt Imperiu: Preliminariile și consecințele conspirației lui Maximilian I de Habsburg și Ștefan cel Mare (1497)", în *Vocația istoriei. Prinos profesorului Șerban Papacostea*, Ovidiu Cristea, Gheorghe Lazăr (ed.), (Brăila: Editura Istros, 2008), p. 331-406; Ioan Aurel Pop, Alexandru Simon, "Despre conspirația pregătită de Maximilian I de Habsburg și Ștefan III cel Mare împotriva regilor Ungariei și Poloniei la sfârșitul secolului al XV-lea", în *Istoriografie și politică în estul și vestul spațiului românesc*, Svetlana Suveică, Ion Eremia, Sergiu Matveev, Sorin Șipoș (ed.), (Oradea-Chișinău: 2009), 134-152.
Titlul oficial al lui Maximilian I era, deocamdată, acela de „rege al romanilor”, devenind „împărat ales al romanilor” (dar neîncoronat vreodată la Roma), recunoscut de papă, abia în 1508. Deoarece a urmat la tron, în 1493, tatălui său, care a fost împărat, precum și datorită unei lungi serii de împărați din familia sa, i se spune și lui adesea „împărat” încă înainte de acordarea oficială a titlului respectiv.
2. Státny Ústredný Archív, Bratislava, L, Rody i panstvá, I. Rody, Erdödy Ústredný Archív/ Erdödy család levéltára Galgóci Hitbizományi Archív/ Galgóci Hitbizományi levéltár, Oklevélek, no. 108, f. 1^r-4^r. Fotocopie la Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest, Országos Levéltára, (secția U) Diplomatikai Fényképgyűjtemény, [no.] 278 383.
3. Vezi, pentru comparație, András Kubinyi, "Az 1505-ös rákosi országgyűlés és a szittya ideológia", în *Századok*, CXL, 2 (2006): 61-374.
4. Johann-Christoph Engel, *Geschichte des Ungarischen Reiches*, III/2, (Wien: 1813):69-73, 89-90.
5. Marius Diaconescu, "Contribuții la datarea donației Ciceului și Cetății de Baltă lui Ștefan cel Mare", în *Analele Putnei*, IX, 1 (2013): 91-112.
6. Ioan Drăgan, "Diplomatul și umanistul de origine română Filip More de Ciula (1470-1526)", în *Aphulum*, XIII, (1983): 183-190; Ioan Drăgan, „More” – un apelativ românesc în mediul nobiliar medieval din Transilvania și Ungaria”, în *Arhiva Genealogică*, V (X), 1-2 (1998): 59-61; **Tamás Fedeles**, "Egy Jagelló-kori humanista pályaképe: Csulai Móré Fülöp (1476/1477-1526)", în *Levéltári Közlemények*, LXXXV, 2 (2007): 35-85. Filip More (o „creație” venețiană, ca și cunoscutul Toma Bakócz), nu-și începuse încă, la acea vreme (1496-1498), marea sa ascensiune.
7. Nicolae Edroiu, "An Aspect of the Political and Private Relations between Matthias Corvinus and Stephen the Great: The Transylvanian Estates of the Rulers of Moldavia", în *Between Worlds (=Mélanges d'Histoire Générale, NS I, 1-2). I. Stephen the Great and Matthias Corvinus and their Time*, László Koszta, Ovidiu Mureșan, Alexandru Simon (eds.), (Cluj-Napoca: 2007) 158; Ioan Grumezea fusese inițial pârcălab de Ciceu (1495), trecuse apoi, cu aceeași funcție, la Cetatea de Baltă, pentru ca, ulterior, după evenimentele din anul 1497, să fie transferat în nordul Moldovei în zona Cernăuților, fiind unul dintre martorii tratatului moldo-polon de la Hârlău (1499).
8. Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, Budapest (MNL-OL), (secția Q), Diplomatikai Levéltár (DL), [no.] 29016 (13 aprilie 1497; regist în Zsigmond Jakó, *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei*, II. 1485-1556, (Budapest, 1990), no. 3010, 153), 36403 (10 februarie 1497; și în *A Tomaj Nemzetségbeli Losonczi Bánffy család története. Oklevéltár*, II. 1458-1526, Béla Iványi (ed.), (Budapest: 1928), no. 244, 348-349).
9. Redăm din sumarele rapoartelor trimise de la Innsbruck (22-24 august 1496) la Milano: [...] *Che era venuta nova ch'el duca de Valachia era morto, ma si è trovato che poi è un'altro signore puer de Valachia* [...] (Archivio di Stato di Milano, Milano (ASM), Archivio Ducale Sforzesco (A.D.S.), Potenze Estere, *Alemagna [Germania]*, cart. 584. 1496 Agosto-Dicembre, fasc. 1 Agosto, nn.).
10. Personaj necunoscut. Poate era un ceh sau un polon/ rutean care a trăit în Boemia. Dat fiind numele, nu se poate exclude, însă, nici o posibilă origine sârbă a acestui emisar special al lui Ștefan al III-lea și Maximilian I.
11. Pentru implicațiile românești ale politicii sale, vezi M. Diaconescu, "Pețitorii nepoatei lui Ștefan cel Mare în 1517. Despre căsătoria lui Alexandru cu fiica lui Bartolomeu Drágfi", în *Anuarul Institutului de Istorie A. D. Xenopol*, XLIX (2012): 55-70.
12. Pál Engel, *Regatul Sfântul Ștefan. Istoria Ungariei medievale. 895-1526*, Adrian Andrei Rusu, Ioan Drăgan (ed.), (Cluj-Napoca: 2006), 361-363. Tot Ștefan Zápolya contribuise semnificativ la întronarea lui Vladislav la 1490.
13. Este dificil de spus care era sursa informațiilor lui Maximilian. Vasali și lui, Cavalerii Teutoni, care trebuiau să-l însoțească pe Jan Albert în campanie, erau mai degrabă confuzi în ceea ce privește obiectivele expediției polone.
14. În Evul Mediu, Plauen (astăzi parte a Dresdei) făcea parte din așa-numitul *Vogtland* (Voitland) mărginit de Saxonia, Turingia, Bavaria și regiunile Boemiei în partea estică a ariei imperiale germane, controlat, din anii 1320, de prevoții (*Vögte*) de Weida, Plauen și Gera, în numele regilor Boemiei (sub voce, în *Lexikon des Mittelalters*, VIII, (München: 1997), 1814). Din 1482, Heinrich al III-lea von Plauen era și conte castelan de Meißen (vezi Gerhard Billig, *Pleissenland-Vogtland. Das Reich und die Vögte. Untersuchungen zu Herrschaftsorganisation und Landesverfassung während des Mittelalters unter dem Aspekt der Periodisierung*, (Plauen: 2002).
15. Ținând cont de deznodământ, nu este deloc exclus ca Vladislav să fi avut deja unele informații asupra „conspirației”.
16. Andras Kubinyi, *Matthias Rex*, (Budapest: 2008), 150-155; T. Fedeles, *Püspökök, prépostok, kanonokok: Fejezetek Pécs középkori egyháztörténetéből*, (Szeged: 2010), 110-111.
17. T. Fedeles, "Miklós király és Lőrinc herceg. Az utolsó két Újlaki vázlatos pályaképe", în vol. *Személyiség és történelem. A történelmi*

- személyiség. József Vonyó, Enikő Csukovits, György Gyarmati (eds.), (Budapest-Pécs: 2017), 135-168.
18. Tibor Neumann, "A gróf és a herceg magánháborúja (Szapolyai István és Corvin János harca a lipitói hercegségért)", în *Századok*, CXLVIII, 2 (2014): 387-426.
  19. Pop-Simon, "Moldova și celălalt imperiu", 398.
  20. Erik Fügedi, "Die Wirtschaft des Erzbistums Gran am Ende des 15. Jahrhunderts", în *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungariae*, VII (1960): 253-294. Hippolit de Este (1479-1520), nepotul reginei Beatrice de Aragon, fusese numit arhiepiscop primat al Ungariei și episcop de Eger (1487), ca un fel de „adjunct” al lui Orbán Dóczi Nagylucei, care preluase îndatoririle de palatin la moartea lui Emeric Zápolya (tot în 1487), fratele lui Ștefan..
  21. T. Neumann, "Drágfi Bertalan politikai szerepe II. Ulászló király idején", în *A Szilágyság és a Wesselényi család (14-17. század)*, Géza Hegyi, András W. Kovács (eds.), (Kolozsvár/ Cluj-Napoca: 2012): 213-236.
  22. T. Fedeles, *A király és a lázadó herceg. Az Újlaki Lőrinc és szövetségesei elleni királyi hadjárat (1494-1495)*, (Szeged, 2012).
  23. Apare sub numele *Niclasen Kellmanitsch* în poruncile regelui Maximilian din 28 august și 4 octombrie 1497 (*Codex Diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum. Magyarország melléktartományainak oklevéltára* (=„Monumenta Hungariae Historica”, I, 31, 33, 36, 40), I. *A Horvát véghegyek oklevéltára, 1490-1527*, Lajos Thallóczy, Antal Hodinka (eds.), (Budapest: 1903) (CDH), p. 4-5, no. 6-7). La sfârșitul lunii august, Nicolae trebuia să primească 100 de florini pentru drumul său (cam două treimi din valoarea unui sat mijlociu din Transilvania sau Moldova). La începutul lunii octombrie, urma să se întoarcă în Moldova, împreună cu solii lui Ștefan, Maximilian ordonând cămării din Innsbruck să le asigure cât mai grabnic plecarea. După Thallóczy și Hodinka, Nicolae aparține familia croate/ slavono-croate Kelmanic (Kalmanic/ Calamaniz), intrată în serviciul lui Maximilian (*A Horvát véghegyek oklevéltára*, 14-15, no. 21, din 1502; 727, la indici). În același timp, datorită contextului politic și a diverselor forme sub care numele familiei lui Nicolae a fost redat în izvoare, trebuie avută în vedere și posibilitatea ca acesta să fi fost înrudit cu Dominic (Domonkos) Kálmáncsehi, episcopul Oradei. Prelatul fusese dat în judecată, împreună cu Ștefan cel Mare și cu Ioan Ungur de Nădăștia (1495), de către Sofia (Zsófia), sora fostului co-voievod Ladislau Losonczi, pentru vechi posesiuni de familie, printre care Ciceul (Alexandru Simon, *Ștefan cel Mare și Matia Corvin. O coexistență medievală*, (Cluj-Napoca: 2007), 226; este destul de limpede că Matia îi dăruise lui Ștefan posesiuni controversate, fiul lui Iancu de Hunedoara mizând probabil pe faptul că avea să mai trăiască și că astfel îl va putea controla pe domn).
  24. În relație cu evenimentele premergătoare anilor 1497 și 1498, ar fi foarte important și interesant de aflat cum s-a stabilit această legătură și în ce limbă se purtau discuțiile, private în marea lor majoritate, dintre Ștefan și Branca. În orice caz, este limpede faptul că o retardare culturală românească în raport cu Apusul nu se poate susține pentru Ștefan al III-lea cel Mare și vremea sa, cum s-a sugerat uneori (Bogdan Murgescu, *Țările Române între Imperiul Otoman și Europa creștină*, (Iași: 2012), 29-40). Este vorba de arii culturale diferite, cu anumite valori culturale comune.
  25. Regina văduvă Beatrice, persoană importantă prin marea sa avere, a împiedicat succesiunea la tron a fiului său vitreg Ioan Corvin, fiindcă voia să domnească în continuare. A reușit aparent, deoarece noul rege Vladislav al II-lea a luat-o de soție, dar a declarat în prealabil, în secret, cu martori, nevalabilitatea căsătoriei, pe motiv că fusese încheiată „prin constrângere”. După consolidarea domniei, regele a înaintat divorțul, dar căsătoria a fost anulată abia după nouă ani de către papa Alexandru al V-lea, în urma unui mare scandal internațional. Beatrice s-a întors acasă la Neapole, în 1500 și a murit în 1508 (vezi Engel, *Regatul Sfântului Ștefan*, 362).
  26. Poate identic cu Tamás Batcha<l>/ Bakócz, episcop al Moldovei, de la 1498 sau din septembrie 1497 și până pe la 1502/1503, când a fost ucis în Moldova, spre furia lui Ștefan cel Mare, care a confiscat locul crimei, din ținutul Neamțului, de la proprietari (*Documente privind istoria României, A. Moldova, Veacul XVI, I. 1500-1546*, București, 1951, p. 191, no. 169; Simon, *Ștefan cel Mare și Matia Corvin*, 198, nota 75, 258, nota 382, 414). În registrul papal, numele episcopului Toma Batcha, numit în septembrie 1497 episcop al Moldovei, apărea ca Bakócz în iunie 1505, când Iuliu al II-lea dădea curs unei cereri făcute odinioară de acesta (*Monumenta Romana Episcopatus Vespriemensis*, editor József Lukacsics, IV. *1492-1526*, (Budapest: 1907), 167, no. 135). În aceste condiții, este posibil ca amintitul episcop să fi fost una și aceeași persoană cu Tamás, prepozitul de Pécs, și ca Tamás, episcopul numit în toamna lui 1497, să fi fost un membru al familiei Bakócz, al cărui cap, Toma, nu apare deloc în raportul anonim din primăvara anului 1498.
  27. Bernhard <Johann(es)> Polheim era și prepozit de Timiș, similitudinile onomastice dintre cele două prepozituri ale acestuia dând naștere unor confuzii (pentru cariera sa, numit înainte de toate Bernhard, vezi Norbert Kernbichler, *Die Familie der Herren von Polheim im Dienste Kaiser Maximilians I.*, (Graz: 1974) (teză de doctorat), 22-31. Filiera Polheim (Pelheim) era activă și în mai 1498. Noul pârcălab de Cetatea de Baltă, Bernardin (Bernhard?), era trimis de Ștefan la prepozitul de Timiș, Bernardin Pelheim (cum apare în scrisoarea lui Ștefan), pentru a transmite mesajul domnului către regele romanilor și a prelua mesajul lui Maximilian pentru Ștefan (document cunoscut încă de la Ioan Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, (București: 1913), 408, nr. 175).
  28. Personaj neidentificat.
  29. Personaj neidentificat.
  30. Jacob Székely, căpitan de Radkersburg (Bence Péterfi, "Aus Siebenbürgen in die Steiermark. Der Lebenslauf von Jakob Székely († 1504)", în *Andreas Baumkircher und das ausgehende Mittelalter. Tagungsband der 32. Schläisinger Gespräche 16. bis 20.*

- September 2012*, Rudolf Kropf, Gert Polster (eds.), (Eisenstadt: 2015), 273-296). Numărat de diplomația milaneză, în vara anului 1490, printre fideliile lui Ioan Corvin, Iacob a trecut de partea lui Maximilian, văzând ca Ioan nu are șanse în fața lui Vladislav. Iacob a predat cetățile cucerite în Stiria de Matia lui Maximilian, căruia i-a rămas credincios până la moarte. Iacob acesta a fost considerat inclusiv român din Țara Românească (Ioan Aurel Pop, Alexandru Simon, *Re de Dacia: un proiect de la sfârșitul Evului Mediu*, (Cluj-Napoca: 2018), 99).
31. Personaj neidentificat, husit din Moldova. În epoca modernă timpurie, s-a susținut că Ștefan i-a alungat pe husiți din Moldova începând de pe la 1480. S-ar părea că domnul revenise la sentimente mai bune față de husiți, ca de altfel și Papalitatea sub Alexandru al VI-lea (pentru Boemia și Ungaria, vezi Antonin Kalous, "Tárgyalások az utraquisták egyesüléséről a római egyházzal. Kiegészési politika", în *Szentírás, Hagymány, Reformáció. Teológia- és egyháztörténeti tanulmányok*, Beatrix F. Romhányi, Gábor Kendeffy (eds.), (Budapest: 2009): 154-163).
  32. Báta, lângă Bátaszék, situată în dreptul localității Baja, pe malul drept al Dunării, la sud de Tolna, pe drumul care duce de la Szeged la Pécs.
  33. Pop-Simon, *Moldova și celălalt imperiu*, 398. La 1497, puterea nominală pe linia albertină a familiei era încă în mâinile tatălui lui Georg, Albert cel Inimos (1485-1500).
  34. Pop-Simon, *Moldova și celălalt imperiu*, 398. Viitorul protector al lui Martin Luther aparținea liniei ernestiene a familiei Wettin, vărul lui Georg. În urma partajului de familie de la Leipzig din 1485, ducatul Saxonia-Wittemberg, cu demnitatea de principe elector, i-a revenit lui Ernst, tatăl lui Frederic al III-lea. Cea mai mare parte din Meißen a fost preluată de Albert și de urmașii săi, aceștia purtând titlul de duci ai Saxoniei.
  35. Pop-Simon, *Moldova și celălalt imperiu*, 398.
  36. Pop-Simon, *Moldova și celălalt imperiu*, 398. O altă identificare ar fi fost Johannes Gaspar de Lobenberg, diplomat și consilier al lui Maximilian. Dar calitatea lui Gaspar de Mech (Meckau) de frate al episcopului Melchior de Brixen, consilier intim al regelui romanilor, face mult mai plauzibilă identificarea personajului cu acest din urmă Gaspar.
  37. Până aici, totul a decurs în perfectă consonanță cu marile discursuri și documente cunoscute ale lui Ștefan cel Mare și ale lui Maximilian I (Hermann Wiesflecker, "Maximilians I. Türkenzug 1493/4", în *Ostdeutsche Wissenschaft*, V (1958), 152-178; Ștefan S. Gorovei, Maria-Magdalena Székely, "Old Questions. Old Clichés. New Approaches. New Results: The Case of Moldavia", în *The Ottoman Conquest of the Balkans: Interpretations and Research Debates*, Oliver-Jens Schmitt (ed.), (Wien: 2016), 209-242).
  38. Era vorba, în primul rând, de campania lui Maximilian din Ungaria de după moartea lui Matia (H. Wiesflecker, "Das erste Ungarnunternehmen Maximilians I. und der Pressburger Vertrag 1490/1491", în *Süd-Ost Forschungen*, XVIII, 2 (1959): 26-75). Dar atunci, conform lui Ivan al III-lea al Moscovei, aliatul celor doi, ca și la 1497, cel care șovăise fusese mai degrabă Ștefan decât Maximilian (Mihai Anatólii Ciobanu, "Soli moscoviți la curtea lui Ștefan vodă - chipuri de oameni și faptele lor", în *Analele Putnei*, XII, 1 (2016): 103-145; Mihai Anatólii Ciobanu, "La începuturile relațiilor moldo-moscovite", în *Analele Putnei*, XI, 1 (2018): 81-100).
  39. Pentru personalitatea lui Maximilian, a se vedea Manfred Hollegger, *Maximilian I. (1459-1519): Herrscher und Mensch einer Zeitenwende*, (Stuttgart: 2005).
  40. În 26 iulie 1497, la două zile după ce Maximilian I-a primit și pe solul otoman (Biblioteca Nazionale Marciana, Venezia, Codices, Cod. Lat. XIV-99 (=4278), f. 50^v-51^r; 25 iulie 1497), administrația veneză a regelui romanilor (Wiener Regiment) a emis în numele acestuia un salvconduct pentru Hans Porkolaber (adică părcălabul Ioan Grumeza) și Petru More, trimișii lui Ștefan, și pentru maestrul Ulrich, doctor de răni din Viena. Sub acest nume se ascundea, probabil, Branca. Drept însoțitor al acestora, în drumul spre curtea lui Maximilian de la Innsbruck, a fost desemnat Hans Pernawer (Finanz- und Hofkammerarchiv, Wien (FHKA), Sonderbestände, Sammlungen und Selekte (S.u.S), *Gedenkbücher*, reg. 3a, no. 1164, f. 577^v-578^r). Ca și precedentul izvor, acesta poate fi găsit, în regist, în *Ausgewählte Regesten des Kaiserreiches unter Maximilian I, 1493-1519* (=Johannes.Friedrich] Böhmer, „Regesta Imperii”, XIV), editor-general H. Wiesflecker, (Wien-Köln-Weimar: 1989) - (*Regesten Maximilian*), no. 5109, 8205; disponibil online).
  41. Pe de o parte, sunt de amintit aici și doctorii ceruți în mod repetat, încă înainte de bătălia de la Vaslui, de Ștefan de la Venetia; inclusiv Toma Bakócz a intervenit la 1503, pentru ca Ștefan să primească un doctor (Ștefan S. Gorovei, M.-M. Székely, *Princeps omni laude maior. O istorie a lui Ștefan cel Mare*, (Putna: 2005), 94). Pe de altă parte, Branca apare drept doctorul Pranky în instrucțiunile moldave ale lui Maximilian I din primăvara lui 1499, când regele romanilor îl și invita din nou pe Bogdan să-l însoțească, în numele tatălui său, Ștefan cel Mare, la încoronarea imperială de la Roma. Sursa (cunoscută) este în Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien (HHSTA), Reichshofkanzlei (R.H.K.), *Maximiliana*, Karton 23, 1510 Oktober-1511 Februar, fasc. 16 [-3], 1510 OT, f. 12^r-13^r).
  42. Personaj neidentificat. Numele aduce a grec (Nicolae Iorga, "Prezentul Iani „rege al Moldovei” (1516-1521)", în *Revista Istorică*, I, 2 (1915): 25-26; până la moartea lui Maximilian, Iani a trăit la curtea acestuia).
  43. Amintim din instrucțiunile lui Maximilian pentru Johannes Fuxmagen (21 aprilie 1497), omul său de încredere, trimis să negocieze cu Vladislav al II-lea (Landes- und Regierungsarchiv von Tirol, Innsbruck (LRAT), *Maximiliana*, fasc. I-41, f. 24^r-27^r; în *Regesten Maximilian*, no. 4914). Maximilian îl anunța pe Fuxmagen că îl înobilase pe solul otoman și că îi dăduse acestuia scrisori atât pentru Baiazid al II-lea, cât și pentru Ștefan al Moldovei. Abilul Fuxamagen era instruit să-l anunțe pe Vladislav

- că Maximilian era dispus să renunțe la Ungaria, dacă monarhul jagiellon își onora integral obligațiile financiare asumate prin pacea de la Bratislava. Regele romanilor avea oficial nevoie de bani pentru lupta cu Baiazid și pentru încoronarea sa imperială de la Roma. Îi cerea astfel lui Vladislav ca nu cumva să facă pace cu sultanul. Instrucțiunile pentru Fuxmagen și raportul anonim din anul următor par, astfel, să se completeze perfect.
44. Este una dintre marile noutăți aduse de acest raport anonim: implicarea Beatricei de Aragon și a familiei ei în intrigile lui Maximilian I și Ștefan cel Mare.
  45. Bartolomeu Drágffy, în mod firesc, avea agenda sa. Era legat de Ștefan, dar și conectat direct la Maximilian I.
  46. Și de această dată, Maximilian era bine informat. Lucrările Dietei au început de Sfântul Martin (11 noiembrie 1497), abia după ce a ajuns vestea la Buda despre bătălia din Codrîi Cosminului (26-29 octombrie). Din păcate, interesantul raport asupra Dietei, trimis rudelor de la Modena de la curtea lui Hippolit, în numele Beatricei de Aragon (3 decembrie 1497), s-a păstrat doar într-o copie defectuoasă de la sfârșitul secolului al XIX-lea (Archivio di Stato di Modena, Modena, Archivio Segreto Estense, Cancellaria, Carteggi con principi esteri, *Ungheria*, busta 1644. [1488-1748],). În urma acestei Diete, proaspătul arhiepiscop de Esztergom, Toma Bakócz, și-a pierdut funcția de cancelar.
  47. La sfârșitul anului 1490, Maximilian I a cucerit Alba Regală (Székesfehérvár). Apoi, ar fi poruncit și deschiderea mormântului lui Matia. În fața a ceea ce mai rămăsese din monarhul huniad, regele romanilor ar fi spus: [...] „Vestite rege, pe când acționai printre oameni, credeam că ești nemuritor, dar acum știu că ești muritor” [...] (Bernardino Zambotti, *Diario Ferrarese dall'anno 1476 sino al 1504* (= „Rerum Italicarum Scriptores”, XXIV, 7), Giuseppe Pardi (ed.), (Bologna: 1934 [1937]), 221; în original: [...] *Inclite Rex, existimabam te, dum in humanis ageres, immortalem; nunc autem cognosco te mortalem* [...]). După Antonio Bonfini, trupele lui Maximilian ar fi deschis mormântul lui Matia, dar fiul lui Frederic al III-lea ar fi poruncit ca sarcofagul fiului lui Iancu de Hunedoara să nu fie profanat și să fie închis la loc.
  48. Vezi, atât pentru cetățile de graniță, cât și pentru supuși, paginile lui Pal Engel, *Regatul Sfântului Ștefan*, 372-374.
  49. Aceasta ar rezulta și din amintite instrucțiuni din aprilie 1497 ale lui Maximilian pentru trimisul său la Vladislav (*Regesten Maximilian*, no. 4914).
  50. Maximilian era conștient că Vladislav nu era „un bou”, cum îl prezenta Laurențiu Újlaki la acea vreme și, mai ales, istoricii de mai târziu (Martyn Rady, „Rethinking Jagiello Hungary 1490-1526”, în *Central Europe*, III, 1, (2005): 3-18).
  51. Raportul anonim și documentele conexe acestuia (sau cele care pot fi puse în legătură cu raportul) ne arată că regele romanilor avea într-adevăr la dispoziție o rețea de personalități (mai mult ori mai puțin credincioase), care să-i susțină marile ambiții (H. Wiesflecker, „König Philipps I. Tod in Burgos (1506). Eine Krise der habsburgischen-spanischen Weltreichsbildung”, în *Römische Historische Mitteilungen*, XVIII (1976): 87-94).
  52. În legătură strictă cu Ștefan, dar și cu relația cu turcii, avută de acesta și totodată cerută domnului Moldovei de către regele romanilor, amintim atacurile turco-tătare din Podolia (1498-1499), când susținute, când prăbușite (la întoarcere) de către Ștefan. Vezi I.-A. Pop, *A 1499 Italian Source on the Ottoman-Polish-Moldavian Rapports*, în vol. „Laudator temporis acti. Studia in memoriam Ioannis A. Božilov”, editor Ivan Biliarsky, I. Religio-Historia, Sofia, 2018, p. 391-401; O. Cristea, *Peripețiile unei expediții otomane: izvoare noi și vechi despre incursiunea lui Malcocioglu Bali beg (noiembrie 1498 – februarie 1499)*, în „Analele Putnei”, XIV, 1 (2018): 101-118.
  53. Maximilian pare să fi prezis cursul politic, iar Ștefan să-l fi urmat. Calmarea situației din Ungaria și normalizarea relațiilor dintre Vladislav și Jan Albert au dus în iulie 1499, la poate nici trei luni după instrucțiunile moldave citate anterior ale lui Maximilian (HHStA, R.H.K., *Maximiliana*, Karton 23, fasc. 16-3, f. 12^r-13^r), la tratatul de la Hârlău. În acest tratat, Moldova lui Ștefan cel Mare a stat între Ungaria și Polonia, pe picior de egalitate cu aceste regate (*Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, p. 417-441, nr. 178; textul deopotrivă în latină și în slavonă).
  54. Este de precizat că tratatul de la Hârlău, încheiat cu puțin timp înainte de izbucnirea noului război dintre Imperiul Otoman și Veneția (1499-1503), era unul explicit antiotoman (Șt. S. Gorovei, M. M. Székely, *Princeps omni laude maior*, 350-353).
  55. După cunoștința noastră, a fost pentru prima dată când supraviețuirea lui Ștefan și a Moldovei a fost condiționată explicit de Transilvania. Pierderea acesteia ar fi dus la căderea lui Ștefan. Iar în toamna anului 1498, Vladislav a și obținut căderea lui Drágffy din dregătoria de voievod (vezi T. Neumann, *Drágfi Bertalan politikai szerepe*, 233).
  56. Afirmatia lui Maximilian pare să pregătească afirmația unui mare adversar al Habsburgilor, Jan Łaski, foarte bun cunoscător al românilor din acea vreme (Pop-Simon, *Re de Dacia*, 98, nota 98). Conform prelatului polonez de aproape două decenii mai târziu, românii, strămoșii românilor, ar fi fost colonizați <în Dacia> pentru apărarea *Pannoniei* (N. Iorga, „Dovezi despre conștiința originii românilor”, în *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice*, seria a III-a, XVII (1935-1936): 261-262).
  57. Controlul comitatelor era o veche problemă. Matia nu izbutise să o rezolve, deși conștientizase că de ea depindea succesul lui Ioan Corvin la alegerile regale, motiv pentru care el și a făcut o serie de abuzuri, dar și de compromisuri (Kubinyi, *Matthias Rex*, 142-143).
  58. Subiectul, cu referire și referințe directe la Moldova și la Ștefan, era cunoscut în istoriografia apuseană de o bună bucată de vreme (vezi Franz Babinger, „Zwei diplomatische Zwischenspiele in Deutsch-Osmanischen Staatsverkehr unter Bâyezîd II. (1497 und 1504)”, în *Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante*, I, (München: 1962), 254-269; Johann Gröblacher, „König Maximilians I. erste Gesandtschaft zum Sultan Bâyezîd II”, în *Festschrift für Hermann Wiesflecker*, Alexander Novotny, Othmar

- Pickl (eds.), (Graz: 1973), 73-83).
59. Trupele otomane au venit în ajutorul lui Ștefan, când domnul a fost atacat de Jan Albert.
  60. Deși trecuseră doar vreo două decenii de atunci, vremurile de „atlet al Creștinătății” păreau să nu mai conteze pentru receptarea și reprezentarea lui Ștefan. Sau Maximilian nu dorea să amintească modul în care, în anii 1470, Ștefan îi părăsise pe Habsburgi și îl ajutase pe Matia (Ioan Aurel Pop, Alexandru Simon, „Ungaria et Valachia”: promisiunile valahe ale Republicii Sfântului Marcu din anii 1470”, în *Revista Istorică*, NS, XXV, 1-2 (2015): 3-66).
  61. În absența instrucțiunilor către Fuxmagen din aprilie 1497, ideea că „afacerea” moldavă putea condiționa încoronarea imperială ar fi apărut, fără de tăgadă, drept o exagerare, menită să impresioneze niște oameni „mai simpli” veniți în numele lui Ștefan al Moldovei la regele romanilor
  62. Principala problemă a lui Maximilian era și avea să rămână Regatul Franței. Între regele romanilor și Casa de Valois sta Burgundia primei soții a lui Maximilian și Milanul celei de a doua soții a viitorului împărat. Vladislav al II-lea avea să scape cu adevărat din încercuire printr-o căsătorie franceză (așa cum încercase Ladislav al V-lea Postumul). Anne de Foix-Candale a devenit soția lui Vladislav în septembrie 1502 (Attila Györkös, „II. Ulászló házassága és a francia diplomácia”, în *Acta Academiae Agriensis. Sectio Historiae*, NS, XXXIX (2012): 89-102).
  63. Aceste cuvinte ale lui Maximilian sunt valide. Vezi Alexandru V. Boldur, „Politica lui Ștefan cel Mare într-o lumină nouă”, în *Studii și Cercetări Istorică*, XVIII (1943): 33-72.
  64. Autorul raportului nu a consemnat niciun cuvânt despre Ivan al III-lea al Moscovei, un stăpânitor-cheie atât pentru Maximilian I, cât și pentru Ștefan cel Mare, cuscrușul marelui cneaz. De la 1495, Elena, fiica lui Ivan din a doua căsătorie – cu Zoe (Sofia) Paleologhina – era soția lui Alexandru Jagiello, ducele Lituaniei.
  65. Acesta era în mod tradițional arhiepiscopul de Mainz, Berthold von Henneberg. Prelatul a ajuns la Freiburg la mijlocul lui octombrie 1497. Maximilian avea să vină abia la jumătatea lunii iunie 1498, după moartea regelui Carol al VIII-lea al Franței. *Reichstag*-ul a fost un dezastru complet pentru Maximilian. La plecare, neputându-și acoperi cheltuielile, Maximilian a trebuit să-și lase soția, pe Bianca Maria Sforza, drept gaj; nu era însă pentru prima oară (H. Wiesflecker, *Maximilian I.*, (Wien-München: 1991), 81, 157, 218).
  66. Datorită situației prezentate pe scurt în nota de mai sus, este puțin probabil ca această promisiune a regelui romanilor să se fi onorat la *Reichstag*-ul de la Freiburg. Tratatul de la Hârlău, din vara anului următor (1499) și mesajul trimis lui Ștefan de către Maximilian, cu doar câteva luni mai devreme, susțin această interpretare.
  67. Alături de papă, împăratul romano-german (împăratul romanilor) era singura autoritate creștină care putea crea sau legitima coroane regale. Asumarea protecției Moldovei ca un bun ereditar de către Maximilian ducea în această direcție. Iar în mesajul pentru Polheim din mai 1498, Ștefan a asumat titlul de *heres*, altminteri rar întrebuițat (*Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, p. 408, no. 175; cf. Gorovei-Székey, *Princeps omni laude maior*, 533).
  68. Se pare că, în ceea ce privește canalul permanent de comunicare între regele romanilor și domnul Moldovei, Maximilian s-a ținut măcar în parte de cuvânt. În primăvara anului 1499, regele romanilor se scuza că nu-l mai putea lăsa pe Branca (*Pranky*), deoarece avea nevoie de acesta în altă parte. Îi trimitea, însă, lui Ștefan un doctor pe măsura predecesorului (HHStA, R.H.K., *Maximiliana*, Karton 23, fasc. 16-3, f. 12^v).
  69. Situația conturează o foarte interesantă opoziție între *lane* și *Branca* (neromâni după nume) și Petru More.
  70. Fie și numai după numele și originea lui Petru (More), trebuie să luăm în calcul posibilitatea ca Ștefan să se fi confruntat în Regatul Ungariei cu aceleași probleme românești, pe care le întâmpinaseră Huniazii, câți mai erau, după decapitarea lui Ladislav de Hunedoara (martie 1457) și după moartea lui Matia (aprilie 1490). Cazul nobililor români din așa-numitul Banat Montan este simptomatic în acest sens (Adrian Magina, „From Custom to Written law: Ius Valachicum in the Banat”, în *Government and Law in Medieval Moldavia, Transylvania and Wallachia* (= „Studies in Russia and Eastern Europe”, XI), M.artin Rady, Alexandru Simon (eds.), (London: 2013), 71-78).
  71. Faptul că Vladislav a aflat de „conspirație” și a acționat în consecință se vede și din demiterea lui Drágffy, în octombrie 1498 (Neumann, *Drágfi Bertalan politikai szerepe*, 233-234).
  72. La sfârșitul lunii februarie 1498, Maximilian I era atât de sigur pe el, încât îi declara solului regilor Spaniei că Ștefan al Moldovei (numit valahul/ românu) ținea jumătate din Ungaria, iar cealaltă jumătate trăgea spre el, spre regele romanilor (vezi *Correspondencia de Gutierre Gomez de Fuensalida, embajador en Alemania, Flandes é Inglaterra (1496-1509)*, editor Jacob Fitz-James Stuart de Berwick-Alba, Madrid, 1907 (*Correspondencia*), p. 21).
  73. Vilmos Fraknói, *Erdődi Bakócz Tamás élete*, (Budapest: 1889), 114-119, 140.
  74. Situația Eger-ului, care aducea titularului său un venit anual de minimum 10 000 florini, era foarte complicată după moartea lui Matia și dispariția fostului episcop, Orbán Dóczy Nagylucei (1487-1491). Acesta a fost predecesorul lui Bakócz ca episcop de Győr și unul dintre oamenii de încredere ai lui Matia. Cu toate acestea, l-a trădat și el pe Ioan Corvin la alegerile din 1490 (A. Kubinyi, *Két sorsdöntő esztendő (1490-1491)*, în *Történelmi Szemle*, XXXIII, 1-2 (1991): 26-27). În aceste condiții, imediat după alegerea sa drept papă, Alexandru al IV-lea a încredințat bogatul Eger spre administrare cardinalului Ascanio Sforza (Johannes Burkhard, *Diarum sine rerum urbanarum commentarii*, ediție Louis Thuasne, II, 1492-1499, (Paris: 1884), Anexă, p. 610-611, no. 2).
  75. Prezintă interes, în acest sens, lucrarea lui Katherine Anne Sharrard, *The Intersection of Political Aspirations and Architecture in*

- the Funerary Chapel of Tamás Bakócz*, Austin, 2012, TX (disertație, mss). Vezi și Richárd Horváth, "Tamás Bakócz of Erdöd", din *Matthias Corvinus, the King: Tradition and Renewal in the Hungarian Royal Court 1458–1490*, editori Péter Farbaký, E. Spekner, Katalin Szende, András Végh, Budapest, 2008, p. 272–273.
76. Pop-Simon, *Moldova și celălalt imperiu*, p. 332–333.
77. Din păcate nu se cunoaște conținutul acestor discuții. Se poate presupune că ele se refereau (1) la problema anulării căsătoriei dintre Vladislav al II-lea și Beatrice, anulare dorită de regele Ungariei și Boemiei, (2) la demiterea (demisia) lui Bakócz din dregătoria de cancelar și (3) la schimbul făcut între Bakócz și Hippolit d'Este (Episcopia de Eger contra Arhiepiscopiei de Esztergom). Încă de dinaintea intervenției solului lui Maximilian din 8 decembrie 1497, papa Alexandru al VI-lea era ostil planurilor lui Vladislav, în pofida presiunii trimișilor acestuia (*Acta vitam Beatricis reginae Hungariae illustrantia. Aragóniai Beatrix magyar királyné éltetéré vonatkozó okiratok* (= „Monumenta Hungariae Historica”, I, 39), editor Albert [von] Berzeviczy, (Budapest: 1914), 373–374, no. 266–267).
78. Privind diviziunile interne și mai vechile conflicte (uneori violente) dintre acești magnaiți și baroni ai Regatului Ungariei și nu numai (prin domeniile sale din Transilvania, Ștefan cel Mare era unul dintre ei), „conspirația” de la 1497 (1496–1498) a lui Maximilian și Ștefan poate apărea drept o „monstruoasă coaliție” (anti-jagiellonă).
79. SUAB, L, Rody i panstvá, I. Rody, Erdödy család levéltára, Galgóci Hitbizományi levéltár, Oklevélek, no. 108. Cealaltă jumătate de arhivă (rămasă privată), parțial inventariată în continuare, se păstrează în custodia HHStA la Viena.
80. Dacă nu ar fi fost duplicitară (cum îi era de fapt felul), Veneția ar fi trebuit să considere că pilonii ei seculari și eclesiastici din Răsărit, Ștefan cel Mare și Toma Bakócz, urmau să colaboreze. Bakócz a solicitat și el un doctor mai apoi pentru Ștefan de la Veneția. În slujba Veneției, Toma Bakócz pare să fi colaborat bine cu Radu al IV-lea cel Mare al Țării Românești, cu ocazia tratatelor de pace de la 1502–1503 dintre Veneția și Înalta Poartă. Cu Radu, arhiepiscopul și-a disputat vechiul domeniu domnesc al Făgărașului (Simon, *Pământurile crucii: românii și cruciada târzie*, (Cluj-Napoca: 2012), 232–233).
81. Jocul papei Alexandru al VI-lea este de interes. În primul rând pentru a nu-l nemulțumi pe regele romanilor (dar și de teama mereu agitatului Neapole), papa refuzase să-i dea satisfacție lui Vladislav în conflictul cu Beatrice de Aragon. În schimb, îl binecuvântase pe principalul fidel al lui Vladislav, Toma Bakócz, drept arhiepiscop primat al Regatului Ungariei. Apoi, la o lună după ce-și pierduse dregătoria de cancelar, Alexandru al VI-lea l-a numit arhiepiscop.
82. Kubinyi, *Matthias Rex*, 130–131.
83. Gyula Rázsó, "Una strana alleanza. Alcuni pensieri sulla storia militare e politica dell'alleanza contro i turchi (1440–1464)", în *Venezia e Ungheria nel Rinascimento*, Vittore Branca (ed.), (Firenze: 1973), 79–100.
84. Christina Lutter, *Politische Kommunikation an der Wende vom Mittelalter zur Neuzeit. Die diplomatischen Beziehungen zwischen der Republik Venedig und Maximilian I. (1495–1508)*, (München: 1998), 178–179.
85. Pop-Simon, *Moldova și celălalt imperiu*, 332.
86. Un alt motiv pentru care ea a intrat și avea să mai intre în conflict cu Maximilian, care avea propria sa rețea (vezi Alexandru Simon, "Massimiliano I, Venezia e il problema ottomano (1493–1503)", în vol. *L'Europa Centro-Orientale e la Penisola italiana: quattro secoli di rapporti e influssi intercorsi tra Stati e civiltà (1300–1700)*, Cristian Luca, Gianluca Masi (eds.), (Brăila: 2007), 91–109).
87. Motiv pentru care, mai târziu, Bakócz a și fost aproape linșat de nobilii ungari (vezi V. Fraknoi, *Ungarn und die Liga von Cambray*, (Budapest: 1883), 50–58, 61–64)
88. *Estei Hippolit püspök egri számadáskönyvei, 1500–1508*, Péter E. Kovács (ed.), (Eger: 1992), 5, nota 7.
89. V. Fraknoi, "Rodrigo Borgia (VI. Sándor) Giulio Medici (VII. Kelemen) és Ascanio Sforza bíbornok, mint egri püspök-praetendensek", în *Egri Egyházmegyei Közlöny*, XV (1883): 20, 161–162.
90. Florio Bánfi, "Il cardinale Ippolito d'Este nella vita politica d'Ungheria", în *L'Europa Orientale*, XVIII (1938): 61–77. Încă din 1496, sub motivul (real) al ciumei, Hippolit se întorsese în Peninsula Italică și este puțin probabil să mai fi revenit în Ungaria (vezi Carlo Marcora, "Il cardinale Ippolito I d'Este", în *Memorie Storiche della Diocesi di Milano*, V (1958): 325–520).
91. Pierderea demnității de cancelar a fost înregistrată sub data de 29 noiembrie 1497, iar Alexandru al VI-lea l-a numit arhiepiscop de Esztergom pe 20 decembrie (cf. Fraknoi, *Bakócz Tamás*, 69–71).
92. Maximilian a făcut o concesie majoră pentru a-l atrage de partea sa pe favoritul lui Vladislav.
93. Versatilitatea Toma Bakócz a fost cel care i-a dat lui Vladislav al II-lea prilejul să o înșele, la 1490, pe Beatrice de Aragon cu o căsătorie de formă, pentru ca să-i poată lua banii de care avea nevoie pentru luptele cu Maximilian și cu propriul său frate, Jan Albert (vezi și Engel, *Regatul Sfântului Ștefan*, 362; Kubinyi, *Matthias Rex*, 157).
94. Din a doua jumătate a secolului al XV-lea (mai ales de la 1487), cetatea (devenită castel) din Arduș a devenit principala reședință a familiei. Vezi *Cetatea Arduș. Repere istorice și arheologice*, Daniela Marcu Istrate (ed.), (Cluj-Napoca: 2015), 16–17 (date istorice strânse de Péter Levente Szócs).
95. Nepomenirea de către autorul anonim al raportului a lui Bakócz drept apărător al onoarei Casei Jagiello (ori măcar a lui Vladislav), la vremea „conspirației”, nu îl avantaja pe prelat, în special după Dieta din noiembrie 1497.
96. Omiterea lui Bakócz este dublată de cea a lui Ivan al III-lea.
97. În absența salvconductului venezian pentru solii lui Ștefan la Maximilian, între care figura și Petru More (*Regesten Maximilian*, no. 5109), am fi putut chiar presupune că Petru More era un fel de *alter ego* pentru Toma Bakócz.

98. Dacă ar fi să tragem o linie între primăvara anului 1497 și cea a anului următor, dintre toți cei implicați în evenimente, cel mai bine ar ieși Toma Bakócz, noul arhiepiscop primat al Ungariei.
99. Ceea ce s-a întâmplat după Dietă se știa și pe vremea lui Fraknói, *Bakócz Tamás*, 71.
100. Pop-Simon, *Moldova și celălalt imperiu*, 396.
101. Steven W. Rowan, "A Reichstag at Freiburg. 1497-1498", în *The Old Reich, Essays on German Political Institutions. 1495-1806*, James A. Vann, S. W. Rowan (eds.), (Brussels: 1974), 31-57.
102. *Deutsche Reichstagsakten unter Maximilian I.* (= „Deutsche Reichstagsakten”, II, 1-6), VI. *Reichstage von Lindau, Worms und Freiburg 1496-1498*, editor Heinz Gollwitzer, Göttingen, 1979, p. 545, no. 7; *Regesten Maximilian*, no. 8506).
103. Între timp, alți soli porniseră spre Maximilian. În 18 martie 1498, personalul imperial de la Innsbruck trebuia să întrețină patru trimiși de ai lui Ștefan cel Mare (FHKA, S.u.S., *Gedenkbücher*, reg.4, f. 21 (45)^v; *Regesten Maximilian*, no. 6001). Este evident că, oricât de amănunțit ar fi fost raportul anonim, acesta acoperea numai o fracțiune din schimbul de mesaje și informații dintre Maximilian și Ștefan.
104. Răspunsul lui Maximilian (8 iulie 1498) se află în *Materialy do dziejów dyplomacji polskiej z lat 1486-1516 (Kodeks Żagrzebski)*, Józef Garbacik (ed.), (Wrocław-Warsaw-Kraków: 1966), 46-49, no. 18 (*Materialy*). De reținut este și că monarhii Jagielloni îl înfruntaseră pe monarhul habsburg și în legătură cu Radu al IV-lea cel Mare, care trimisese și el (poate la presiunea lui Baiazid al II-lea) trupe în sprijinul lui Ștefan al III-lea cel Mare în toamna anului precedent (cf. "Letopisețul Putna II", în *Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI publicate de Ioan Bogdan*, P. P. Panaitescu (ed.), (București: 1959), 65).
105. LRAT, *Maximiliana*, I-41, f. 24^r-27^r (în *Regesten Maximilian*, no. 4914).
106. Apoi, în 1505, Vladislav fugea de puterea palatinului Ștefan Zápolya și a familiei acestuia (vezi Engel, *Geschichte*, III/2, 70-71).
107. Exceptând cazul în care, la 1497, inițiativa nu i-a aparținut lui Maximilian, ea venind și ca o consecință a negocierilor cu Baiazid, începute cu un an mai devreme ("Dispacci al senato veneto di Francesco Foscari e di altri oratori presso Massimiliano I nell'anno 1496", în *Archivio Storico Italiano*, VII, 2 (1844): 740-747, no. 6-7; [Marino Sanudo II Giovanne,] *I diarii di Marino Sanuto (MCCCCXCVI-MDXXXIII) dall'autografo Marciano ital. cl. VII cod. CDXXIX-CDLXXVII*, editori Guglielmo Berchet, Frederico Berchet, Nicolo Barozzi, Rinaldo Fulin, Marco Allegri, I. 1 *genmaio 1496-30 settembre 1498*, Venezia, 1879, col. 37; Sanudo nu pare să fi avut informații despre negocierile dintre Maximilian și solul lui Baiazid de la 1497, deși ambasadorul venețian la Innsbruck era de față).
108. Giuseppe Gullino, "Zaccaria Contarini", în *Dizionario Biografico degli Italiani*, XXVIII (1983): *sub voce*.
109. Pop-Simon, *Moldova și celălalt imperiu*, 364. Pentru *modus operandi* al lui Maximilian în relația sa cu Contarini (și, implicit, cu Veneția), un episod este relevant în acest context. În 21 februarie, pornind de la afirmația sa că jumătate din Ungaria ține cu Ștefan, cel sprijinit de turci, iar celalaltă jumătate cu el, Maximilian, regele romanilor i-a propus lui Gutierre Gomez de Fuensalida, și stăpânilor acestuia, regii Ferdinand de Aragon și Isabella de Castilia, „reformarea” continentului și a Creștinătății (*Correspondencia*, p. 21; *Regesten Maximilian*, no. 5898). Cu cinci zile mai devreme, pe 16 februarie, Maximilian îi declarase lui Contarini că proclamarea războiului împotriva turcilor la Dieta de la Freiburg ar fi binevenită, în special după ce Jan Albert suferise de curând o mare înfrângere din partea turcilor, tătarilor și a valahilor și, în plus, după ce, împotriva voinței lui Vladislav, o parte importantă din Ungaria ținea deja cu turcii, ceea ce era foarte periculos pentru Creștinătate (BNM, Cod. Lat. XIV-99 (=4278), f. 143^r; *Regesten Maximilian*, no. 5881).
110. Anna Foa, "Leonello Chiericati", în *Dizionario Biografico degli Italiani*, XXIV (1980): *sub voce*.
111. Pop-Simon, *Moldova și celălalt imperiu*, 364.
112. La 24 septembrie, oastea polonă era sub zidurile Sucevei, iar la 26 septembrie a început asediul nereușit, care a durat vreo trei săptămâni (vezi Mihai Diaconescu, "Mobilizarea oastei maghiare în 1497 „in subsidium et tutelam wayvode moldaviensis”, în *Analele Putnei*, XII, 2 (2016): 35-52).
113. Inclusiv prin locul de păstrare a raportului trebuie să-l privim pe Bakócz drept cel puțin una din problemele în jurul căreia se construie raportul, Bakócz fiind direct (ca episcop de Eger, cel puțin cu numele) sau indirect (ca episcop de Győr) responsabil de dezastrul suferit de Jan Albert în Moldova.
114. Împreună cu solii lui Ștefan, el plecase spre Moldova după 4 octombrie 1497 (CDH, I, no. 7, p. 4-5).
115. Ne referim aici doar la acele misiuni despre care autorul raportului avea sau dorea să aibă cunoștință. Trebuie reamintiți aici cei patru soli de ai lui Ștefan cel Mare, care rezidau în 18 martie 1497 la Innsbruck (*Regesten Maximilian*, no. 6001). Ținând cont de viteza comunicațiilor la acea vreme (între Innsbruck și Suceava erau aproximativ 1 400 km) și de practica reținerii solilor, inclusiv de către regele romanilor (nu întotdeauna vreme de zece săptămâni, cum apare în raportul anonim), acești soli plecaseră spre Maximilian cel târziu în februarie.
116. *Materialy*, 25-46, no. 13-17.
117. Ilie Minea, "Ștefan cel Mare și împăratul Maximilian I", în *Cercetări Istorice*, V-VII (1929-1931): 354-355; Ștefana Simionescu, "Legăturile dintre Ștefan cel Mare și Maximilian I de Habsburg în lumina unui nou izvor", în *Revista de Istorie*, XVIII, 1 (1974): 96-98 (ediție, cu greșeli și sub anul 1503, a instrucțiunilor moldave ale lui Maximilian din primăvara lui 1499, semnalate de Walter Höflechner, *Die Gesandten der europäischen Mächte, vornehmliche des Kaisers und Gesandte des Reiches, 1490-1500* (= „Archiv für Österreichische Geschichte”, CXXIX), (Wien: 1972), 64); Ștefana Simionescu-Dăscălescu, "Știri noi despre relațiile diplomatice dintre Ștefan cel Mare și Maximilian I de Habsburg", în *Revista de Istorie*, XXXIII, 12 (1980): 1983-1984; Ileana Căzan, *Dușmani de*

- temut și aliați de nădejde. Țările Române în epoca lui Ștefan cel Mare în contextul politicii central-europene, (București: 2004), 120-122.
118. În cea mai recentă sinteză a Ungariei medievale, se spune că după noiembrie 1490 – când regele romanilor avansase până la Buda, dar se retrăsese din lipsă de bani – s-au spulberat și toate planurile lui Maximilian I legate de Ungaria (Engel, *Regatul Sfântului Ștefan*, 362).
119. Șerban Papacostea, *Evol Mediu românesc. Realități politice și curente spirituale*, (București: 2001), 139-178 (studiu "Relațiile internaționale ale Moldovei în vremea lui Ștefan cel Mare", în *Revista de Istorie*, XXXV, 5-6 (1982): 607-638).
120. Papacostea, *Evol Mediu românesc*, 171-172.
121. Johann-Christoph Engel pare să fi avut cunoștință, după felul cum redă evenimentele anului 1497, de mai multe izvoare (unele, probabil, azi pierdute), inclusiv de acest raport asupra „conspirației”, pe care a trecut-o, din motive politice, sub tăcere (vezi Pop-Simon, *Moldova și celălalt imperiu*, 335, nota 4).
122. HHStA, Handschriftensammlung, Hs. W[eiss]. 529, f. 261^r (6 noiembrie 1473; editat în *Regesten Kaiser Friedrich III. (1440-1493). Nach Archiven und Bibliotheken geordnet (=Johannes]. F[r]iedrich] Böhmer*, „Regesta Imperii”, XIII), editori-generalii Heinrich Koller, Paul-Joachim Heinig, Alois Niederstätter, supl. II-1. *Das Taxregister der römischen Kanzlei 1471-1475 (Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Hss. weiss 529 und weiss 920)*, editori P.-J. Heinig, Ines Grund, (Wien-Köln-Graz: 2002), 523, no. 3539).
123. Vezi Ioan Aurel Pop, „Dalla Crociata alla pace: documenti veneziani riguardanti i rapporti tra le potenze cristiane e l'Impero Ottomano all'inizio del XVI secolo”, în *L'Italia e l'Europa Centro-Orientale attraverso i secoli. Miscellanea di studi di storia politico-diplomatica, economica e dei rapporti culturali*, Cristian Luca, Gianluca Masi, Andrea Piccardi (eds.), (Brăila-Venezia: 2004), 95-107.
124. Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, XV/1. *Acte și scrisori din arhivele orașelor ardelene Bistrița, Brașov, Sibiu, 1358-1600*, N. Iorga (ed.), (București: 1911), 130, no. 235 (Hurmuzaki).
125. HHStA, R.H.K., *Maximiliana*, Karton 1. 1477-1492, fasc. 6. 1490, f. 9^v (loc de păstrare și cotă valabile până în 2012); editat în Friedrich Firmhaber, „Beiträge zur Geschichte Ungarns unter der Regierung der Könige Wladislaus II. und Ludwig II. (1490-1526)”, în *Archiv für Kunde Österreichischer Geschichtsquellen*, II, 2 (1849): 410, no. 10; republicat în *Acta et epistolae relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia (=„Fontes Rerum Transylvanicarum”, IV, VI)*, editor Endre Veress, I. 1468-1540, (Budapest: 1914), 42-43, no. 39.
126. *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, VII. 1474-1489, Konrad G. Gündisch (ed.), (Bukarest: 1991), 210, no. 4302.
127. HHStA, R.H.K., *Fridericana*, Karton 7. 1488-1490, fasc. 8-2. 1490, f. 88^r; editat în Alexandru Simon, „Domnul Moldovei și regii Ungariei din 1490. Un document de la Ștefan cel Mare”, în *Anuarul Institutului de Istorie A.D. Xenopol*, XLIII-XLIV (2006-2007): 15-36.
128. Andras Kubinyi, „Die Wahlkapitulation Wladislaus II. in Ungarn (1490)”, în Andras Kubinyi, *Stände und Ständestaat im spätmittelalterlichen Ungarn*, (Herne: 2011), 167-198. Frederic al III-lea avusese aceeași calitate și pe vremea regelui Matia, prin tratatul de la Wiener-Neustadt (1463).
129. *Acta et epistolae*, I, p. 43-45, no. 39.
130. Archivio Segreto Vaticano, Città del Vaticano, Miscellanea, Armadi, [reg.], II-56, f. 110 (114)^r, 112 (116)^r [în jurul datei de 19 aprilie 1494 (vezi L. Thuasne, *Djem Sultan, fils de Mahommed II, frère de Bayezid II (1459-1495) d'après les documents originaux en grand partie inédites. Études sur la question d'Orient à la fin du XVe siècle*, (Paris: 1890), Anexă, 441-445, no. 22). Trecerea armatei cruciate trebuia realizată „prin ambele Țări Românești” (*per utraque Wallachiae*).
131. Ludwik Finkel, „Zjazd Jagiellonów w Lewoczy w r. 1494”, în *Kwartalnik Historyczny*, XXVIII, 2 (1914): 317-350
132. Ioan Mihályi de Apsa, *Diplome maramureșene din secolele XIV și XV*, (Sighet: 1900), 606-607, nr. 352). Să notăm titulatura lui Bakócz din finalul documentului: [...] *Datum Cassovia, per manus reverendi in Christo patris domini Thomae, episcopi ecclesiae Iauensis et postulati Agriensis, aulae nostrae summi et secretarii cancellarii ac fidelis nostri dilecti, quarta decima die mensis Maii, anno Domini millesimo quadringentesimo nonagesimo quarto. regnorum nostrorum Hungariae etc., anno quarto, Bohemiae vero vigesimo quarto*. Deși Ascanio Sforza era de aproape doi ani administratorul diocezei de Eger, Bakócz (și Vladislav) considera(u) că episcopia era de fapt a fiului de iobag din Ardudul lui Bartolomeu Drágffy.
133. Pentru toate aceste aspecte, vezi Pop-Simon, *Moldova și celălalt imperiu*, 335-369.
134. HHStA, Reichsregisterbücher, reg. 77, f. 265^{r-v} [martie-iulie 1495]; *Regesten Maximilian*, no. 1481.
135. Natalia Nowakowska, „Poland and the Crusade in the Reign of King Jan Olbracht, 1492-1501”, în *Crusading in the Fifteenth Century: Message and Impact*, Norman Housley (ed.), (New York: 2004), 128-147.
136. Pentru vârtejul în care intrase Ungaria la moartea lui Matia, a se vedea și T. Neumann, „Békekötés Pozsonyban – országggyűlés Budán. A Jagelló-Habsburg kapcsolatok egy fejezete (1490-1492) (I-II)”, în *Századok*, CLXIV, 3 (2010): 335-372; CLV, 3 (2011): 293-347.
137. *Acta Alexandri regis Poloniae, magni ducis Lithuaniae etc. (1501-1506)* (= „Monumenta Medii Aevi res gestas Poloniae illustrantia”, XIX), editor Fryderyk Papée, (Kraków: 1927), 83-85, no. 65-67; 88-94, no. 69; Simon, *Ștefan cel Mare și Matia Corvin*, 202, 284, 290.
138. Fedeles, *A király és a lázadó herceg*, 122-128.
139. Pop-Simon, *Moldova și celălalt imperiu*, 352-353.

140. *Regesten Maximilian*, no. 3884, 3896, 4017, 5037, 6944, 7096).
141. *Bárfta szabad királyi város levéltára 1319-1526*, editor Béla Iványi, I. 1319-1501, (Budapest: 1910), 497, no. 3370.
142. FHKA, S.u.S., *Gedenkbücher*, reg.4, f. 21 (45)^v (18 martie 1497; în *Regesten Maximilian*, no. 6001).
143. LRAT, *Maximiliana*, I-41, f. 24^r-27^r; 21 aprilie 1497; în *Regesten Maximilian*, no. 4914; cf. J. Gröblacher, *König Maximilians I. erste Gesandtschaft*, 74-75, notele 3 și 6).
144. Iván Nagy, "Corvin János velencei nemességéről", în *Új Magyar Múzeum*, Budapest, III (1853), 1, 655-656.
145. [Petru Váradi/ Várdai] *Petri de Warda Epistolae cum nonnullis Wladislaw II. regis Hungariae litteris Petri causa scriptis*, editor Carol Wagner, (Bratislava-Kosice: 1776), 126-127, no. 64.
146. Jenő Horváth, *Az irodalmi műveltség megoszása. Magyar humanizmus*, (Budapest: 1935), 168-170; Alice Horváth, "Egy magyar humanista, Váradi Péter építkezései (15. századi építészeti központ Magyarországon)", în *Művészettörténeti Értesítő*, XXXVI (1987): 54-85.
147. Pop-Simon, *Moldova și celălalt imperiu*, 359-360.
148. Liborius Naker, "Tagebuch über der Kriegszug des Hochmeisters Johann von Tiefen gegen die Türken im Jahre 1497", în *Scriptores Rerum Prussicarum*, IV (1870), 306-308.
149. De altminteri, nici după discursul trimisului ungar în seim, înainte de răspândirea veștii despre dezastrul polon din Moldova, Teutonii nu știau dacă Ștefan al III-lea al Moldovei era vasalul lui Vladislav al II-lea, al lui Ioan Albert sau era un principe de sine stătător. Chestiunea era greu de lămurit și la alte niveluri, mult mai înalte (vezi Liviu Cîmpeanu, "Contribuții la istoria relațiilor moldo-polono-otomane în perioada 1485-1497, după un nou izvor istoric: Jurnalul campaniei Cavalerilor Teutoni în Polonia și Moldova la 1497, scris de Liborius Nacker", în *Anuarul Institutului de Istorie A.D. Xenopol*", LI (2014): 59-71).
150. *Regesten Maximilian*, no. 8076.
151. Pop-Simon, *Moldova și celălalt imperiu*, 357.
152. *Acta et epistolae*, I, 48-49, no. 42.
153. Disputa dintre Vladislav al II-lea și Maximilian I privind relațiile cu Baiazid al II-lea și Ștefan al III-lea, dispută certă la sfârșitul lunii aprilie a anului 1497, s-a declanșat abia după ce Vladislav s-a văzut în siguranța în Boemia (*Regesten Maximilian*, no. 4914).
154. Documentul nu are dată (*Materialy*, 20-25, no. 13). Datarea sa în august 1497, cea mai favorabilă cu putință pentru Vladislav, a fost asumată ultima oară de Șt. S. Gorovei, M.-M. Székely, *Princeps omni laude maior*, p. 329-330. Solul trimis de Vladislav la Jan Albert era mareșalul curții, Ladislau Losonczi. La presiunile lui Bartolomeu Drágffy, Vladislav trebuie să-l retragă pe Losonczi din dregătoria de (co-)voievod al Transilvaniei în toamna anului 1494 (Neumann, *Drágfi Bertalan politikai szerepe*, 224-226). Rămas singur voievod, Drágffy a plecat la 1497, fără porunca regelui, în sprijinul lui Ștefan cel Mare.
155. Un mesaj similar (dacă nu este vorba de același) i-ar fi transmis Vladislav lui Jan Albert chiar la vremea bătăliei din Codrîi Cosminului (26-29 octombrie) sau puțin după, conform scrisorii din 12 noiembrie 1497, expediate de la Buda de Bernhard von Polheim către Johannes Fuchsmagen (document rezumat în *Regesten Maximilian*, no. 8371).
156. Papacostea, *Evl Mediu românesc*, 251-252.
157. N. Nowakowska, *Church and Dynasty in Renaissance Poland: The Career of Cardinal Fryderyk Jagiellon (1468-1503)*, (Aldershot: 2007), 46-49).
158. După cum se vede și din cunoscutele scrisori trimise, *post festum*, de Vladislav lui Drágffy (*Hurmuzaki*, XV-1, p. 148-149, no. 270-271).
159. Pop-Simon, *Moldova și celălalt imperiu*, 362. Mai mult, von Polheim i-a scris tot lui Fuchsmagen din Buda, la 5 decembrie 1497, că oastea lui Jan Albert fusese zdrobită de 40 000 de turci, sprijiniți - împotriva voinței lui Ștefan - de 20 000 de țărani valahi, care s-au răzbunat astfel pentru abuzurile oștirii polone (*Regesten Maximilian*, no. 8395). Pe de altă parte, chiar și Jan Albert i-a scris lui Vladislav să înceteze să mai pretindă că-l controla pe Bartolomeu Drágffy (*Materialy*, 30-35, no. 14).
160. Pop-Simon, *Moldova și celălalt imperiu*, 354.
161. Avertismentul lui Maximilian către Ștefan: [...] *partes Transilvane intrabunt et te de tota terra tua disperdent* [...].
162. *Regesten Maximilian*, no. 8506.

Bibliografie

Arhive și biblioteci

Archivio di Stato di Milano, Milano.
Archivio di Stato di Modena, Modena.
Archivio Segreto Vaticano, Città del Vaticano.
Biblioteca Nazionale Marciana, Venezia
Finanz- und Hofkammerarchiv, Wien.
Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien.
Landes- und Regierungsarchiv von Tirol, Innsbruck.
Magyar *Nemzeti Levéltár* – Országos Levéltára, Budapest.
Státny Ústredný Archív, Bratislava.

Surse edite și literatură de specialitate

- Ardelean, Florin, Nicholson, Christopher, and Preiser-Kapeller, Johannes, eds. *The Age of the Jagiellonians in East-Central Europe* (=Eastern and Central European Studies, II). New York – Oxford – Basel – Frankfurt-am-Main – Wien: Peter Lang, 2013.
- Ácsády, Ignác. *Régi magyar birtokviszonyok 1494-1598* [Old Hungarian Feudal Relations] (=Értekezések a Történelmi Tudományok Köréből [Memoirs of the Class of Historical Sciences <of the Hungarian Academy of Sciences>] XVI, 3). Budapest: Magyar Tudományos Akadémia [Hungarian Academy of Sciences], 1894.
- Babinger, Franz. „Zwei diplomatische Zwischenspiele in Deutsch-Osmanischen Staatsverkehr unter Bâyezîd II. (1497 und 1504).” In Id., **Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante**, I, 254-269. München: Südosteuropa-Verlagsgesellschaft m.b.H., 1962.
- Baczkowski, Krzysztof. *Walka o Węgry w latach 1490-1492. Z dziejów rywalizacji habsbursko-jagiellońskiej w basenie środkowego Dunaju* [The Battle for Hungary in the Years 1490-1492: <Contribution> to the History of the Habsburg-Jagiellonian Rivalry for Supremacy in the Mid-Danube Basin] (=Acta Scientiarum Litterarumque. Schedae Historicae, CXVI). Kraków: Nakł. Uniwersytetu Jagiellońskiego [Jagiellonian University Press], 1993 [1995].
- Bak, János M. „Monarchie im Wellental: materielle Grundlagen des ungarischen Königstums im fünfzehnten Jahrhundert.” In *Das spätmittelalterliche Königstum im europäischen Vergleich* (=Vorträge und Forschungen, XXXII), edited by Reinhard Schneider, 349-384. Sigmaringen: Jan Thorbecke Verlag, 1987.
- Bazilevici, K[onstantin]. V[asilevici]. „Politica externă a statului rus centralizat în a doua jumătate a secolului al XV-lea [The Policy of the Centralized Russian State in the Second Half of the 15th Century]. Bucharest: Editura Academiei R.P.R. [The Press of the Academy of the People's Republic of Romania], 1955.
- Bánfi, Florio. „Il cardinale Ippolito d'Este nella vita politica d'Ungheria.” *L'Europa Orientale*, XVIII (1938): 61-77.
- Bárány, Attila, ed. *The Jagiellonians in Europe: Dynastic Diplomacy and Foreign Relations*. Debrecen: Debrecen University Press, 2016.
- de Berwick-Alba, Jacob Fitz-James Stuart, ed. *Correspondencia de Gutierre Gomez de Fuensalida, embajador en Alemania, Flandes é Inglaterra (1496-1509)*. Madrid: [s.n.], 1907.
- von Berzeviczy, Albert, ed. *Acta Beatricis reginae Hungariae illustrantia. Aragóniai Beatrix magyar királyné éltetére vonatkozó okiratok* (=Monumenta Hungariae Historica, I, 39). Budapest: Magyar Tudományos Akadémia [Hungarian Academy of Sciences], 1914.
- Bezviconi, G[heorghe]. „Contribuții la istoria relațiilor româno-ruse [Contributions to the History of Romanian-Russian Relations]. Bucharest: Academia Republicii Populare Romîne, Institutul de Studii Romîno-Sovietice [The Academy of the People's Republic of Romanian, Institute for Romanian-Soviet Studies], 1962.
- Billig, Gerhard. *Pleïßenland-Vogtland. Das Reich und die Vögte. Untersuchungen zu Herrschaftsorganisation und Landesverfassung während des Mittelalters unter dem Aspekt der Periodisierung*. Plauen: Vogtland Verlag, 2002.
- Bogdan, Ioan [ed.]. *Documentele lui Ștefan cel Mare* [The Documents of Stephen the Great], II. Bucharest: Socec, 1913.
- Boldur, Alexandru V. „Politica lui Ștefan cel Mare într-o lumină nouă” [„The Policy of Stephen the Great in a New Light”]. *Studii și Cercetări Istorice* [Historical Studies and Researches], XVIII (1943): 33-72.
- Borkowska, Urszula and Hörsch, Markus, eds. *Hofkultur der Jagiellonendynastie und verwandter Fürstenhäuser*. Ostfildern: Jan Thorbecke Verlag, 2010.
- Burkhard, Johannes. *Diarum sine rerum urbanarum commentarii*, edited by Louis Thuasne, II. 1492-1499. Paris: Ernest Leroux, 1884.
- Căzan, Ileana. *Dușmani de temut și aliați de nădejde. Țările Române în epoca lui Ștefan cel Mare în contextul politicii central-europene* [Feared Enemies and Trusted Allies: The Romanian Countries in the Age of Stephen the Great in the Context of

- Central-European Politics]. Bucurest: Oscar Print, 2004.
- Căzan, Ileana and Denize, Eugen. *Marile puteri și spațiul românesc în secolele XIV-XVI* [The Great Powers and the Romanian Space in the 15th-16th Centuries]. Bucharest: Editura Universității din București [The Press of the University of Bucharest], 2001.
- Ciobanu, Mihai Anatolii. „Soli moscoviți la curtea lui Ștefan vodă – chipuri de oameni și faptele lor” [„Muscovite Envoys at the Court of Stephen Voivode: Human Faces and their Deeds”]. *Analele Putnei* [The Annals of Putna], XII (2016), 1: 103-145;
- Ciobanu, Mihai Anatolii. „La începuturile relațiilor moldo-moscovite” [„At the Beginning of Moldavian-Muscovite Relations”]. *Analele Putnei* [The Annals of Putna], XIV (2018), 1: 81-100.
- Cîmpeanu, Liviu. „Contribuții la istoria relațiilor moldo-polono-otomane în perioada 1485-1497, după un nou izvor istoric: *Țurnalul* campaniei Cavalerilor Teutoni în Polonia și Moldova la 1497, scris de Liborius Nacker” [„Contributions to the History of Moldavian-Polish-Ottoman Relations between 1485 and 1487, according to a New Historical Source: The Journal of the Campaign of the Teutonic Knights in Poland and Moldavia in 1497, written by Liborius Nacker”]. *Anuarul Institutului de Istorie A.D. Xenopol* [The Yearbook of the A.D. Xenopol Institute of History], LI (2014): 59-71.
- Cogo, Gaetano. „La guerra di Venezia contro i Turchi (1499-1501)” (I-II), *Nuovo Ateneo Veneto*, X/ XVIII (1898), 1: 5-76; XI/ XIX (1899), 1: 97-138.
- Cristea, Ovidiu. „O altă istorie: campania din 1497 în *Țurnalele* lui Marino Sanudo” [„A Different History: The Campaign of 1497 in the *Diaries* of Marino Sanudo”]. *Analele Putnei* [The Annals of Putna], V (2009), 1: 39-50.
- Cristea, Ovidiu. „Peripețiile unei expediții otomane: izvoare noi și vechi despre incursiunea lui Malcocioglu Bali beg (noiembrie 1498-februarie 1499)” [„The Mishaps of an Ottoman Expedition: Old and New Sources on the Raid of Malcocioglu Bali beg (November 1498-February 1499)”]. *Analele Putnei* [The Annals of Putna], XIV (2018), 1: 101-118.
- Diaconescu, Marius. „Răscoala nobililor maramureșeni din 1492” [„The Uprising of the Nobles from Maramureș in 1492”]. In *Nobilimea românească din Transilvania* [The Romanian Nobility from Transylvania], edited by Ioan Drăgan and Marius Diaconescu, 185-196. Satu-Mare: Muzeul Județean Satu-Mare [The Satu Mare County Museum], 1997.
- Diaconescu, Marius. „Peșitorii nepotei lui Ștefan cel Mare în 1517. Despre căsătoria lui Alexandru cu fiica lui Bartolomeu Drágfi” [„The Suitors of Stephen the Great’s Grand-daughter in 1517: On the Marriage of Alexander to Bartholomew Drágffy’s Daughter”]. *Anuarul Institutului de Istorie A. D. Xenopol* [The Yearbook of the A.D. Xenopol Institute of History], XLIX (2012): 55-70.
- Diaconescu, Marius. „Contribuții la datarea donației Ciceului și Cetății de Baltă lui Ștefan cel Mare” [„Contributions to the Dating of the Donation of Ciceu and Cetatea de Baltă to Stephen the Great”]. *Analele Putnei* [The Annals of Putna], IX (2013), 1: 91-112.
- Diaconescu, Marius. „Mobilizarea oastei maghiare în 1497 în *subsidiu et tutelam wayvode moldaviensis*” [„The Mobilization of the Magyar Army in 1497 in *subsidiu et tutelam wayvode moldaviensis*”]. *Analele Putnei* [The Annals of Putna], XII (2016), 2: 35-52.
- Drăgan, Ioan. „Diplomatul și umanistul de origine română Filip More de Ciula (1470-1526)” [„The Diplomat and Humanist of Romanian Origin Filip More de Ciula (1470-1526)”]. *Apulum*, XIII (1983): 183-190.
- Drăgan, Ioan. „*More* – un apelativ românesc în mediul nobiliar medieval din Transilvania și Ungaria” [„*More*: A Romanian Designation in the Medieval Noble Environment in Transylvania and Hungary”]. *Arhiva Genealogică* [The Genealogical Archive], V/X (1998), 1-2: 59-61.
- Edroiu, Nicolae. „An Aspect of the Political and Private Relations between Matthias Corvinus and Stephen the Great: The Transylvanian Estates of the Rulers of Moldavia”. In *Between Worlds (=Mélanges d’Histoire Générale, NS I, 1-2)*, I. *Stephen the Great and Matthias Corvinus and their Time*, edited by László Koszta, Ovidiu Mureșan, and Alexandru Simon, 151-160. Cluj-Napoca: IDC Press – Romanian Academy, Centre for Transylvanian Studies, 2007.
- Engel, Johann-Christoph. *Geschichte des Ungarischen Reiches*, III/2, Wien: In der Camesinaschen Buchhandlung, 1813².
- Engel, Pál. *Regatul Sfântul Ștefan. Istoria Ungariei medievale. 895-1526* [The Realm of St. Stephen: The History of Medieval Hungary. 895-1526], edited by Adrian Andrei Rusu and Ioan Drăgan. Cluj-Napoca: Mega, 2006.
- Fedeles, Tamás.** „Egy Jagelló-kori humanista pályaképe: Csulai Mór Fülöp (1476/1477-1526)” [„The Portrait of Humanist from the Jagiellonian Age: Filip More of Ciula (1476/1477-1526)”]. *Levél-tári Közlemények* [Archival Studies], LXXXV (2007), 2: 35-85.
- Fedeles, Tamás.** *Püspökök, prépostok, kanonokok: Fejezetek Pécs középkori egyháztörténetéből* [Bishops, Prepositors, Canons: Chapters from the Medieval Ecclesiastical History of Pécs]. Szeged: Schöck Kft. 2010.
- Fedeles, Tamás.** *A király és a lázadó herceg. Az Újlaki Lőrinc és szövetségesei elleni királyi hadjárat (1494-1495)* [The King and the Rebel Duke: The Royal Campaign against Lawrence Újlaki and his Allies (1494-1495)]. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely [The Medieval Workshop of Szeged], 2012.
- Fedeles, Tamás.** „Miklós király és Lőrinc herceg. Az utolsó két Újlaki vázlatos pályaképe” [„King Nicholas and Duke Lawrence: The Portraits of the Last Two Újlakis”]. In *Személyiség és történelem. A történelmi személyiség* [Personality and History. The Historical Personality], edited by József Vonyó, Enikő Csukovits, and György Gyarmati, 135-168. Budapest – Pécs: Magyar Történelmi Társulat [The Hungarian Historical Society] – Kronosz Kiadó [Kronosz Publishing House] – Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára [Historical Archives of the State Security Services], 2017.
- Finkel, Ludwik. „Zjazd Jagiellonów w Lewoczy w r. 1494” [„The Jagiellonian Congress in Lewocza in the Year 1494”]. *Kwartalnik*

- Historyczny* [Historical Quarterly], XXVIII (1914), 2: 317-350.
- Firea, Elena. „Un ecou al asediului Sucevei din anul 1497 în frescele de la Arbore?” [An Echo of the 1497 Siege of Suceava in the Frescoes of Arbore?], *Analele Putnei* [The Annals of Putna], XIV (2018), 2: 251-276.
- Firnhaber, Friedrich. „Beiträge zur Geschichte Ungarns unter der Regierung der Könige Wladislaus II. und Ludwig II. (1490-1526),” *Archiv für Kunde Österreichischer Geschichtsquellen*, II (1849), 2: 375-552.
- Foa, Anna. „Leonello Chiericati,” *Dizionario Biografico degli Italiani*, XXIV (1980), *sub voce*.
- [Foscari, Francesco.] „Dispacci al senato veneto di Francesco Foscari e di altri oratori presso Massimiliano I nell'anno 1496,” *Archivio Storico Italiano*, VII (1844) 2: 721-948.
- Fraknói, Vilmos. „Rodrigo Borgia (VI. Sándor) Giulio Medici (VII. Kelemen) és Ascanio Sforza bíbornok, mint egri püspök-praetendensek” [„Cardinals Rodrigo Borgia (Alexander VI), Giulio Medici (Clement VII) and Ascanio Sforza as Episcopal Administrators of the Bishopric of Eger”], *Egri Egyházmegyei Közlöny* [Diocesan Gazette of Eger], XV (1883), 20: 161-162.
- Fraknói, Vilmos. *Ungarn und die Liga von Cambrai*. Budapest: Friedrich Kilian, Königliche Ungarische Universitäts-Buchhandlung, 1883.
- Fraknói, Vilmos. *Erdődi Bakócz Tamás élete* [The Life of Thomas Bakócz of Erdőd (Ardud)]. Budapest: Méhner Vimos Kiadása [Vilmos Méhner Publishing House], 1889.
- Fügedi, Erik. „Die Wirtschaft des Erzbistums Gran am Ende des 15. Jahrhunderts,” *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungariae*, VII (1960): 253-294.
- Fügedi, Erik. „Hungarian Bishops in the Fifteenth Century (Some Statistical Observations),” *Acta Historica Hungaricae Scientiarum Hungaricae*, XII (1965): 375-391.
- Garbacz, József, ed. *Materiały do dziejów dyplomacji polskiej z lat 1486-1516 (Kodeks Zagrzebski)* [Sources for the History of Polish Diplomacy between the Years 1486 and 1516 (The Codex of Zagreb)]. Wrocław – Warsaw – Kraków: Ossolineum wyd. PAN [Ossolineum Publishing House of the Polish Academy of Sciences], 1966.
- Ghica, Carmen. „Vel Logofătul Ioan Tăutu. Cea mai veche miniatură a unui dregător” [„The Great-Chancellor John Tăutu: The Old Miniature of a Dignitary”]. *Studii și Cercetări de Istoria Artei* [Studies and Researches in the History of Arts], XV (1968), 1: 114-117.
- Gorovei, Ștefan S. and Székely, Maria-Magdalena. *Princeps omni laude maior. O istorie a lui Ștefan cel Mare* [Princeps omni laude maior: A History of Stephen the Great]. Putna – Suceava: Mușatinii, 2005.
- Gorovei, Ștefan S. and Székely, Maria-Magdalena. „Old Questions. Old Clichés. New Approaches. New Results: The Case of Moldavia.” In *The Ottoman Conquest of the Balkans: Interpretations and Research Debates*, edited by Oliver-Jens Schmitt, 209-242. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2016.
- Gollwitzer, Heinz, ed. *Deutsche Reichstagsakten unter Maximilian I. (=Deutsche Reichstagsakten, II, 1-6), VI. Reichstage von Lindau, Worms und Freiburg 1496-1498*. Göttingen: Vadenhoeck und Ruprecht, 1979.
- Górka, Olgierd. *Kronika z czasów Stefana Wielkiego Mołdawskiego. Nieznane najstarsze źródło rumuńskiej historjografii/ La chronique de l'époque d'Etienne le Grand de Moldavie, soit la source la plus ancienne mais jusqu'ici inconnue de l'historiographie roumaine*, Kraków: Polska Akademia Umiejętności [Polish Academy of Arts and Sciences], 1929.
- Gröblacher, Johann. „König Maximilians I. erste Gesandtschaft zum Sultan Bâyezid II.” In *Festschrift für Hermann Wiesflecker*, edited by Alexander Novotny, Othmar Pickl, 73-83. Graz: Selbstverlag des Historischen Instituts der Universität Graz, 1973.
- Gullino, Giuseppe. „Zaccaria Contarini,” *Dizionario Biografico degli Italiani*, XXVIII (1983), *sub voce*.
- Gündisch, Konrad G., ed. *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, VII. 1474-1489*. Bukarest: Verlag der Rumänischen Akademie, 1901.
- Györkös, Attila. „II. Ulászló házassága és a francia diplomácia” [„The Matrimony of Wladislaw II and French Diplomacy”]. *Acta Academiae Agriensis. Sectio Historiae, NS, XXXIX (2012): 89-102*.
- Hollegger, Manfred. *Maximilian I. (1459-1519): Herrscher und Mensch einer Zeitenwende*. Stuttgart: Kohlhammer, 2005.
- Housley, Norman. *Crusading and the Ottoman Threat. 1453-1505*. Oxford: Oxford University Press, 2012.
- Horváth, Alice. „Egy magyar humanista, Váradi Péter építkezései (15. századi építészeti központ Dél-Magyarországon)” [„The Buildings of a Hungarian Humanist, Peter Váradi (A Fifteenth Century Architectural Centre in Southern Hungary)”]. *Művészettörténeti Értesítő* [Bulletin of Art History], XXXVI (1987): 54-85.
- Horváth, Jenő. *Az irodalmi műveltség megoszlása. Magyar humanizmus* [The Spread of Literate Literacy: Hungarian Humanism]. Budapest: Magyar Szemle Társaság [The Society of the Hungarian Review], 1935.
- Horváth, Richárd. „Tamás Bakócz of Erdőd.” In *Matthias Corvinus, the King: Tradition and Renewal in the Hungarian Royal Court 1458-1490*, edited by Péter Farbaky, Enikő Spekner, Katalin Szende, and András Végh, 272-273. Budapest: Budapest History Museum, 2008.
- Höflechner, Walter. *Die Gesandten der europäischen Mächte, vornehmliche des Kaisers und Gesandte des Reiches, 1490-1500 (=Archiv für Österreichische Geschichte, CXXIX)*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1972.
- de Hurmuzaki, Eudoxiu. *Documente privitoare la istoria românilor* [Documents regarding the History of the Romanians], XV/1. *Acte și scrisori din arhivele orașelor ardeleni Bistrița, Brașov, Sibiu, 1358-1600* [Deeds and Letters from the Archives of the

- Transylvanian Cities of Bistrița, Brașov and Sibiu. 1358-1600], edited by Nicolae Iorga. Bucharest: Socec, 1911.
- Iorga, Nicolae. „Dovezi despre conștiința originii românilor” [„Evidences on the Conscience of the Origin of the Romanians”]. *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice* [The Annals of the Romanian Academy: The Memoirs of the Historical Class], 3rd series, XVII (1935-1936): 257-265.
- Iványi, Béla, ed. *A Tómai Nemzetségbeli Losonczi Bánffy család története. Oklevéltár* [The History of the Losonczi-Bánffy Family from the Tomai Kindred], II. 1458-1526. Budapest: Hornyánszky Viktor Könyvnyomdája [Viktor Hornyánszky Publishing House], 1928.
- Kalous, Antonin. „Tárgyalások az utraquisták egyesüléséről a római egyházzal. Kiegyezési politika” [„Negotiations for the Unification of the Utraquists with the Roman Church: Politics of Reconciliation”]. In *Szentírás, Hagymány, Reformáció. Teológia- és egyháztörténeti tanulmányok* [Scripture, Tradition, Reformation. Studies in Theology and Church History], edited by Beatrix F. Romhányi, Gábor Kendeffy, 154-163. Budapest: Gondolat Kiadó, 2009.
- Kárman, Gábor, and Kunčević, Lovro, eds. *The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries* (=The Ottoman Empire and Its Heritage, LIII). Leiden – Boston – Köln: Brill, 2013.
- Kárman, Gábor, and Păun, Radu G., eds. *Europe and the Ottoman World. Exchanges and Conflicts*. Istanbul: Isis, 2013.
- Kernbichler, Norbert. *Die Familie der Herren von Polheim im Dienste Kaiser Maximilians I.* [PhD Thesis]. Graz: Universität Graz, 1974.
- Koller, Heinrich, Heinig, Paul-Joachim, and Niederstätter, Alois, eds. *Regesten Kaiser Friedrich III. (1440-1493). Nach Archiven und Bibliotheken geordnet* (=Johannes]. F[r]iedrich] Böhmer, *Regesta Imperii*, XIII), suppl. II-1. *Das Taxregister der römischen Kanzlei 1471-1475* (Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Hss. weiss 529 und weiss 920), edited by Paul-Joachim Heinig and Ines Grund. Wien – Köln – Graz: Böhlau Verlag, 2002.
- Kovács, Péter E., ed. *Estei Hippolit püspök egri számadáskönyvei, 1500-1508* [The Account-books of Hippolite d’Este, Bishop of Eger. 1500-1508]. Eger: MTA Soros Alapítvány – Heves Megyei Levéltár [The Soros Foundation of the Hungarian Academy of Sciences – Heves County Archive], 1992.
- Kovács, Péter E. „Corvin János házassága és a magyar diplomácia” [The Matrimony of John Corvinus and Hungarian Diplomacy]. *Századok* [Centuries], CXXXVII (2003), 4: 955-971.
- Kubinyi, András. „Két sorsdöntő esztendő (1490-1491)” [„Two Decisive Years: 1490-1491”]. *Történelmi Szemle* [Historical Review], XXXIII (1991), 1-2: 1-54.
- Kubinyi, András. „Az 1505-ös rákosi országgyűlés és a szittyia ideológia” [The Diet of Rákóc (1505) and the Scythian Ideology”]. *Századok* [Centuries], CXL (2006), 2: 361-374.
- Kubinyi, András. *Matthias Rex*. Budapest: Balassi Kiadó, 2008.
- Kubinyi, András. „Die Wahlkapitulation Wladislaws II. in Ungarn (1490).” In Id., *Stände und Ständestaat im spätmittelalterlichen Ungarn*, 167-198. Herne: Tibor Schäfer Verlag, 2011.
- Jakó, Zsigmond [ed.]. *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei* [The Protocols of the Convent of Kolozsmonostor (Cluj-Mănăştur)], II. 1485-1556. Budapest: Magyar Országos Levéltár [National Archives of Hungary], 1990.
- Lukcsics, József, ed. *Monumenta Romana Episcopatus Vespriensis*, IV. 1492-1526. Budapest: Franklin társulat nyomdája [The Publishing House of the Franklin Society], 1907.
- Lutter, Christina. *Politische Kommunikation an der Wende vom Mittelalter zur Neuzeit. Die diplomatischen Beziehungen zwischen der Republik Venedig und Maximilian I. (1495-1508)*, München: Oldenbourg Verlag, 1998.
- Magina, Adrian. „From Custom to Written Law: *Ius Valachicum* in the Banat.” In *Government and Law in Medieval Moldavia, Transylvania and Wallachia* (=Studies in Russia and Eastern Europe”, XI), edited by Martyn Rady and Alexandru Simon, 71-78. London: University College of London Press, 2013.
- Makušev, Vikentij [ed.]. *Monumenta historica Slavorum meridionalium vicinorumque populorum e tabulariis et bibliothecis Italicis deprompta*, I-2. *Genua, Mantua, Mediolanum, Panormus et Taurinum*. Beograd: Typographia Regni Serbiae, 1882.
- Marcora, Carlo. „Il cardinale Ippolito I d’Este.” *Memorie Storiche della Diocesi di Milano*, V (1958): 325-520.
- Marcu Istrate, Daniela, ed. *Cetatea Ardud. Repere istorice și arheologice* [The Fortress of Ardud (Erdőd). Historical and Archaeological Coordinates]. Cluj-Napoca: Mega, 2015.
- Mihályi de Apșa, Ioan [ed.]. *Diplome maramureșene din secolele XIV și XV* [Diplomas from the Maramureș from the Fourteenth and Fifteenth Centuries]. Sighet: Tipografia lui Mayer și Berger [The Press of Mayer and Berger], 1900¹.
- Minea, Ilie. „Ștefan cel Mare și împăratul Maximilian I” [Stephen the Great and Emperor Maximilian I”]. *Cercetări Istorice* [Historical Researches], V-VII (1929-1931): 354-355.
- Murgescu, Bogdan. *Țările Române între Imperiul Otoman și Europa creștină* [The Romanian Countries between the Ottoman Empire and Christian Europe]. Iași: Polirom, 2012.
- Nagy, Iván. „Corvin János velencei nemességéről” [„The Venetian Ennoblement of John Corvinus”]. *Új Magyar Múzeum* [The New Hungarian Museum], III (1853), 1: 655-656.
- Naker, Liborius. *Tagebuch über der Kriegszug des Hochmeisters Johann von Tiefen gegen die Türken im Jahre 1497*. In *Scriptores Rerum Prussicarum*, IV (1870): 306-308.

- Neumann, Tibor. „Békekötés Pozsonyban – országgyűlés Budán. A Jagelló–Habsburg kapcsolatok egy fejezete (1490–1492)” [„Peace-making in Bratislava – Diet in Buda: A Chapter in Jagiellonian–Habsburg Relations (1490–1492)”] (I–II). *Századok* [Centuries], CLXIV (2010), 3: 335–372; CLV (2011) 3: 293–347.
- Neumann, Tibor. „Drágfi Bertalan politikai szerepe II. Ulászló király idején” [„The Political Career of Bartholomew Drágffy in the Days of King Wladislaw II”]. In *A Szilágyság és a Wesselényi család (14–17. század)* [The Szilágyi (Sălaj) Region and the Wesselényi Family (14th–17th Centuries)], edited by Géza Hegyi and András W. Kovács, 213–236. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület [The Society of the Transylvanian Museum], 2012.
- Neumann, Tibor. „A gróf és a herceg magánháborúja (Szapolyai István és Corvin János harca a liptói hercegségért)” [„The Private War between the Count and the Duke: The Conflict between Stephen Szapolyai and John Corvinus over the Duchy of Liptov”]. In *Századok* [Centuries], CXLVIII (2014), 2: 387–426.
- Nowakowska, Natalia. „Poland and the Crusade in the Reign of King Jan Olbracht, 1492–1501.” In *Crusading in the Fifteenth Century: Message and Impact*, edited by Norman Housley, 128–147. New York: Palgrave–MacMillan, 2004.
- Nowakowska, Natalia. *Church and Dynasty in Renaissance Poland: The Career of Cardinal Fryderyk Jagiellon (1468–1503)*. Aldershot: Ashgate, 2007.
- Nowakowska, Natalia, ed. *Remembering the Jagiellonians*. New York–London: Routledge, 2018.
- Panaiteșcu, P.P., ed. *Cronicile slavo-române din sec. XV–XVI publicate de Ioan Bogdan* [The Slavic–Romanian Chronicles from the 15th–16th Centuries published by Ioan Bogdan]. Bucharest: Editura Academiei Republicii Populare Române [The Press of the Academy of the People’s Republic of Romania], 1959.
- Papée, Fryderyk, ed. *Acta Alexandri regis Poloniae, magni ducis Lithuaniae etc. (1501–1506)* (= *Monumenta Medii Aevi res gestas Poloniae illustrantia*, XIX). Kraków: Nakładem Polskiej akademji umieje[tności [The Press of the Polish Academy of Sciences and Arts], 1927.
- Papcoștea, Șerban. „Relațiile internaționale ale Moldovei în vremea lui Ștefan cel Mare” [“The International Relations of Moldavia in the Time of Stephen the Great”]. *Revista de Istorie* [Review of History], XXXV (1982), 5–6: 607–638.
- Papcoștea, Șerban. *Evl Mediu românesc. Realități politice și curente spirituale* [The Romanian Middle Ages: Political Realities and Spiritual Directions]. Bucharest: Corint, 2001.
- von Pastor, Ludwig [ed.]. *Acta inedita historiam pontificum romanorum praesertim saec. XV, XVI, XVII illustrantia*, I. 1376–1464. Freiburg-in-Breisgau: Herder Verlag, 1904²
- Péter, László. „Ius resistendi in Hungary.” In *Resistance, Rebellion and Revolution in Hungary and Central Europe*, edited by László Péter and Martyn Rady, 41–55. London: Hungarian Cultural Heritage Centre – University College London Press, 2008.
- Péterfi, Bence. „Aus Siebenbürgen in die Steiermark. Der Lebenslauf von Jakob Székely († 1504).” In *Andreas Baumkircher und das ausgehende Mittelalter. Tagungsband der 32. Schläiningger Gespräche 16. bis 20. September 2012*, edited by Rudolf Kropf and Gert Polster, 273–296. Eisenstadt: Amt der Burgenländischen Landesregierung, 2015.
- Pienaru, Nagy. „Călătoria lui Ștefan cel Mare la Istanbul” [„Stephen the Great’s Journey to Istanbul”]. *Analele Putnei*, XIII (2017), 1: 33–44.
- Pilat, Liviu. „Dynastic Conflicts, Alliances and the Ottoman Imperial Policy in the Northern Black Sea.” In *From Pax Mongolica to Pax Ottomanica: War, Religion and Trade in the Northwestern Black Sea Area (14th–16th Century)*, edited by Ovidiu Cristea and Liviu Pilat, 192–214. Leiden: Brill, 2020.
- Pop, Ioan-Aurel. „Dalla Crociata alla pace: documenti veneziani riguardanti i rapporti tra le potenze cristiane e l’Impero Ottomano all’inizio del XVI secolo.” In *L’Italia e l’Europa Centro-Orientale attraverso i secoli. Miscellanea di studi di storia politico-diplomatica, economica e dei rapporti culturali*”, edited by Cristian Luca, Gianluca Masi, and Andrea Piccardi, 95–107. Brăila – Venezia: Istros, 2004.
- Pop, Ioan-Aurel. „Alcuni aspetti della diffamazione del re Mattia Corvino nel XV secolo.” *Transylvanian Review*, XXIV (2015), suppl. 2: 24–32.
- Pop, Ioan-Aurel. „A 1499 Italian Source on the Ottoman–Polish–Moldavian Reports.” In *Laudator temporis acti. Studia in memoriam Ioannis A. Božilov*, edited by Ivan Biliarsky, I. *Religio–Historia*, 391–401. Sofia: IK Gutenberg, 2018.
- Pop, Ioan-Aurel and Simon, Alexandru. „Moldova și celălalt Imperiu: Preliminariile și consecințele conspirației lui Maximilian I de Habsburg și Ștefan cel Mare (1497)” [„Moldavia and the Other Empire: The Preliminaries and the Consequences of the Conspiracy of Maximilian I of Habsburg and Stephen the Great (1497)”]. In *Vocația istoriei. Prinos profesorului Șerban Papacosteia* [The Vocation of History: *Festschrift* Șerban Papacosteia], edited by Ovidiu Cristea and Gheorghe Lazăr, 331–406. Brăila: Istros, 2008.
- Pop, Ioan-Aurel and Simon, Alexandru. „Despre conspirația pregătită de Maximilian I de Habsburg și Ștefan III cel Mare împotriva regilor Ungariei și Poloniei la sfârșitul secolului al XV-lea.” In *Istoriografie și politică în estul și vestul spațiului românesc* [Historiography and Politics in the East and in the West of the Romanian Space], ed. Svetlana Suveică, Ion Eremia, Sergiu Matveev, Sorin Șipoș, 134–152. Oradea – Chișinău: Editura Universității din Oradea – Cartdidact, 2009.
- Pop, Ioan-Aurel and Simon, Alexandru. „Documents on the Prequels and the Aftermath of the Battle of Câmpul Pâinii (Kenyérmező, Brotfeld).” *Hadtörténelmi Közlemények* [Studies in Military History], CXXIV (2011), 1: 229–238.

- Pop, Ioan-Aurel and Simon, Alexandru. „*Ungaria et Valachia: promisiunile valahe ale Republicii Sfântului Marcu din anii 1470*” [„*Ungaria et Valachia: The Wallachian Promises of the Republic of St. Mark in the 1470s*”]. *Revista Istorică*, NS, XXV (2015), 1-2: 3-66.
- Pop, Ioan-Aurel and Simon, Alexandru. *Re de Dacia: un proiect de la sfârșitul Evului Mediu [Re de Dacia: A Project from the End of the Middle Ages]*. Cluj-Napoca: Școala Ardeleană, 2018.
- Rady, Martyn. „Rethinking Jagiello Hungary 1490-1526.” *Central Europe*, III (2005), 1: 3-18.
- Rady, Martyn. „Jagiello Hungary.” In *Decreta Regni Medievali Hungariae, IV. 1490-1526*, edited by János M. Bak, Martyn Rady, Péter Banyó, XI-XLVII. Budapest – New York – Idyllwild, CA: Central European University Press, 2012.
- Rady, Martyn. *Customary Law in Hungary: Courts, Texts and Tripartitum*. Oxford: Oxford University Press, 2016.
- Rázsó, Gyula. „Una strana alleanza. Alcuni pensieri sulla storia militare e politica dell'alleanza contro i turchi (1440-1464).” In *Venezia e Ungheria nel Rinascimento*, edited by Vittore Branca, 79-100. Firenze: Leo S. Olschki, 1973.
- [Roller, Mihail, general-editor] *Documente privind istoria României [Documents on the History of Romania]*, A. *Moldova [Moldavia]*, *Veacul XVI [The Sixteenth Century]*, I. 1500-1546. Bucharest: Editura Academiei Republicii Populare Române [The Press of Academy of the People's Republic of Romania], 1951.
- Rowan, Steven W.. „A Reichstag at Freiburg, 1497-1498.” In *The Old Reich, Essays on German Political Institutions. 1495-1806*, edited by James A. Vann and Steven W. Rowan, 31-57. Brussels: Éditions de la Librairie encyclopédique 1974.
- Rumpf-Dorner, Solveigh. „*Der Cristenheit zû nutz vnnnd güt. Die Kreuzzugs-idee unter Friedrich III. und Maximilian I.*” In *Kaiser Maximilian I. Ein großer Habsburger*, edited by Katharina Kaska, 148-165. Wien: Residenz Verlag, 2019.
- [Sanudo il Giovane, Marino.] *I diarii di Marino Sanuto (MCCCCXCVI-MDCCCXIII) dall'autografo Marciano ital. cl. VII cod. CDXIX-CDLXXVII*, edited by Guglielmo Berchet, Frederico Berchet, Nicolo Barozzi, Rinaldo Fulin, and Marco Allegri, I. 1 gennaio 1496-30 settembre 1498, Venezia: Deputazione di storia patria per le Venezie, 1879.
- Sălăgean, Tudor. *Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Afirmarea regimului congregațional [Transylvania in the Second Half of the Thirteenth Century: The Rise of the Congregational Regime]*. Cluj-Napoca: Centrul de Studii Transilvane [Centre for Transylvanian Studies], 2003.
- Sharrard, Katherine Anne. *The Intersection of Political Aspirations and Architecture in the Funerary Chapel of Tamás Bakócz* [PhD Thesis]. Austin, TX: University of Texas at Austin, 2012.
- Simionescu, Ștefana. „Legăturile dintre Ștefan cel Mare și Maximilian I de Habsburg în lumina unui nou izvor” [„The Relations between Stephen the Great and Maximilian I of Habsburg in the Light of a New Source”]. *Revista de Istorie [Review of History]*, XVIII (1974), 1: 91-98.
- Simionescu, Ștefana. „Știri noi despre relațiile diplomatice dintre Ștefan cel Mare și Maximilian I de Habsburg” [„New Information on the Diplomatic Relations between Stephen the Great and Maximilian I of Habsburg”]. *Revista de Istorie [Review of History]*, XXXIII (1980), 12: 1981-1986.
- Simon, Alexandru. „Valahii și Dieta de la Rákos (1505). Considerații asupra sfârșitului epocii huniade” [„The Wallachians and the Diet of Rákos (1505): Assessments on the End of the Hunyadi Age”]. *Apulum*, XLIII (2006): 99-121.
- Simon, Alexandru. „Domnul Moldovei și regii Ungariei din 1490. Un document de la Ștefan cel Mare” [„The Ruler of Moldavia and the Kings of Hungary from 1490: A Document from Stephen the Great”]. *Anuarul Institutului de Istorie A.D. Xenopol [The Yearbook of the A.D. Xenopol Institute of History]*, XLIII-XLIV (2006-2007): 15-36.
- Simon, Alexandru. „Massimiliano I, Venezia e il problema ottomano (1493-1503).” In *L'Europa Centro-Orientale e la Penisola italiana: quattro secoli di rapporti e influssi intercorsi tra Stati e civiltà (1300-1700)*, edited by Cristian Luca and Gianluca Masi, 91-107. Brăila: Istros, 2007.
- Simon, Alexandru. *Ștefan cel Mare și Matia Corvin. O coexistență medievală [Stephen the Great and Matthias Corvinus: A Medieval Coexistence]*. Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană [University Press of Cluj], 2007.
- Simon, Alexandru. *Pământurile crucii: românii și cruciada târzie [The Lands of the Cross: The Romanians and the Later Crusades]*. Cluj-Napoca: Academia Română, Centrul de Studii Transilvane [Romanian Academy, Centre for Transylvanian Studies], 2012.
- Simon, Alexandru. „Regional and Hungarian Designs at the End of Bartholomew Drágffy's Political Career.” *Banatica*, XXIV (2014): 263-288.
- Simon, Alexandru. „Habsburgs, Jagiellonians and Crusading: The Wallachian Case in the 1470s.” In *The Jagiellonians in Europe: Dynastic Diplomacy and Foreign Relations*, edited by Attila Bárány, 53-68. Debrecen: Debrecen University Press, 2016.
- Srodecki, Paul. *Antemurale Christianitatis. Zur Genese der Bollwerksrhetorik im östlichen Mitteleuropa an der Schwelle vom Mittelalter zur Frühen Neuzeit (=Historische Studien, DVIII)*, Husum: Matthiesen Verlag, 2015.
- Thallóczy, Lajos, and Hodinka, Antal, eds. *Codex Diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum. Magyarország melléktartományainak oklevéltára (=Monumenta Hungariae Historica, I, 31, 33, 36, 40), I. A Horvát vég helyek oklevéltára, 1490-1527 [Documents on the Croatian Borderplaces. 1490-1527]*. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia [The Hungarian Academy of Sciences], 1903.
- Thuasne, Louis. *Djem Sultan, fils de Mahommed II, frère de Bayezid II (1459-1495) d'après les documents originaux en grand partie inédites. Études sur la question d'Orient à la fin du XVe siècle*. Paris: Ernest Leroux, 1890.

- Turdeanu, Emil. „Manuscrite slave din timpul lui Ștefan cel Mare” [„Slavic Manuscripts from the Time of Stephen the Great”]. *Cercetări Literare*, V (1943): 101-240.
- [Váradi/ Várdai, Péter.] *Petri de Warda Epistolae cum nonnullis Wladislai II. regis Hungariae litteris Petri causa scriptis*, edited by Carol Wagner, Bratislava – Kosice: sumptibus Joannis Michaelis Landerer, 1776.
- Veress, Endre, ed. *Acta et epistolae relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia (=Fontes Rerum Transylvanicarum, IV, VI), I. 1468-1540*, Budapest: Stephaneum Nyomda R.T. Nyomása [The Publishing House of the Stephaneum <St. Stephen Society>], 1914.
- Wagendorfer, Martin. „Johannes Fuchsmagen. Ein Tiroler Humanist in Diensten Maximilians und seine Büchersammlung.”, In *Kaiser Maximilian I. Ein großer Habsburger*, edited by Katharina Kaska, 110-117, Wien: Residenz Verlag, 2019.
- Wiesflecker, Hermann. „Maximilians I. Türkenzug 1493/4.” *Ostdeutsche Wissenschaft*, V (1958): 152-178.
- Wiesflecker, Hermann. „Das erste Ungarnunternehmen Maximilians I. und der Pressburger Vertrag 1490/1491.” *Süd-Ost Forschungen*, XVIII (1959), 2: 26-75.
- Wiesflecker, Hermann. „König Philipps I. Tod in Burgos (1506). Eine Krise der habsburgischen-spanischen Weltreichsbildung.” *Römische Historische Mitteilungen*, XVIII (1976): 87-94.
- Wiesflecker, Hermann, ed. *Ausgewählte Regesten des Kaiserreiches unter Maximilian I, 1493-1519* (=J[ohannes].F[riedrich] Böhmer, *Regesta Imperii*, XIV). Wien – Köln – Weimar: Böhlau Verlag, 1989-.
- Wiesflecker, Hermann. *Maximilian I.* Wien – München: Oldenbourg Verlag, 1991.
- <von> Zahn, J[oseph].. „Über ein Admonter Formelbuch des 15. Jahrhunderts.” *Beiträge zur Kunde Steiermärkischer Geschichtsquellen*, XVII (1880): 33-80.
- Zambotti, Bernardino. *Diario Ferrarese dall'anno 1476 sino al 1504* (=Rerum Italicarum Scriptores, XXIV, 7), edited by Giuseppe Pardi. Bologna: N. Zanichelli, 1934 [1937].

PERSPECTIVE ISTORIOGRAFICE PRIVIND SPAȚIUL SACRU AL SIBIULUI ÎN EVUL MEDIU*

Maria Crîngaci ȚIPLIC

Institutul de Cercetări Socio-Umane, Sibiu
University

Personal e-mail: mariatiptic@icsusib.ro

HISTORIOGRAPHICAL PERSPECTIVES ON SACRED SPACES IN MEDIEVAL SIBIU

This paper presents an overview of the historiography that describes and investigates the components which compose the sacred spaces of Sibiu in the Middle Ages. It is well known that Sibiu had a preeminent position in the urban hierarchy of medieval Transylvania and of the south-eastern Europe. The city was attested for the first time in 1191 as an ecclesiastical center of the Transylvanian Saxons and was home to numerous places of worship and sacred sites (churches, monasteries, chapels, cemeteries, hospitals etc.). However, with the advent of the Reformation in the 16th century and the noticeable changes that occurred during the industrial age and the communist dictatorship (the 19th and 20th centuries), the medieval sacred building and their neighborhoods have been deeply transformed and medieval ecclesiastical topography became unrecognizable in modern day Sibiu. The recreation of the ecclesiastical topography and even more of the sacred spaces could be recreated through analyses and research of different type of sources from charters and town chronicles of the 16th-18th centuries to the most recent archaeological studies or papers on medieval art, architecture, or historical urban evolution. With this in mind, the study aims to provide references on the topic and establishes the main periods of the historiography and their relevant ideological and theoretical changes during over 400 hundred years of debates or research.

Keywords: urban ecclesiastical topography, sacred spaces, medieval churches, mendicant orders, cemeteries, historiography, Sibiu

În cadrul orașului, de-a lungul evului mediu, biserica și mănăstirile au reprezentat elemente importante, nu doar spațial (fizic) ci și instituțional. Cu o poziție superioară în ierarhia așezărilor urbane medievale atât din Transilvania cât și din Bazinul Carpatic, Sibiul este unul dintre orașele istorice care a moștenit un patrimoniu arheologic și arhitectural religios medieval bogat, în ciuda faptului că majoritatea edificiilor ecleziastice medievale au fost demolate în decursul secolelor, după cum o să vedem în rândurile de mai jos.

Chiar dacă patrimoniul arhitectural ecleziastic medieval (exceptând biserica gotică Sf. Maria din Piața Huet) și spațiile din jurul lor sunt departe de a fi autentice, Sibiul rămâne un oraș foarte complex, ale cărui principale particularități îi definesc compoziția, țesutul și spațiul urban, dar și expresia arhitecturală. Sibiul este un oraș istoric unic datorită modului în care nucleul său medieval urban reprezentat de biserică parohială (Piața Huet) înconjurată de un sistem defensiv împreună cu cele două piețe din orașul de Sus (Kleiner Ring și Grosser

Ring) comunică cu celelalte părți ale orașului. Imaginea topografică și studiile realizate pe baza parcelărilor indică și în cazul Sibiului o așezare urbană planificată de colonizare germană, dar care nu face totuși parte din grupul orașelor care s-au dezvoltat pe baza unui plan ideal.

Atestat documentar pentru prima dată în 1191 ca un centru ecleziastic al germanilor din Transilvania, în evul mediu, în Sibiu au existat numeroase edificii de cult și spații sacre (biserica parohială, mănăstiri, capele, cimitire, spitale). Monumentele ecleziastice medievale păstrate alături de elemente arhitecturale, izvoare documentare, cronici, cercetări arheologice și hărți istorice atestă funcționarea într-un Sibiu medieval, cu o suprafață de 72 ha, unei impozante biserici parohiale, a 5-6 mănăstiri, unele dintre ele cu un destin efemer sau scurt, și șase-șapte capele, dintre care cel puțin patru gravitau în jurul bisericii gotice Sf. Maria din Piața Huet. O parte dintre aceste edificii ecleziastice și spațiul din jurul lor, cimitirele, care au reprezentat repere de orientare importante în topografia orașelor dar și repere optice vizuale de mare impact, au dispărut din peisajul urban actual. Acestea au fost puternic transformate și modificate atât structural cât și funcțional începând cu instalarea Reformei religioase în Transilvania (jumătatea secolului al XVI-lea) și continuând cu marile refaceri de modernizare din a doua jumătate a secolului al XIX-lea sau începutul secolului al XX-lea și cu demolările din perioada comunistă. În perioadele amintite se demolează mult și se construiește mult. Fiecare perioadă este una nefastă pentru spațiul sacru medieval, ultimele transformări majore sunt intervențiile din perioada comunistă (1947-1989) care au înlăturat o parte din zestrea arhitecturală medievală și din cea a patrimoniului funerar urban: în 1974 autoritățile comuniste au decis să construiască noua clădire a Spitalului Județean Sibiu pe amplasamentul vechiului cimitir medieval, dezafectându-l, iar în 1987 a fost demolată clădirea fostei biserici franciscane aflată în zona fostelor străzi Elisabeta (azi str. 9 Mai) și Nasturelui (azi o zonă de blocuri).

Datorită acestor acțiuni de demolare în epoci în care interesul pentru prezervarea și conservarea unor clădiri istorice era scăzut sau înregistrarea informațiilor era realizată deficitar, perpetuarea memoriei a fost întreruptă iar mesajul memorial, proiecția trecutului în viitor, au fost puternic distorsionate. Astfel, în istoriografie se întâlnesc o serie de confuzii și dezbateri privind nu doar cronologia ci și identitatea și identificare în teren a anumitor edificii ecleziastice medievale. De-a lungul timpului, diferiți erudiți au făcut diverse relatări, descrieri și documentări contemporane care astăzi reprezintă informații valoroase în reconstituirea spațiului sacru al Sibiului, motiv pentru care considerăm binevenită o incursiune prin memoria istoriografiei care a atins sau a abordat topografia ecleziastică și a bisericilor medievale, cu scopul de a oferi o imagine de ansamblu și

o mai bună înțelegere a ceea ce au reprezentat spațiile sacre în Sibiul Evului Mediu, cu referire specială la aspectele lor topografice.

Astfel, dorim să oferim o imagine de ansamblu a istoriografiei problemei și să evaluăm, fără a intra în detalii prea amănunțite, preocupările predecesorilor noștri și rezultatele lor privind tema propusă, care în ciuda unei tradiții vechi, ale cărei rădăcini coboară până în perioada umanistă, au cunoscut o evoluție dispartă dar interesantă, cu puține răsturnări spectaculoase de teorii și concluzii, dar deseori cu confirmări demonstrate ale supozițiilor și legendelor existente fie în literatura de specialitate, fie în literatura de popularizare sau istoria orală. Evoluția istoriografică este caracterizată, în general, de predilecția spre anumite subiecte și de discrepante tematice și cronologice sau limite conceptuale și teoretice, care vor fi exemplificate în paginile următoare prin studii de caz. În final vom putea observa pe de o parte, contribuția fiecărei generații de istorici și metodele aplicate, care frecvent au asigurat o precizie ridicată, și care în timp au creat eșafodajul pentru cercetările viitoare, iar pe de altă parte, deficiențele studiilor dedicate temei și golurile rămase se pot constitui la rândul lor în direcții potențiale de cercetare. Necesitatea unor astfel de studii crește mai ales în contextul în care evoluția urbană și sistematizările moderne deseori aflate într-o conjunctură politică defavorizată au „agresat” patrimoniul arheologic urban și au viciat integrarea acestuia în peisajul cultural al orașului.

Cu toate că studiul „spațiului sacru” din cadrul orașelor medievale este o temă relativ recentă în istoriografia urbană și arheologică din România, fiind abordată în cadrul unor teme mai largi, precum organizarea spațiului urban, în gândirea filozofică acest concept are o vechime biblică, celebră și mult citată fiind definiția lui Mircea Eliade: pentru omul religios există un „spațiu sacru” care este „puternic, semnificativ și alte spații, neconsacrate, lipsite prin urmare de structură și de consistență, cu alte cuvinte amorfe”, iar „lipsa de omogenitate spațială se reflectă în experiența unei opoziții între spațiul sacru, singurul care este real, care există cu adevărat, și restul spațiului, adică întinderea informă care-l înconjoară (...). În întinderea omogenă și nemărginită, unde nu există nici un punct de reper și nici o posibilitate de orientare, hierofania dezvăluie un «punct fix» absolut, un «Centru» (...). revelația spațiului sacru, are pentru omul religios o valoare existențială; nimic nu poate începe nimic nu se poate face fără o orientare prealabilă, și orice orientare presupune dobândirea unui punct fix”. Reîntorcând-ne la analiza spațiului sacru din cadrul orașelor medievale, acesta poate fi interpretat în multe feluri, fie spiritual, vizual, auditiv, olfactiv, arhitectural, fie din perspectiva siluetei orașului (principiul liniarității, verticalității, concavității), a relației dintre sacru și profan în spațiul public, a mentalității și percepției omului medieval asupra spațiului sacru, fie din perspectiva evlaviei personale din interiorul casei (capele sau altare private)

fie din cea a acțiunilor religioase publice ale bisericii, sau din cea a concepției și evoluției interioare a unei bisericii, a iluminării spațiului interior, a organizării, a evoluției, delimitării locurilor sacre și distribuției lor în cadrul topografiei urbane. După cum o să vedem mai jos, istoriografia din România a pus accentul mai mult pe topografie ecleziastică urbană și doar tangențial pe spațiul sacru, și în acest ultim caz pe analize parțiale ale organizării spațiului interior al unei biserici. Definirea și demarcarea spațiului sacru este un concept foarte complex și greu de detaliat în lipsa unor studii tematice specifice în istoriografia din România. În general, lăcașurile de cult și spațiile din imediata lor apropiere erau în Evul Mediu cele mai vizibile locuri în cadrul cărora funcționau un set de valori și ritualuri liturgice și de pietate creștină.

În literatura de specialitate este întâlnit frecvent conceptul de topografie ecleziastică (urbană) și mai rar de topografie sacră, însă la o analiza atentă se va constata că rareori există o concordanță între concept și conținutul textului propriu-zis. În principiu topografia ecleziastică înseamnă culegerea informațiilor din diferite tipuri de izvoare (arheologice, arhitecturale, documentare, cartografice, toponimice, reprezentări grafice sau fotografice) referitoare la biserici și analizarea gradului de răspândire în timp și spațiu a instituțiilor și edificiilor ecleziastice din cadrul unui oraș sau a unui teritoriu, a localizării lor în cadrul așezării și a relațiilor dintre ele. Topografia ecleziastică este o ramură a topografiei arheologice dar care se distinge de cercetarea arheologică a siturilor / edificiilor ecleziastice, însă cercetarea primeia nu poate fi separată de cea din urmă. Înainte ca arheologia urbană să aibă o contribuție substanțială, aspecte ale topografiei ecleziastice sunt analizate în cadrul evoluției urbane medievale sau în cea a arhitecturii medievale a orașului; aceste ample studii sunt fundamentale și sunt semnate de arhitecți, cercetările lor fiind foarte bine receptate de istoriografie (Paul Niedermaier, Hermann Fabini, Sanda M. Salontai). În ceea ce privește topografia sacră, aceasta este un concept mai recent în România și se referă mai degrabă la organizarea, concepția și evoluția interiorului unei biserici de-a lungul timpului.

Nașterea istoriografiei: secolele XVI și XVII. Primele preocupări privind subiectul studiului nostru coboară până în secolul al XVI-lea, ele aparținând autorilor umaniști care au realizat în scrierile narative și cronicile lor descrieri de epocă, care alături de hărțile istorice de la sfârșitul secolului al XVII-lea și din secolul al XVIII-lea se constituie astăzi în adevărate surse documentare pentru reconstituirea topografiei ecleziastice din diferite perioade de timp. Istoriografia transilvană din secolele XVI-XVIII este dominată de teme axate în special pe istoria contemporană și istoria antică, problema originii diferitelor populații, geografia și obiceiurile oamenilor

sau cartografierea locurilor, deseori schematizate și inexacte. În operele lor unii dintre autorii umaniști au dedicat pagini întregi descrierii orașelor, în cazul Sibiului fiind impresionati în special de fortificațiile puternice, lacurile și șanțurile ce înconjoară cetatea, apele curgătoare care străbat străzile sau de morile din localitate, și arareori fac trimiteri la biserica parohială din oraș, informațiile despre ea fiind lacunare (1-2 rânduri) și preluate/copiate de la un autor la altul. Astfel, dintre autorii umaniști din secolul al XVI-lea la care găsim referiri tangențiale despre bisericile Sibiului sunt sibianul Georg Reicherstorffer („biserica sa parohială [...] înzestrată cu douăzeci și patru de altare și preoți, atrage <toate> privirile”), italianul Giovan Andrea Gromo („În biserica sa catedrală slujba e săvârșită de peste 30 de preoți, dar după ritul luteran”), parizianul Pierre Lescalopier („Ne-am plimbat toată ziua prin tot orașul [...], pe la biserici, care sunt tot atât de frumoase ca ale noastre, dar sunt ale luteranilor”), diplomatul italian Antonio Possevino („Și în catedrala parohială, mai înainte ca ereticii să fi îndepărtat sufletele de la slujba dumnezeiască și să fi uzurpat pentru ei bunurile bisericii catolice, oficia un prepozit care purta mitra întocmai ca un episcop și 24 de preoți slujeau la tot atâtea altare”).

Urmând tendințele istoriografiei secolului al XVI-lea, respectiv tradiția descrierilor istorico-geografice și a relatărilor contemporane despre orașe sau târguri transilvănene, erudiții din a doua jumătate a secolului al XVII-lea preiau preocupările generației anterioare de cărturari și o serie de informații de la ei, acestea regăsindu-se în cronici, cronici murale, adnotări zilnice, memorialistică sau jurnale de călătorii; acest gen de scrieri cunoscând o evoluție constantă în secolul XVII-lea și pe care Edith Sezegedi le încadrează genului istoriografic urban care reprezintă o „caracteristică prin excelență a istoriografiei săsești premoderne [...], rodul culturii urbane medievale și a umanismului orașenesc”. Din această generație face parte Johannes Tröster (1640-1670), care „a reușit să impună Transilvania ca subiect de cercetare” încă din epoca sa, și care este citat în istoriografia secolului XX pentru lucrarea *Das Alt- und Neu-Teusche Dacia* (Nuernberg, 1666) în special datorită teoriei geto-daco-gotice a originii sașilor și prezentarea românilor din Transilvania ca descendenți ai romanilor, și mai puțin cunoscut pentru descrierile sale pitorești, pasionale și deseori cu caracter turistic dedicate orașelor și târgurilor din Transilvania și care se întind pe zeci de pagini. În ceea ce privește Sibiul, Johannes Tröster îi dedică 26 pagini, punând accent pe originea localității, regimul politic, descrierea fortificațiilor orașului, a lacurilor și grădinilor ce îl înconjoară și o trecere în revistă a instituțiilor; în privința bisericii parohiale preia informațiile de la predecesorii săi, făcând referire la cele 24 de altare înlăturate, adăugând în plus, într-un stil telegrafic, mențiunea realizării oficerii slujbei luterane în trei biserici: biserica parohială, biserica

mănăstirii și biserica spitalului („Die Religion ist / gleich wie in den meisten Teutschen Städten des Landes / der Augspurgischen ersten Confession gemäß / welche in drey Kirchen / als der Haupt Kirchen / Kloster / und Spital geprediget wird”).

Fără a epuiza subiectul, pentru secolul al XVII-lea scurte referiri despre Sibiu întâlnim în jurnalele de călătorie ale călătorilor străini, care au trecut prin Transilvania, precum David Fröhlich („Biserica și unele porți poartă inscripții romane”) sau turcul Evlia Celebi („Are 70 de biserici, dintre care șapte sunt mănăstirile ce se aseamănă cu cetățile [...]. Are clopotnițe înalte cu câte șapte-opt etaje, de unde vocea se aude de la o depărtare de o zi. [...] Lângă Poarta Demonilor [Poarta dinspre miazănoapte, pe care Celebi a denumit-o așa după anumite figuri care se aflau deasupra porții] se află, deosebit, o poartă mică de cetate și, în afara acestei porți, sub mica cupolă, având lățimea și înălțimea cam de un pas, se găsește o statuie de mare preț, foarte frumoasă, lucrată din marmură roșie, care înfățișează pe sfântul Isus răstignit pe cruce. Sfântul Mesia parcă cere ajutor, plângând, iar sculptorul a făcut-o cu multă artă, arătând până și lacrimile curgând picătură cu picătură din ochi. (...) Se află 40 de case bisericesti folosite ca medrese; în ele preoții îi învață pe tineri religia și artele.”); desigur descrierile celebrului călător turc sunt inexacte și exagerate, dar reducând la minimum numărul instituțiilor ecleziastice din Sibiu, după cum știm sunt confirmate din alte surse funcționarea unor biserici, mănăstiri, școli confesionale și existența celebrului Crucifix, probabil cel realizat de Petrus Landregen în 1417, care l-a impresionat atât de mult pe Celebi și care azi se află amplasat, aproximativ în același loc, Capela Crucii din Piața Gării / Piața 1 Decembrie 1918. Aceluiași secol poate fi încadrat și jurnalul de călătorie al reverendului englez Edmund Chishull, care în călătoria sa din Adrianopol spre Anglia, trecând prin Transilvania, nota expeditiv în 1702, că în Sibiu funcționau patru biserici: trei biserici luterane și o capelă catolică „Ei [sașii sibieni] au aici trei biserici, dintre care catedrala este mare și frumos împodobită. Generalul și garnizoana germană [...] sunt nevoiți să se mulțumească cu o capelă particulară”.

Istoriografia secolului al XVIII-lea: între tradiție și inovație. Debutul primelor preocupări sistematice pentru istoria orașului Sibiu se pot plasa cu ușurință la începutul secolului al XVIII-lea, când, istoriografia săsească chiar dacă continuă tradiția descrierilor istorico-geografice și a relatărilor contemporane, produce teze mai documentate, elaborate și uneori cu tente critice, care se desprind de clișeele istoriografiei secolului al XVII-lea; de asemenea, concepția de abordare și metodele de prezentare sunt schimbate. Din secolul al XVIII-lea ne parvin trei lucrări importante care ne oferă multe informații suplimentare, contemporane epocii, despre un Sibiu care la acea vreme mai păstra

o pregnantă substanță arhitecturală și urbanistică medievală, și anume monografia lui Georg Soterius despre descrierea Sibiului la începutul secolului al XVIII-lea, un studiu de asemenea monografic despre Sibiu semnat de Johannes Seivert și lucrarea editată de Martin Hochmeister și intitulată „Sibiu 1790”.

Eruditul umanist Georg Soterius (1673-1728) este una dintre cele mai importante personalități ale istoriografiei săsești din secolul al XVIII-lea, care se rupe oarecum de tradiția istoriografică umanistă din secolul al XVII-lea. El este cunoscut pentru monografiile scrise despre Sibiu, Sighișoara și Sebeș, în care îmbină elemente ale descrierii geografico-topografice cu informații istorice (ce oferă o reconstituire a trecutului pe baza izvoarelor dar și elemente de istorie contemporană) și etnografice, inclusiv cu redarea de hărți schematice, planșe și imagini ale unor clădiri sau blazoane. Lucrările semnate de Soterius se încadrează curentului din epocă (secolul al XVIII-lea) și care va înflori în secolul al XIX-lea. Prin modul în care Soterius își prezintă studiul și se apleacă asupra istoriei Sibiului, compoziției arhitecturale și urbane a orașului, se inaugurează pentru Sibiu și nu numai o scriere de istorie locală ce exprimă realitățile urbanistice din acea epocă, ce le vom regăsi ulterior preluate, colportate și interpretate în multe studii referitoare la istoria Sibiului și a evoluției sale urbanistice. Pentru Sibiu cartea lui Seivert este, așa cum pe bună dreptate afirmă și K. Gündisch „prima descriere cuprinzătoare care prezintă orașul ca o entitate evoluată istoric în toată diversitatea sa”. Scrisă în limba latină, rămasă în manuscris timp de secole, cunoaște lumina tiparului pentru prima dată în anul 2006, cu o traducere a ei în limba germană; manuscrisul a fost cunoscut și citat de un cerc restrâns de istorici, și doar de cei au abordat teme de istoriografie săsească (K. K. Klein, A. Armbruster, E. Szegedi, etc.). Îl putem considera pe Soterius primul autor care a scris o monografie a orașului Sibiu și în care realizează o descriere topografică a orașului și a zonei imediat înconjurătoare, schițând principalele particularități care conturează și definesc compoziția și spațiul urban al Sibiului, chiar dacă ele sunt generale; în premieră, realizează un plan schițat al bisericii ev. Sf. Maria, o repertoriere a bisericilor luterane și catolice din Sibiu, 13 la număr, și pentru o parte din ele o descriere și o indicare a amplasării lor în cadrul orașului, amintește de 2 crucifixe și 4 cimitire. Fără a-l defini, Soterius a conturat spațiul sacru al Sibiului, adunând și sistematizând un material, care azi este foarte valoros și cu caracter de memorie, deoarece majoritatea dintre clădirile ecleziastice nu s-au mai păstrat (v. tabelul de mai jos) sau au fost puternic transformate (Biserica Ursulinelor). Soterius include între clădirile sfinte (Sakral Gebäude) și cele două crucifixe, despre care ne sunt oferite date istorice și indicii despre localizarea lor, unul în fața porții Elisabeta și al doilea peste râul Cibin, pe drumul înspre Ocna Sibiului. De asemenea dezbate problematica

primei biserici parohiale a Sibiului, discutând, fără a fi convins, de cronologia și identificare primelor trei biserici ale Sibiului, teoretizând posibilitatea existenței primei biserici parohiale care s-ar fi aflat lângă capela Sf. Ladislau, a doua ar fi o capelă mică și foarte veche situată la nord de biserica Azilului, iar biserica Sf. Elisabeta a fraților franciscani ar fi fost a treia ca vechime. În final, Soterius amintește de cimitirele Sibiului, respectiv de cimitirul din jurul bisericii parohiale evanghelice, care datorită ciumei din 1554 a fost mutat în afara orașului de ambele părți, fiind menționate astfel două cimitire,

unul în estul orașului „lângă iazul croitorului” (azi, în zona Spitalului Clinic Județean - Maternitate) și unul în vest, între Bastionul Porții Ocnei și Bastionul Porții Turnului („zwischen dem Burgertor und dem Sagtor”); mai amintește de al patrulea cimitir, mai nou care s-ar fi aflat nu departe de cel de lângă Bastionul Porții Ocnei. Temele dezbătute de Soterius în lucrarea sa și amintite aici și-au păstrat actualitatea, reprezentând preocupări pe care le vom regăsi la toate generațiile de istorici, arhitecți sau arheologi.

N r . crt.	Denumire edificiilor eclesiastice medievale și premoderne și adresa actuală	Edificii eclesiastice din Sibiu amintite de Soterius în manuscrisul său (1726)	E d i f i c i i eclesiastice marcate pe harta lui Visconti	Situația actuală
1.	Biserica ev. Sf. Maria din Piața Huet	„Die große Kirche der heiligen Jungfrau Maria von der heiligen Dreifaltigkeit”	da	Construită în stil gotic
2.	Biserica celei de a doua mănăstiri a dominicanilor, azi cunoscută ca Biserica Ursulinelor (Strada General Magheru 36)	Die Kirche der Gemeinschaft [ecclesia] der heiligen Jungfrau beim Kloster des Ordens der Predigerbrüder	da	Construită în stil gotic și refăcută în stil baroc
3.	Biserica Azilului (Strada Azilului 4)	Die Kirche der heiligen Jungfrau Maria im Armenspital	da	Construită în stil gotic, puternic transformată de-a lungul timpului.
4.	Capela Sf. Ladislau (Piața Huet)	Die Kirche des heiligen Ladislaus, die heute zur Schule gehört	da	Demolată în 1898
5.	Capela Sf. Iacob (Piața Huet)	Die Kapelle [capella] des heiligen Jakobus, die auf dem Platz der Kirche der heiligen Maria liegt	da	Transformată în casă privată
6.	Biserica Sf. Elisabeta	Die Elisabethkirche	da	Demolată în 1868
7.	Biserica călugărițelor franciscane	Eine andere Kirche, nicht weit davon, gegenüberliegenden	da	Demolată în 1987
8.	Biserica călugărițelor dominicane din str. Șelarilor	Die Kirche der Nonnen beim Dominikanerkloster, kürzlich den Franziskanern überlassen	da	Construită în stil gotic și refăcută în stil baroc
9.	Biserica romano-catolică din Piața Mare	Die Jesuitenkirche	da	Construită între 1726-1733
10.	Capelă în casa familiei Lutsch	Im Hause der Familie Lutsch	da	Demolată după 1699 (?)
11.	Biserica de lângă Crucea de sus (Seivert menționează că i se spunea la Crucea cea mare).	die Kirche beim oberen Kreuz	da	
12.	Biserica de lângă Crucea de jos	die Kirche beim oberen Kreuz	nu	demolată

13.	Biserica Leproșilor	Die Kirche im Siechenhaus	nu	Demolată în 1659
14	Rotonda din Piața Huet	-	nu	Demolată în Evul Mediu (?)
15	Prima mănăstire a dominicanilor	-	nu	Demolată în Evul Mediu

Sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea trebuie încadrate și realizările inovative ale cartografilor, în special cea a lui Giovanni Morando Visconti din 1699, care poziționează pentru prima dată pe hartă edificiile ecleziastice și cimitirele din Sibiu. Aceste planuri ale orașului Sibiu devin mai interesante dacă se face relaționarea cu sursele scrise din aceeași epocă, respectiv Visconti versus Soterius.

Un alt istoric și scriitor al secolului al XVIII-lea, care a deschis drumul spre o nouă abordare a istoriei locale, chiar dacă rămâne tributary metodei inaugurată de predecesorii săi, este sibianul Johann Seivert (1735-1785), admirator al lui Albert Huet, diacon al bisericii mănăstirii Sf. Elisabeta din Sibiu, arhidiacon și predicator la biserica parohială evanghelică din Sibiu și apoi preot la biserica din Gușterița. Pasionat de istoria literaturii săsești și de trecutul și prezentul Sibiului, scrie un articol de popularizare, bine documentat, intitulat „Hermannstadt”, o scurtă monografie turistică, în care pe lângă o descriere sumară a orașului, a turnurilor cetății, a pietelor, străzilor principale și secundare, a morilor, noilor cartiere, a instituțiilor care funcționau în oraș, a târgurilor anuale, ne oferă câteva detalii prețioase despre unele dintre instituțiile bisericesti din Sibiu și localizarea lor în cadrul orașului, informații care uneori sunt complementare celor scrise de Georg Soterius:

□ Biserica catedrală Sf. Maria, descriind turnul clopotniță, clopotele și programul cântecelor de clopote. Modul în care acestea sunt descrise arată însemnătatea lor ca repere vizuale dar și auditive atât pentru autor cât și pentru locuitorii orașului.

□ Biserica Azilului a Sf. Spirit;

□ Biserica mănăstirii Sf. Elisabeta, menționând că se află în strada omonimă și că aparținut călugărilor franciscani;

□ Biserica Sf. Ladislau a fostei prepozituri;

□ Biserica și mănăstirea Ursulinelor amintind că aparținut înainte de Reformă dominicanilor, ea fiind construită la scurt timp după anul 1474 când au primit un teren în interiorul cetății pentru construirea ei, înainte biserica și mănăstirea aflându-se în fața porții Elisabeta,

□ Biserica călugărițelor dominicane ce aparține de scurt timp franciscanilor.

□ Biserica leproșilor (Seuchenkirche) care stătea în fața porții Elisabeta și care a fost demolată în 1659 de oficialii orașului din cauza asediului orașului de către principelui Gheorghe Rákóczi al II-lea (Seivert nu face

nicio conexiune între Biserica leproșilor, mănăstirea dominicană demolată din fața porții Elisabeta și capela Sf. Cruce, ceea ce arată că ar fi vorba despre trei entități diferite).

□ Capela Sf. Cruce din fața porții Elisabeta.

□ „în curtea bisericii (Piața Huet) se află două mici capele, a Sf. Nicolae și a Sf. Iacob” (un detaliu nesemnificativ de niciunul dintre predecesorii lui Seivert).

□ o fostă capelă în curtea casei Lutsch.

Pentru reconstituirea istoriografiei istoriei Sibiului nu trebuie omis calendarul Sibiului din anul 1790 („Hermannstadt im Jahre 1790”) editat și tipărit de Martin Hochmeister la Sibiu în 1790 o raritate bibliografică care a cunoscut o traducere și o publicare cu grave erori în limba română în 2006, și o reeditare critică în anul 2015, cu o traducere în limba română, și pe care Liliana Popa o consideră „prima sinteză monografică a unui oraș din România și primul «ghid turistic» alcătuit pe actualul teritoriu al țării noastre”. Conținutul calendarului editat de Hochmeister junior, și ai cărui autori nu sunt cunoscuți, nu oferă date în plus pentru bisericile și cimitirele medievale față de scrierile anterioare, în schimb găsim informații adiționale pentru biserici, case de rugăciune și cinci cimitire care funcționau la sfârșitul secolului al XVIII-lea în Sibiu.

Inovațiile istoriografiei secolului al XIX-lea, în special începând cu a doua jumătate a secolului, constau într-o schimbare radicală a abordării din punct de vedere metodologic dar și conceptual. Ea se desfășoară pe două direcții, una pe editarea de izvoare narative și documente și a doua pe studii critice, riguroase bazate pe surse primare, uneori îmbinate cu tradiția orală și pe descrieri contemporane, care se caracterizează printr-o ruptură totală față de istoriografia iluministă. Istoricul acestei perioade investighează istoria punctual, cu prudență și operează cu limite tematice, spațiale și cronologice mai restrânse.

Debutul editării de izvoare narative în limba germană i de datorează lui G. József Kemény (1795-1855), care publică lucrarea *Deuscthe Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens*. Un promotor al editării de documente medievale a fost Franz Zimmermann (1852-1935), care în urma activității sale intense în cadrul arhivei din Sibiu, pe care a organizat-o și inaugurat-o în 1876 ca arhivă publică, a inițiat editarea a două serii de documente, una referitoare la registrele de socoteli ale orașului Sibiu, primul volum fiind publicat în 1880, și a doua

editată împreună Karl Werner cuprinde documente medievale privind istoria germanilor din Transilvania, care a apărut în 7 volume, începând cu anul 1892 și cu un impact profund asupra cercetării istoriei medievale a Transilvaniei, a istoriei sașilor transilvăneni și a Sibiului.

În privința studiilor științifice ele s-au coagulat începând cu anul 1840 o dată cu înființarea asociației cultural științifice Vereins für Siebenbürgische Landeskunde; ea a editat începând cu anul 1843 revista Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde și din 1878 revista Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde (1878-1930) în cadrul cărora apar o serie de articole dedicate problematicii noastre. În acest secol se evidențiază o pleiadă de erudiți care semnează o serie de studii critice fundamentale cu foarte multă informație, care din punct de vedere metodologic sunt îndrăznețe și cu un impact deosebit asupra cercetării acestui domeniu, ele regăsindu-se ulterior citate de către generații întregi de cercetători. Astfel se remarcă studiile semnate de Samuel Möckesch, Johann Ludwig Neugeboren, Friedrich Müller, Gustav Seivert, Ferdinand von Zieglauer, Ludwig Reissenberger, care cuprind informații bine documentate, descrieri topografice și teme care problematizează cronologia, identitatea sau identificarea în teren a mănăstirilor și capelelor sau evoluția constructivă și istorică a principalelor edificii ecleziastice din Sibiu, teme care sunt de actualitate și astăzi și intens dezbătute și de istoriografia actuală. Se evidențiază temele referitoare la biserica evanghelică Sf. Maria care sunt cele mai ample și numeroase, cu planuri și desene reproducând detalii, astăzi dispărute. O altă caracteristică a acestor studii este aceea că au valoare de document fiind scrise în perioada de dinaintea marilor demolări (biserica arcadelor, capela Sf. Ladislau demolată în 1898, biserica Sf. Elisabeta demolată în 1868) și restaurări radicale (restaurările bisericii parohiale evanghelice din 1853-1855) sau imediat după aceste acțiuni când încă memoria locurilor profund transformate era vie. Realizările istoriografiei secolului al XIX-lea sunt complexe, concluziile lor rămânând neschimbate peste timp, generațiile ulterioare doar completându-le și dezvoltându-le, în cele mai multe cazuri.

Evoluția istoriografiei în secolul XX. Cercetările și publicarea lor începute în secolul precedent continuă și iau amploarea în primele decenii ale secolului XX, și se caracterizează atât prin lucrări de sinteză remarcabile (Victor Roth, Friedrich Teutsch, Emil Sigerus) cât și prin studii de caz detaliate, documentate, acribice și critice, științifice sau de popularizare (Eder Heinrich, Georg Müller, Victor Roth, Karl Henrich, Michael Kimakowicz, Juliusz Bielz, Erich Michael Thalgott, Arnold Pancraz, Béla Ivany, Karl Reinert, Rudolf Spek, Gustav Gündisch). Cu toate că se înregistrează un număr mare de contribuții ce ating problematica topografiei ecleziastice și a spațiului sacru prin analiza istoriei sau

a patrimoniului bisericilor, a arhitecturii bisericilor medievale, a artei medievale, a evoluției istorice a Sibiului, ele cuprind doar fragmente de informații care pot contribui la reconstituirea topografiei ecleziastice și a spațiului sacru. Una dintre noile teorii lansate în această perioadă și care timp de aproape un secol a făcut să fie mult dezbătută identitatea primei biserici parohiale a Sibiului, este cea a lui M. Kimakowicz care, în urma unor lucrări de utilitate urbanistică desfășurate în Piața Huet și vizualizarea de către el a unor fragmente de ziduri, concluziona că biserica gotică actuală nu a păstrat nici un element din biserica inițială romanică, dispoziția ei spațială fiind deviată cu 300 spre nord față de presupusa bazilică romanică, iar cimitirul cu prima biserică parohială s-a aflat în Orașul de Jos, pe locul bisericii Azilului. O contribuție majoră a epocii sunt monografiile referitoare la istoria evenimentială a Sibiului ale lui E. Sigerus, care deși sunt scrise sub formă de cronică sau într-un stil descriptiv narativ, informațiile oferite sunt bine documentate, însă fără a fi realizate trimiterile detaliate la sursele documentare. Un demers novator poate fi socotit și studiul lui E. M. Thalgott, care deschide o nouă direcție de cercetare prin tematica abordată, structură și concepție, atingând aspecte de topografie urbană și schițând o istorie a evoluției urbane a Sibiului, susținută prin reconstituiri ilustrate inedite ale etapelor de evoluție ale orașului; de asemenea inventariază, fără a fi exhaustiv, bisericile și mănăstirile Sibiului, scurtele descrieri ale acestora fiind însoțite de imagini, schițe și/sau planuri. Lucrările celor doi autori le vom regăsi citate în multe studii ulterioare care se ocupă de evoluția urbanistică și istorică a Sibiului, de cele mai multe ori fără o verificare aprofundată a informațiilor. Un studiu aparte și diferit față de abordările din istoriografie în general și puțin cunoscut de specialiști, este cel al lui A. Pancraz, care în lucrarea sa despre numele străzilor din Sibiu analizează evoluția toponimelor străzilor care au în componența denumirilor lor biserică, preot, mănăstire, cimitir sau nume de sfânt și relația lor cu edificiile ecleziastice din apropiere.

După al doilea război mondial intensitatea cercetărilor despre istoria Sibiului scade, iar istoriografia din anii '50-'60 este dominată de ideologia marxistă care marchează scrierile din această perioadă, în acest curent încadrându-se și lucrarea de popularizare despre cetatea și monumentele Sibiului a lui Nicolae Lupu, care reprezintă și prima contribuție în limba română ce sintetizează concluziile istoriografiei de limbă germană privitoare la istoria Sibiului și repertoriază cele mai reprezentative monumente ale Sibiului. Acum apar predominant sinteze în limba română, monumentale pentru aceea perioadă chiar dacă se bazează pe o literatură secundară, despre centrele istorice ale orașelor (Gheorghe Curinschi) sau despre evoluția arhitecturii și artei medievale pe teritoriul României (Virgil Vătășianu și Grigore Ionescu), în care se regăsesc analizate, într-un

cadru geografic mai larg, evoluția bisericii evanghelice Sf. Maria, biserica Ursulinelor sau obiecte liturgice medievale din Sibiu. Entz Géza în demersul său privind evoluția arhitecturii în secolele XI-XIII în Transilvania, bazat și pe analiza documentelor, face cunoscută existența în Sibiu a unei mănăstiri premonstratense. Iuliana Dancu și Dumitru Dancu publică pentru prima dată în limba română un studiu despre biserica evanghelică din Sibiu. Demersurile amintite sunt tributare în special concluziilor lui L. Reissenberger și M. v. Kimakovicz.

În anii '70, se remarcă o revigorare a istoriografiei săsești probabil și datorată în parte fenomenului emigrării sașilor în Germania, a cărei elită culturală a demarat și susținut prin organizația Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde E.V din Heidelberg, continuatoarea societății Vereins für Siebenbürgische Landeskunde din secolul al XIX-lea, publicarea cercetării istoriei sașilor din Transilvania și în Germania în special în cadrul seriei Siebenbürgischen Archivs (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens și Studia Transylvania) și a revistei Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde.

În paralel, în România, în anii '70 și '80, se publică lucrări de popularizare, bine documentate, atât în limba română cât și în limba germană, care ating problematica edificiilor sacre în evul mediu și pun în circulație câteva informații noi, unele dintre ele caracterizate azi de confuzie, tocmai datorită faptului că nu mai pot fi verificate (de ex. „o clădire păstrătoare de elemente arhitectonice în stil romanic se află în str. 9 Mai nr. 81.”, fiind vorba despre biserica mănăstirii călugărițelor franciscane, al cărei cor a fost demolat în 1987). Tot în această perioadă se impune o nouă generație de cercetători, Paul Niedermaier și Hermann Fabini, arhitecți de formație, care reiau și dezvoltă prin metodologii de abordare noi, teme precum evoluția sistemului urban în evul mediu sau arhitectura medievală profană dar și cea sacră a orașului, lansează noi ipoteze și teorii, bazate pe cercetări de teren, analiza documentelor și a hărților istorice, despre evoluția unor monumente gotice din Sibiu și despre evoluția structurii urbane a Sibiului. Lucrările lui Paul Niedermaier, realizate în cadru instituțional, au deschis noi direcții de cercetare prin publicarea unor studii fundamentale despre topografia orașelor medievale transilvănene și compoziția urbanistică, despre geneza și etapele de evoluție a urbanismului în Transilvania. În cazul Sibiului, Paul Niedermaier propune o nouă teorie, bazată exclusiv pe analiza parcelelor, privind existența unei mici așezări, înainte de venirea sașilor, și existența la 1150 în Orașul de Jos a două nuclee, vechimea acestora fiind anterioară Orașului de Sus; cochetând inițial cu teoria lui Kimakowicz privind prima biserică parohială a Sibiului în zona actualii biserici a Azilului, nu exclude ca Piața Huet să fi devenit un al treilea nucleu al Sibiului abia pe la 1200. Prin planurile și reconstituirile structurilor planimetrice sunt analizate bisericile,

mănăstirile și cimitirele în raport cu arterele principale de comunicație, pietele și fortificațiile orașului. Pentru prima dată se problematizează localizarea mănăstirii premonstratense în topografia orașului.

După 1990, istoriografia primește o nouă dimensiune, fiind abordate teme din diferite perspective, facilitate de accesul la informație și noile tehnologii și caracterizate de interdisciplinaritate (istorie, arheologie, arhitectură, urbanism, istoria artei, cartografie, topografie, etc.).

O lucrare de referință a peisajului istoriografic a devenit lucrarea despre topografia monumentelor din Sibiu, de la sfârșitul anilor '90. Ea face parte dintr-un proiect mai amplu intitulat „Documentarea patrimoniului săsesc din Transilvania”, finanțat de guvernul federal german, proiect determinat de plecarea masivă a sașilor transilvăneni după 1990 și depopularea satelor. Cartea concepută metodologic după modelul folosit de Direcția Monumentelor Istorice din Renania, reprezintă un corpus al monumentelor existente în 1999, constituit „după tip și dispoziție geografică precum și a relațiilor lor istorice și topografice”. Un capitol aparte al acestei cărți, bazat pe literatură secundară, este dedicat arhitecturii ecleziastice a Sibiului de-a lungul timpului, preluând mai vechile teorii referitoare la existența primei biserici parohiale în Orașul de Jos, și repertoriind bisericile, mănăstirile și capelele Sibiului; cu toate că se realizează o descriere istorico-geografică și o analiză a dezvoltării urbane nu sunt amintite cimitirele medievale și moderne ale Sibiului.

Cu un pronunțat caracter științific, pornind de la vechile studii ale istoriografiei săsești din secolul al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, apelând la critica izvoarelor și folosind intens ceea ce a fost transmis documentar despre biserica evanghelică din Sibiu, recente studii publicate de către Ioan Albu, Ciprian Firea și Mihaela Sanda Salontai prezintă din perspectiva lespezilor funerare, a celor 24 de altare și a letnerului gotic aspecte de topografie sacră și organizare a spațiului interior al bisericii Sf. Maria din Sibiu. Aceeași rigoare științifică se regăsește și în binevenita sinteză despre mănăstirile dominicane din Transilvania publicată anterior studiului referitor la letnerul din biserica Sf. Maria, în care autoarea clujeană sintetizează într-un mod unic, pornind de la baza documentară și completând cu elementele arhitecturale păstrate, evoluția conventului fraților predicatori (dominicani) în Sibiu; într-un studiu recent revine asupra așezământului dominican din Sibiu, lansând o nouă ipoteză cu privire la primul amplasament al ordinului și propunând localizarea acestuia în altă parte decât în Piața Gării, lângă capela Sf. Cruce, unde o regăsim amplasată, fără dubii, de către istoriografia mai veche și mai nouă.

O reevaluare recentă a evoluției structurii urbane a Sibiului, prin prisma vechii istoriografii, este realizată de Irina Băldescu, în cadrul căreia are un capitol dedicat „Biserici și spații ale instituțiilor ecleziastice”. Merită

menționat aici și studiul Mihaelei Grancea care realizează un scurt istoric despre cimitirele Sibiului din perioada premodernă și modernă și efectele modernizării urbane asupra vechilor cimitire.

O contribuție majoră la reconstituirea topografiei ecleziastice a Sibiului o reprezintă cartea lui Hermann Fabini despre arhitectura sacră din orașele săsești transilvănene, care într-un capitol amplu repertoriază și cartează bisericile, mănăstirile și capelele construite în Sibiu în Evul Mediu și perioada modernă; pentru fiecare edificiu, acolo unde a avut informații, autorul oferă o cronică, o descriere a monumentului dar și o inventariere a principalelor bunuri culturale mobile, planuri, desene, poze vechi și actuale. Deși informațiile expuse sunt valoroase, clar structurate, sintetizate și însoțite de ilustrații reprezentative de înaltă calitate, cartea rămâne deficitară în unele cazuri la precizarea surselor din care sunt preluate informațiile.

În panopia de cercetări privind istoria Sibiului, în ultimele două decenii se remarcă arheologii Petre Munteanu Beșliu, Zeno-Karl Pinter, Daniela Marcu Istrate, Ioan Marian Țiplic și Maria Crîngaci Țiplic ale căror descoperiri arheologice au avut un aport esențial în completarea și reconstituirea topografiei ecleziastice a Sibiului, și nu numai. Rezultatele cercetărilor arheologice

au fost repertoriate și sintetizate într-un studiu recent de către Ioan Marian Țiplic și Maria Crîngaci Țiplic, în care regăsim cartate pentru prima dată săpăturile arheologice desfășurate în Sibiu, inclusiv a edificiilor ecleziastice și cimitirelor medievale ale Sibiului. La final, dorim doar evidențiem în câteva rânduri, cele mai spectaculoase și majore descoperiri arheologice, care completează vechea istoriografia, și anume rotonda romană din Piața Huet, bazilica romană recent descoperită în interiorul bisericii gotice, care păstrează aceeași dispoziție spațială cu cea a bisericii romanice și biserica mănăstirii călugărilor franciscane, al cărei cor a fost demolat în 1987.

Închei aici periplul prin istoriografia „spațiului sacru” al Sibiului, caracterizată de o mulțime de studii care au ca subiect edificiul sacru propriu-zis / edificii sacre sau anumite elemente din cadrul lui, puține studii doar despre cimitirul medieval din Piața Huet, câteva referiri la topografia ecleziastică a Sibiului, și nici o contribuție individualizată despre topografia ecleziastică a Sibiului sau despre spațiul sacru al Sibiului, cea din urmă reprezentând o temă mult mai complexă, foarte puțin abordată de istoriografie și a cărei amplitudine se lasă puțin întrezărită.

Note:

* Acest studiu este realizat în cadrul proiectului de cercetare Topografie ecleziastică în orașele medievale ale Transilvaniei. Studiu de caz: Sibiu și Brașov, finanțat de Academia Română, Fundația „Patrimoniul”, număr de proiect GAR-UM-2019-II-2.5-3/15.10.2019.

1. Maria Crîngaci Țiplic, „Influența privilegiilor comerciale asupra evoluției spațiului urban din orașele săsești ale Transilvaniei (secolele XIV-XV)”, *Historia Urbana*, nr. 21 (2013): 257-259.
2. Paul Niedermaier, *Siebenbürgische Städte. Forschungen zur städtebaulichen und architektonischen Entwicklung von Handwerksorten zwischen dem 12. und 16. Jahrhundert* (București: Kriterion, 1979), 104-116; Paul Niedermaier, *Der mittelalterliche Städtebau in Siebenbürgen, im Banat und im Kreischgebiet. Teil I. Die Entwicklung vom Anbeginn bis 1241* (Heidelberg: Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde, 1996), 183-189; Paul Niedermaier, *Geneza orașelor medievale în Transilvania* (București: Editura Academiei Române, 2016).
3. Hermann Fabini, *Sibiul gotic* (București: editura Tehnică, 1982), 152-153.
4. *Denkmaltopographie Siebenbürgen, 5.1.1: Stadt Hermannstadt. Die Altstadt = Topografia monumentelor din Transilvania. 5.1.1: Municipiul Sibiu. Centrul istoric*, bearbeitet von / elaborat de Al. Avram, I. Bucur, hrsg. von / ed. Chr. Machat (Köln: Rheinland, 1999), 53-57.
5. Și această direcție de cercetare din România este una de dată recentă: „Organizarea spațiului urban în perioada medievală și pre-modernă a atras puțină atenție din partea specialiștilor din România” (Laurențiu Rădvan și Mihaela Rădvan, „Cu privire la organizarea spațiului urban în Țara Moldovei în evul mediu”, *Analele Științifice ale Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași*, s.n., *Istorie*, nr. LIX (2013): 61-98).
6. Mircea Eliade, *Sacru și profan*, trans. Brândușa Prelipceanu, ediția a III-a (București: Humanitas, 2000), 19-20.
7. Din vasta bibliografie internațională dedicată subiectului amintim cele mai recente interpretări și analize: vezi Andrew Spicer și Sarah Hamilton, ed., *Defining the Holy: Sacred Space in Medieval and Early Modern Europe* (Ashgate: Aldershot, 2005); Caroline Goodson, Anne Lester și Carol Symes, *Cities, Texts and Social Networks 400-1500: Experiences and Perceptions of Medieval Urban Space* (Farnham: Ashgate, 2010); Michel Pauly și Martin Scheutz, ed., *Cities and their Spaces. Concepts and their Use in Europe* (*Städteforschung, A/88*) (Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 2014); Sæbjørg Walaker Nordeide și Stefan Brink, ed., *Sacred Sites and Holy Places: Exploring the Sacralization of Landscape through Time and Space* (Turnhout: Brepols, 2013); Annegret Simms și Howard B. Clarke, ed., *Lords and Towns in Medieval Europe: The European Historic Towns Atlas Project* (Farnham: Ashgate, 2015); Gábor Klaniczay, „Sacred Sites in Medieval Buda”, în *Medieval Buda in Context*,

- ed. Balázs Nagy, Martyn Rady, Katalin Szende și András Vadas (Leiden, Boston: Brill, 2016), 229-254. În România studii mai recente care ating diferite aspecte ale problematicii ecleziastice într-un proces urban sunt Livia Magina, „Dreptul de târg și procesul de urbanizare. Cazul Felnac”, *Analele Banatului*. S.N. Arheologie-Istorie, nr. 18 (2010): 143-148; Adrian Magina, De la excludere la coabitare. Biserici tradiționale, Reformă și Islam în Banat (1500-1700) (Cluj-Napoca: Academia Română, centrul de Studii Transilvane, 2011); Tamás Emődi, „Topografia orașului medieval Oradea și perspectivele cercetărilor arheologice”, *Transsylvania Nostra*, nr. 38/2 (2016): 13-21; Liviu Cîmpeanu, „Ecclesiastical monuments of Brașov/Kronstadt/Brassó and the (imagined) topography of an Transylvanian city in late medieval and early modern times”, articol publicat în numărul prezent al revistei *Transilvania*.
8. Pentru o comparație vezi András K. Németh, „A középkori Magyarország egyházi topográfiai kutatása. Kutatástörténeti áttekintés” [Topographical research concerning the church in medieval Hungary. A review of the research] în *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon* [Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary], vol. I, eds. Benkő Elek, and Kovács Gyöngyi (Budapest: Archaeological Institute of the Hungarian Academy of Sciences, 2010), 271-287.
  9. Primele săpături arheologice de specialitate și de salvare realizate constant în cadrul instituțional și de arheologi specialiști au fost întreprinse în anii ‘80 ai secolului al XX-lea – v. Maria Crîngaci Țiplic, și Ioan Marian Țiplic, „Sibiul și arheologia urbană”, în *Studii de istorie a orașelor*. In honorem Paul Niedermaier, ed. Vasile Ciobanu și Dan Dumitru Iacob (București, Brăila: Editura Academiei Române Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I”, 2017), 542-593.
  10. Călători străini despre Țările Române, vol. I, îngrijit de Maria Holban (București: Editura Științifică, 1968), 214. În volumul citat se regăsesc fragmente importante traduse în românește de Maria Holban din *Corographia Transilvaniei* lui Georg Reicherstorffer, volum tipărit la Viena în 1550 și apoi retipărit de nenumărate ori începând din a doua jumătate a secolului al XVI-lea și până în secolul al XIX-lea (Ibid., 181-186).
  11. Fragmente din scrierile realizate de Giovan Andrea Gromo în 1564 și 1567 au fost traduse în *Călători străini despre Țările Române*, vol. II, îngrijit de Maria Holban, M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu (București: Editura Științifică, 1970), 312-371, 352.
  12. Fragmentul referitor la călătoria lui Pierre Lescalopier prin Țara Românească și Transilvania din lucrarea Pierre Lescalopier, „Voyage fait par moy, Pierre Lescalopier l’an 1574 de Venise à Constantinople par mer jusque à Raguse et la reste par terre et le retour par Thrace, Bulgarie, Walach, Transilvanie ou Dace, Hongarie, Allemagne, Friul et Marche Treuisane jusques a Venise” e tradus și în românește în *Călători străini despre Țările Române*, vol. II, 418-445, 432.
  13. Descrierea Transilvaniei terminată în 1583 Antonio Possevino este tradusă în *Călători străini despre Țările Române*, vol. II, 527-593, 544. Antonio Possevino era împotriva doctrinelor religioase ale lui Luther și Calvin (Ibid., 528), explicabil fiind și comentariul lui privitor la biserica evanghelică din Sibiu.
  14. Cea mai reușită și importantă scriere istorică transilvăneană a secolului al XVII-lea este considerată a fi *Cronica Transilvaniei* (1608-1665) de Georg Kraus (1607-1679) (v. Edit Szegedi, *Tradiție și inovație în istoriografia săsească între baroc și iluminism* (Cluj-Napoca: Casa Cărții de Știință, 2004), 185), unde se pot urmări informații în special despre orașul Sighișoara și într-o măsură mai mică despre alte orașe din Transilvania.
  15. Szegedi, Edit, *Tradiție și inovație*, 121-122.
  16. Szegedi, *Tradiție și inovație*, 249. O analiză obiectivă a operei lui Johannes Tröster vezi Szegedi, *Tradiție și inovație*, 247-268.
  17. Adolf Armbruster, *Dacoromano-Saxonica*. Cronicari români despre sași. Români în cronică săsească (București: Editura Științifică și Enciclopedică, 1980), 110-122.
  18. Johannes Tröster, *Das Alt- und Neu-Teutsche Dacia*. Das ist: neue Beschreibung des Landes Siebenbürgen, Unveränderter Nachdruck der Ausgabe Nürnberg 1666. Mit einer Einführung von Ernst Wagner (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, Bd. 5) (Köln, Wien: Böhlau, 1981), 358-384 / [108-116].
  19. Ibid., 382 / [115].
  20. Unul dintre cei mai prolifici scriitori ai Ungariei secolului al XVII-lea a publicat în 1639 un manual de geografie în care se regăsește o descriere interesantă despre Transilvania și care a fost tradusă în *Călători străini despre Țările Române*, vol. V, îngrijit de Maria Holban, M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, (București: Editura Științifică, 1973), 43-54, 50.
  21. Evlia Celebi, în *Călători străini despre Țările Române*, vol. VI, îngrijit de M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Mustafa Ali Mehmet (București: Editura Științifică, 1976), 613-614.
  22. Nicolae Lupu, *Cetatea Sibiului*, ed. a II-a (București: Meridiane, 1968), 34-35.
  23. Fragmente din jurnalul său de călătorie, intitulat „Travels in Turkey and back to England”, referitoare la călătoria sa prin Țara Românească și Transilvania au fost publicate în *Călători străini despre Țările Române*, vol. VIII, îngrijit de Maria Holban, M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu (București: Editura Științifică și Enciclopedică, 1983), 192-216.
  24. Ibid., 207.
  25. Szegedi, *Tradiție și inovație*, 60.
  26. Georg Soterius, *Cibinium: eine Beschreibung Hermannstadts vom Beginn des 18. Jahrhunderts*, aus dem Neulateinischen ediert und ins Deutsche übertragen von Lore Wirth-Poelchau, *Zweisprachige Ausgabe* (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, 31) (Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 2006).
  27. Armbruster, *Dacoromano-Saxonica*, 75.

28. Konrad Gündisch, „Georg Soterius als siebenbürgischer Historiker und Landeskundler”, în Georg Soterius, Cibinium, XVIII.
29. Ibid., XVI.
30. Soterius, Cibinium, 152-162.
31. Soterius, Cibinium, 162-163.
32. Soterius, Cibinium, 162-163.
33. Andrei Nacu, „The Earliest City Plans of Sibiu preserved in the Map collection of the Brukenthal Library”, Brukenthal. Acta Musei, nr. 14/1 (2019): 165-181.
34. Răzvan Stoica „Lebensfreude, Gottesglaube und Gelehrsamkeit in den Schriften Johann Seiverts”, în Die deutsche Literatur Siebenbürgens. Von den Anfängen bis 1848. 2. Halband: Pietismus, Aufklärung und Vormärz, hrsg. von Joachim Wittstock, Stefan Sienerth (Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks. Reihe B: Wissenschaftliche Arbeiten 82) (München: Verlag Südostdeutsches Kulturwerk, 1999), 71-75.
35. El publică pentru prima data textul latin al faimoasei Oratio de origine et meritis Saxonum al lui Albert Huet în 1785 (v. Armbruster, Dacoromano-saxonica, 54).
36. Johannes Seivert, „Hermannstadt”, Magazin oder Beyträge zur Ungrischen Geschichte, Geographie, Naturwissenschaft und der dahin einschlagenden Literatur, Bd. 4, Stück 4 (1787): 397-407.
37. Ibid., 400-403.
38. „Hermannstadt im Jahre 1790. Versuch eines kurzgefassten Handbuchs zur näheren Kenntnis dieser Stadt in politischer, merkantilischer und wissenschaftlicher Rücksicht, zum Gebrauch für Einheimische und Reisende. Verlegt und gedruckt 1790 bei Martin Hochmeister” [Sibiul în anul 1790. Încercare de scurt îndreptar pentru o mai amănunțită cunoaștere a acestui oraș din punct de vedere politic, comercial și economic, pentru folosul localnicilor și călătorilor. Editat și tipărit la 1790 de Martin Hochmeister]. Traducerea titlului de Constantin Ittu și Rodica M. Volovici, „Calendarul Sibiului pe 1790 editat de Martin Hochmeister sau digitizarea între necesitate și provocare”, Revista Bibliotecii Academiei Române, nr. 2/1 (2017): 93-103.
39. Martin Hochmeister, Sibiu – 1790. Primul ghid turistic din România, trad., note, cuv. înainte și postfață de Victor Coroioanu (Cluj-Napoca: Casa Cărții de Știință, 2006).
40. Cornel Lungu și Liliana Popa (ed.), Sibiul în anul 1790. Editat și tipărit la 1790 de Martin Hochmeister/Hermannstadt im Jahre 1790, Verlegt und gedruckt bei Martin Hochmeister (Sibiu: Editura Honterus, 2015).
41. Ibid., 10.
42. Deuschthe Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens, hrsg. von G. Jóseph Kemény, 1. Bd. (Klausenburg, 1839), 2. Bd. (Klausenburg, 1840); Deuschthe Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens, hrsg. von Eugen v. Trauschenfels, 3. Bd. (Kronstadt, 1860).
43. Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der sächsischen Nation, I. Bd.: 1380-1516, hrsg. von Franz Zimmermann (Quellen zur Geschichte Siebenbürgens aus Sächsischen Archiven I/1) (Hermannstadt, 1880); Handel und Gewerbe in Hermannstadt und in den Sieben Stühlen. Comerț și meșteșuguri în Sibiu și în cele Șapte Scaune 1224-1579, ed. Monica Vlaicu (Quellen zur Geschichte der Stadt Hermannstadt 2) (Hermannstadt, Heidelberg, 2003); Inventarul protocoalelor primăriei Sibiu, 1521-1700, ed. Gheorghe Duzinchevici, Evghenia Buta, Herta Gündisch (Sibiu: Arhivele Statutului, 1958). O variantă digitală a ediției protocoalelor Sibiului și a Universității Săsești este publicată în 2007 împreună cu Die Protokolle des Hermannstädter Rates und der Sächsischen Nationsuniversität (1391-1705), ed. Käthe Hienz, Bernard Heigl și Thomas Șindilariu (Sibiu: Honterus, 2007); „zu urkundt in das Stadtbuch lassen einschreiben”. Die ältesten Protokolle von Hermannstadt und der Sächsischen Nationsuniversität (1522-1565), Edition und Einleitung von Maria Pakucs-Willcocks (Quellen zur Geschichte der Stadt Hermannstadt 5) (Hermannstadt-Bonn: Schiller Verlag, 2016).
44. Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen Bd. I-VII, hg. v. Fr. Zimmermann, C. Werner, G. Müller, G. Gündisch, H. Gündisch, K. G. Gündisch, G. Nussbächer (Hermannstadt, 1892-1937; Bukarest, 1975-1991).
45. Din 1931 publicația apare sub denumirea Siebenbürgische Vierteljahrsschrift (seria II, 1931-1941), apoi pentru perioada 1971-1977 Korrespondenzblatt des Arbeitskreises für Siebenbürgische Landeskunde (seria III), iar din 1990 publicația se numește Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde (seria IV). (<https://siebenbuergen-institut.de/veroeffentlichungen/periodika/zeitschrift-fuer-siebenbuergische-landeskunde/> - accesat în 2.02.2021)
46. Samuel Möckesch, Die Pfarrkirche der Augsb. Conf. Verwandten zu Hermannstadt (Hermannstadt, 1839).
47. Johann Ludwig Neugeboren, Die Hauptkirche der evangelischen Glaubensgenossen Augsbürgerischer Confession in Hermannstadt. Eine Festgabe zur feierlichen Wiedereröffnung des baulich hergestellten Gotteshauses am ersten Pfingstfeste 1855 nach zweijähriger Unterbrechung des Gottesdienstes (Hermannstadt: gedruckt bei S. Filtsch, 1855).
48. Friedrich Müller, „Geschichte der siebenbürgischen Hospitäler bis zum Jahre 1625”, în Programm des evangelischen Gymnasiums in Schässburg und der damit verbundenen Lehranstalten (Wien, 1856): 1-65.
49. Gustav Seivert, Die Stadt Hermannstadt. Eine historische Skizze (Hermannstadt, 1859); Gustav Seiwert, „Die Bruderschaft des heiligen Leichnams in Hermannstadt”, Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, nr. 10/3 (1872): 314-360; Gustav Seiwert, „Das älteste Hermannstädter Kirchenbuch”, Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, nr. 11/3 (1874): 323-410.

50. Ferdinand von Zieglaue, Zur Geschichte der Kreuz-Kapelle in der Elisabeth-Vorstadt von Hermannstadt (Hermannstadt: G. Filtsch's Buchdruckerei, 1875).
51. Ludwig Reissenberger, Die evangelische Pfarrkirche A. B. in Hermannstadt (Hermannstadt, 1884); Ludwig Reissenberger, „Über die ehemaligen Befestigungen von Hermannstadt“, Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, nr. 29/2 (1900): 315-417.
52. Victor Roth, Geschichte der deutschen Baukunst in Siebenbürgen (Straßburg, 1905); Victor Roth, Zur Problematik der siebenbürgisch-deutschen Kunstgeschichte (Hermannstadt, 1931); Victor Roth, ed., Die deutsche Kunst in Siebenbürgen (Berlin, Hermannstadt, 1934).
53. Friedrich Teutsch, Geschichte der evangelischen Kirche in Siebenbürgen (Hermannstadt: W. Krafft, 1921).
54. Emil Sigerus, Aus alter Zeit (Hermannstadt, 1904); Emil Sigerus, Vom alten Hermannstadt (Hermannstadt, 1922); Emil Sigerus, Chronik der Stadt Hermannstadt (Hermannstadt, 1930).
55. Eder Heinrich, „Zur Herstellung der ev. Stadtpfarrkirche“, Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt, nr. 11129, 12 August, 1910, 6.
56. G. Müller, „Zur Baugeschichte der Marienkirche in Hermannstadt“, Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, nr. 33/4-5 (1910): 59-60.
57. Victor Roth, „Die Ferula der Hermannstädter evangelischen Stadtpfarrkirche“, Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, nr. 33/4-5 (1910): 55-60; 34/1 (1911): 42-49; 35 / 1(1912): 3-18.
58. Karl Henrich, „Steinmetzzeichen an der evang. Hauptkirche in Hermannstadt“, Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, nr. 33/4-5 (1910): 61-62; Karl Henrich, „Altäre in der Hermannstädter Pfarrkirche vor der Reformation“, Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, nr. 33/4-5 (1910): 63-64.
- C. Henrich, „Zur Baugeschichte der ev. Pfarrkirche in Hermannstadt“, Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, nr. 34/2 (1911): 17-23; C. Henrich, „Noch einmal die Ferula der Hermannstädter Pfarrkirche“, Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, nr. 34/10 (1911): 121-126.
59. M. v. Kimakowicz, „Alt-Hermannstadt. Eine entwicklungsgeschichtliche Studie“, Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, nr. 37/2 (1911): 241-270; M. v. Kimakowicz, „Studien zur Baugeschichte der ev. Stadtpfarrkirche in Hermannstadt“, Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, nr. 39/2 (1913): 477-508.
60. J. Bielz, „Hermannstädter Ansichten und Pläne des 16.-19. Jhs“, Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt, nr. 15560 (1925).
61. Erich Michael Thalgott, Hermannstadt. Die baugeschichtliche Entwicklung einer siebenbürgischen Stadt (Hermannstadt: Verlag H. Welther, 1934).
62. Arnold Pancraz, Die Gassennamen Hermannstadts. Ein Kulturbild (Hermannstadt, 1935).
63. Béla Iványi, „Geschichte des Dominikanerordens in Siebenbürgen und in der Moldau“, Siebenbürgische Vierteljahresschrift, nr. 62/ 1 (1939), 63/2 (1940).
64. K. Reinert, „Die freie königliche St. Ladislaus-Propstei zu Hermannstadt und ihr Kapitel“, Deutsche Forschungen im Südoste, nr. 1/3 (1942): 319-361 și 1/4 (1942): 567-597.
65. Rudolph Spek, „Die Grabstätte Brukenthal's“, Mitteilungen aus dem Baron Brukenthalischen Museum, nr. 12 (1947).
66. Gustav Gündisch, „Die Grabsteine in der Ferula der ev. Stadtpfarrkirche in Hermannstadt,“ Mitteilungen aus dem Baron Brukenthalischen Museum, nr. 12 (1947): 10-33.
67. Kimakowicz, „Alt-Hermannstadt“, 242. Cercetările arheologice desfășurate recent au demonstrat după aproape un secol că teoria lui Kimakovitz nu se susține, punând punct incertitudinilor care au existat de-a lungul timpului în istoriografie v. nota 94-97.
68. Pancraz, Die Gassennamen Hermannstadts, 41-45.
69. Lupu, Cetatea Sibiului.
70. Gheorghe Curinschi, Centrele istorice ale orașelor (București: Editura Tehnică, 1967).
71. Virgil Vătășianu, Istoria artei feudale în țările române, vol. I (București: Editura Academiei Republicii Populare Române, 1959).
72. Grigore Ionescu, Istoria arhitecturii în România. De la orânduirea comunei primitive pînă la sfârșitul secolului al XVI-lea, vol. I (București: Editura Academiei Republicii Populare Române, 1963).
73. Géza Entz, „Die Baukunst Transsilvanies im 11-13. Jahrhundert“, Acta historiae artium Academiae Scientiarum Hungaricae, nr. 14/ 3-4 (1968): 140-141.
74. Iuliana Dancu și Dumitru Dancu, Biserica evanghelică din Sibiu (București: Editura Meridiane, 1968).
75. Otto Czekelius (1895-1974), fost arhitect al Sibiului, a lăsat numeroase relatări despre istoria Sibiului care, multe dintre ele, au fost publicate după moartea sa în 1974, sub forma unor articolelor de popularizare în presă, în special în ziarul Neuer Weg („Rund um den Grossen Ring“, Neuer Weg, nr. 8469, 4 august -8498, 10 septembrie 1976) sau în Volk und Kultur (1983, Heft 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 12 și 1984, Heft 2); Aurel Dumitrescu-Jipa și Nicolae Nistor, Sibiu și ținutul în lumina istoriei, vol. I (Cluj-Napoca: editura Dacia, 1976), 104-108; Iuliana Fabritius-Dancu, „Johann Böbel (Weissbäck - Amateurmaler und Pionier der Denkmalpflege)“, Volk und Kultur, nr. 6, iunie 1979; Iuliana Fabritius-Dancu, Plimbare prin Sibiu vechi (Sibiu: editat de revista Transilvania, 1983); Iuliana Fabritius-Dancu, Spaziergang durch Alt-Hermannstadt (Hermannstadt, 1983).
76. Dumitrescu-Jipa și Nistor, Sibiu și ținutul, p. 106.
77. Niedermaier, Siebenbürgische Städte.

78. Fabini, Sibiul gotic; Paul Niedermaier, Städte, Dörfer, Baudenkmäler. Studien zur Siedlungs- und Baugeschichte Siebenbürgens (Studia Transylvanica 36) (Köln, Weimar, Wien: 2008), 271-288.
79. Ca cercetător al Institutului de Cercetări Socio-Umane din Sibiu, care în anii 1970-1989 s-a numit Centrul de Științe Sociale (vezi despre istoricul institutului <http://www.icsusib.ro/icsusib/istoric> - accesat în 03.01.2021).
80. Niedermaier, Der mittelalterliche Städtebau; Paul Niedermaier Städtebau im Mittelalter. Siebenbürgen, Banat und Kreischgebiet (1242-1347) (Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 2002); Paul Niedermaier, Städtebau im Spätmittelalter. Siebenbürgen, Banat und Kreischgebiet (1348-1541) (Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 2004).
81. Denkmaltopographie Siebenbürgen, 5.1.1: Stadt Hermannstadt.
82. Denkmaltopographie Siebenbürgen, 5.1.1: Stadt Hermannstadt, 7.
83. Ioan Albu, Inschriften der Stadt Hermannstadt aus dem Mittelalter und der Frühen Neuzeit (Quellen zur Geschichte der Stadt Hermannstadt 3) (Hermannstadt-Heidelberg, 2002).
84. Ciprian Firea, „Biserica Sf. Maria din Sibiu: liturghie medievală și arhitectură gotică (cca 1350-1550)”, *Ars Transsilvaniae*, nr. 18 (2008): 47-74.
85. Mihaela Sanda Salontai, „Structuri medieval dispărute la biserici din mediul urban: Letnerul bisericii evanghelice din Sibiu”, *Ars Transsilvaniae*, nr. 20 (2010): 53-60.
86. Mihaela Sanda Salontai, Mănăstiri dominicane din Transilvania (Cluj-Napoca: Nereamia Napocae, 2002), 229-259.
87. Mihaela Sanda Salontai, „Așezăminte monastice ale ordinelor cerșetore din Cluj și Sibiu la sfârșitul Evului Mediu”, în Cluj – Kolozsávar – Klausenburg 700: Várostarténeti Tanulmányok = Studii de istorie urbană, coord. Mária Lupescu Makó (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2018), 279-285.
88. Irina Băldescu, Transilvania medievală. Topografie și norme juridice ale cetăților Sibiu, Bistrița, Brașov, Cluj (București: Simteria, 2012), 150-156.
89. Mihaela Grancea, „<Orașul celor morți> și interacțiunile culturale specifice artei funerare moderne. Studiu de caz: Cimitirul Municipal Sibiu”, în Interferențe culturale în Sibiul secolelor XVIII-XX. Simpozion național Sibiu, 16-17 mai 2014, coord. Ioan Popa, Mihaela Grancea (Sibiu: Astra Museum, 2014), 57-106.
90. Hermann Fabini, Sakrale Baukunst in siebenbürgisch-sächsischen Städten (Hermannstadt, Heidelberg, 2013).
91. Deși se menționează pe plan fundamentele edificiilor eclesiastice descoperite prin săpături arheologice în Piața Huet, nu se face trimitere la nici unul dintre arheologii care au cercetat zonele respective (Fabini, Sakrale Baukunst, 72).
92. Petre Beșliu, „Istoria unei biserici de mănăstire din Sibiu”, *Revista Monumentelor Istorice*, nr. 60/1 (1991): 78-84.
93. Zeno-Karl Pinter, „Die mittelalterliche Rotunde am Huet-Platz in Hermannstadt/Sibiu”, *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, nr. 55 (2012): 32-57.
94. Daniela Marcu Istrate, Sibiu. Piața Huet. Monografie arheologică (Alba Iulia: Altip, 2007).
95. Maria Crîngaci Țiplic și Ioan Marian Țiplic, „Sibiul și arheologia urbană”, în Studii de istorie a orașelor. In honorem Paul Niedermaier, ed. Vasile Ciobanu și Dan Dumitru Iacob (București, Brăila: Editura Academiei Române Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I”, 2017), 542-593; Ioan Marian Țiplic și Maria Crîngaci Țiplic, „Sondajul arheologic din interiorul bisericii parohiale evanghelice din Sibiu”, *Ziridava*, nr. XXIII (2002): 75-83.
96. Crîngaci Țiplic și Țiplic, „Sibiul și arheologia urbană”, 542-593; Maria Crîngaci Țiplic și Ioan Marian Țiplic, „Hermannstadt und Stadtarchäologie”, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, nr. 70 (2019): 351-396.
97. Vezi notele 94-97. Pentru bibliografia completă a descoperirilor arheologice vezi Crîngaci Țiplic și Țiplic, „Sibiul și arheologia urbană”, 548-552; Crîngaci Țiplic și Țiplic, „Hermannstadt und Stadtarchäologie”.

Bibliography

- Albu, Ioan. Inschriften der Stadt Hermannstadt aus dem Mittelalter und der Frühen Neuzeit (Quellen zur Geschichte der Stadt Hermannstadt 3). Hermannstadt-Heidelberg, 2002.
- Armbruster, Adolf. Dacoromano-Saxonica. Cronicari români despre sași. Români în cronică săsească. București: Editura Științifică și Enciclopedică, 1980.
- Băldescu, Irina. Transilvania medievală. Topografie și norme juridice ale cetăților Sibiu, Bistrița, Brașov, Cluj. București: Simteria, 2012.
- Beșliu, Petre. „Istoria unei biserici de mănăstire din Sibiu”, *Revista Monumentelor Istorice*, no. 60/1 (1991): 78-84.
- Bielz, J. „Hermannstädter Ansichten und Pläne des 16.-19. Jhs”, *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt*, no. 15560, (1925).
- Călători străini despre Țările Române, vol. I, îngrijit de Maria Holban. București: Editura Științifică, 1968.
- Călători străini despre Țările Române, vol. II, îngrijit de Maria Holban, M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu. București: Editura Științifică, 1970.
- Călători străini despre Țările Române, vol. V, îngrijit de Maria Holban, M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu. București: Editura Științifică, 1973.
- Călători străini despre Țările Române, vol. VI, îngrijit de M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Mustafa Ali Mehmet. București:

- Editura Științifică, 1976.
- Călători străini despre Țările Române, vol. VIII, îngrijit de Maria Holban, M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu. București: Editura Științifică și Enciclopedică, 1983.
- Cîmpeanu, Liviu. "Ecclesiastical monuments of Brașov/Kronstadt/Brassó and the (imagined) topography of a Transylvanian city in late medieval and early modern times", *Transilvania*, no. 1 (2021).
- Crîngaci Țiplic, Maria. "Influența privilegiilor comerciale asupra evoluției spațiului urban din orașele săsești ale Transilvaniei (secolele XIV-XV)". *Historia Urbana*, no. 21 (2013): 245-260.
- Crîngaci Țiplic, Maria, and Ioan Marian Țiplic. "Sibiul și arheologia urbană". In *Studii de istorie a orașelor. In honorem Paul Niedermaier*, edited by Vasile Ciobanu, and Dan Dumitru Jacob, 542-593. București, Brăila: Editura Academiei Române Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I”, 2017.
- Crîngaci Țiplic, Maria and Ioan Marian Țiplic. „Hermannstadt und Stadtarchäologie”, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, no. 70 (2019): 351-396.
- Curinschi, Gheorghe. *Centrele istorice ale orașelor*. București: Editura Tehnică, 1967.
- Dancu, Iuliana, and Dumitru Dancu. *Biserica evanghelică din Sibiu*. (București: Editura Meridiane, 1968).
- Denkmaltopographie Siebenbürgen, 5.1.1: Stadt Hermannstadt. Die Altstadt = Topografia monumentelor din Transilvania. 5.1.1: Municipiul Sibiu. Centrul istoric, bearbeitet von / elaborat de Al. Avram, I. Bucur, hrsg. von / edited by Chr. Machat. Köln: Rheinland, 1999.
- Deusche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens, hrsg. von G. Jóseph Kemény, 1. Bd. Klausenburg, 1839; 2. Bd. Klausenburg, 1840; Deusche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens, hrsg. von Eugen v. Trauschensfels, 3. Bd. Kronstadt, 1860.
- Die Protokolle des Hermannstädter Rates und der Sächsischen Nationsuniversität (1391-1705), edited by Käthe Hienz, Bernard Heigl, and Thomas Șindilariu. Sibiu: Honterus, 2007.
- Dumitrescu-Jipa, Aurel and Nicolae Nistor. *Sibiul și ținutul în lumina istoriei*, vol. I. Cluj-Napoca: editura Dacia, 1976.
- Eliade, Mircea. *Sacru și profan*. Translated by Brândușa Prelipeanu, ediția a III-a. București: Humanitas, 2000.
- Emódi, Tamás. "Topografia orașului medieval Oradea și perspectivele cercetărilor arheologice", *Transsylvania Nostra*, no. 38/2 (2016): 13-21.
- Entz, Géza. "Die Baukunst Transsilvanies im 11-13. Jahrhundert", *Acta historiae artium Academiae Scientiarum Hungaricae*, no. 14/ 3-4 (1968): 3-48, 127-175.
- Fabini, Hermann. *Sibiul gotic*. București: editura Tehnică, 1982.
- Fabini, Hermann. *Sakrale Baukunst in siebenbürgisch-sächsischen Städten. Hermannstadt, Heidelberg*, 2013.
- Fabritius-Dancu, Iuliana. „Johann Böbel (Weissbäck – Amateurmalers und Pionier der Denkmalpflege)”, *Volk und Kultur*, no. 6, iunie 1979.
- Fabritius-Dancu, Iuliana. *Plimbare prin Sibiul vechi*. Sibiu: editat de revista *Transilvania*, 1983.
- Fabritius-Dancu, Iuliana. *Spaziergang durch Alt-Hermannstadt*. Hermannstadt, 1983.
- Firea, Ciprian. "Biserica Sf. Maria din Sibiu: liturghie medievală și arhitectură gotică (cca 1350-1550)", *Ars Transsilvaniae*, no. 18 (2008): 47-74.
- Goodson, Caroline, Anne Lester, and Carol Symes. *Cities, Texts and Social Networks 400-1500: Experiences and Perceptions of Medieval Urban Space*. Farnham: Ashgate, 2010.
- Gündisch, Gustav. "Die Grabsteine in der Ferula der ev. Stadtpfarrkirche in Hermannstadt", *Mitteilungen aus dem Baron Brukenthalischen Museum*, no. 12 (1947): 10-33.
- Gündisch, Konrad. "Georg Soterius als siebenbürgischer Historiker und Landeskundler". In *Georg Soterius, Cibinium: eine Beschreibung Hermannstadts vom Beginn des 18. Jahrhunderts*, aus dem Neulateinischen ediert und ins Deutsche übertragen von Lore Wirth-Poelchau, *Zweisprachige Ausgabe*. Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 2006.
- Handel und Gewerbe in Hermannstadt und in den Sieben Stühlen. *Comerț și meșteșuguri în Sibiu și în cele Șapte Scaune 1224-1579*, edited by Monica Vlaicu (*Quellen zur Geschichte der Stadt Hermannstadt 2. Hermannstadt, Heidelberg*, 2003).
- Heinrich, Eder. "Zur Herstellung der ev. Stadtpfarrkirche", *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt*, no. 11129, August 12, 1910.
- Henrich, C. "Noch einmal die Ferula der Hermannstädter Pfarrkirche", *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, no. 34/10 (1911): 121-126.
- Henrich, C. "Zur Baugeschichte der ev. Pfarrkirche in Hermannstadt", *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, no. 34/2 (1911): 17-23.
- Henrich, Karl. "Altäre in der Hermannstädter Pfarrkirche vor der Reformation", *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, no. 33/4-5 (1910): 63-64.
- Henrich, Karl. "Steinmetzzeichen an der evang. Hauptkirche in Hermannstadt", *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, no. 33/4-5 (1910): 61-62.
- Hochmeister, Martin. *Sibiu - 1790. Primul ghid turistic din România*. Translated and notes by Victor Coroioanu. Cluj-Napoca: Casa Cărții de Știință, 2006.

- Inventarul protoalelor primăriei Sibiu, 1521–1700, edited by Gheorghe Duzinchevici, Evghenia Buta, and Herta Gündisch. Sibiu: Arhivele Statutului, 1958.
- Ionescu, Grigore. *Istoria arhitecturii în România. De la orânduirea comunei primitive pînă la sfârșitul secolului al XVI-lea*, vol. I. București: Editura Academiei Republicii Populare Române, 1963.
- Ittu, Constantin, and Rodica M. Volovici. "Calendarul Sibiului pe 1790 editat de Martin Hochmeister sau digitizarea între necesitate și provocare", *Revista Bibliotecii Academiei Române*, no. 2/1 (2017): 93-103.
- Iványi, Béla. "Geschichte des Dominikanerordens in Siebenbürgen und in der Moldau", *Siebenbürgische Vierteljahresschrift*, no. 62/ 1 (1939), 63/2 (1940).
- Kimakowicz, M. v. "Alt-Hermannstadt. Eine entwicklungsgeschichtliche Studie", *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, no. 37/2 (1911): 241-270.
- Kimakowicz, M. v. "Studien zur Baugeschichte der ev. Stadtpfarrkirche in Hermannstadt", *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, no. 39/2 (1913): 477-508.
- Klaniczay, Gábor. "Sacred Sites in Medieval Buda". In *Medieval Buda in Context*, edited by Balázs Nagy, Martyn Rady, Katalin Szende, and András Vadas, 229-254. Leiden, Boston: Brill, 2016.
- Lungu, Cornel, and Liliana Popa, eds. *Sibiul în anul 1790. Editat și tipărit la 1790 de Martin Hochmeister/Hermannstadt im Jahre 1790*, Verlegt und gedruckt bei Martin Hochmeister. Sibiu: Editura Honterus, 2015.
- Lupu, Nicolae. *Cetatea Sibiului*, ed. a II-a. București: Meridiane, 1968.
- Magina, Adrian. *De la excludere la coabitare. Biserici tradiționale, Reformă și Islam în Banat (1500-1700)*. Cluj-Napoca: Academia Română, centrul de Studii Transilvane, 2011.
- Magina, Livia. "Dreptul de târg și procesul de urbanizare. Cazul Felnac", *Analele Banatului. S.N, Arheologie-Istorie*, no.18 (2010): 143-148.
- Marcu Istrate, Daniela. *Sibiu. Piața Huet. Monografie arheologică*. Alba Iulia: Altip, 2007.
- Mihaela Grancea. "<Orașul celor morți> și interacțiunile culturale specifice artei funerare moderne. Studiu de caz: Cimitirul Municipal Sibiu". In *Interferențe culturale în Sibiul secolelor XVIII-XX. Simpozion național Sibiu, 16-17 mai 2014*, edited by Ioan Popa and Mihaela Grancea, 57-106. Sibiu: Astra Museum, 2014.
- Möckesch, Samuel. *Die Pfarrkirche der Augsb. Conf. Verwandten zu Hermannstadt*. Hermannstadt, 1839.
- Müller, Friedrich. "Geschichte der siebenbürgischen Hospitäler bis zum Jahre 1625". In *Programm des evangelischen Gymnasiums in Schässburg und der damit verbundenen Lehranstalten*, 1-65. Wien, 1856.
- Müller, G. "Zur Baugeschichte der Marienkirche in Hermannstadt", *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, no. 33/4-5 (1910): 59-60.
- Nacu, Andrei. "The Earliest City Plans of Sibiu preserved in the Map collection of the Brukenthal Library", *Brukenthal. Acta Musei*, no.14/1 (2019): 165-181.
- Németh, András K. "A középkori Magyarország egyházi topográfiai kutatása. Kutatástörténeti áttekintés" [Topographical research concerning the church in medieval Hungary. A review of the research]. In *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon [Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary]*, vol. I, edited by Benkő Elek, and Kovács Gyöngyi, 271-287. Budapest: Archaeological Institute of the Hungarian Academy of Sciences, 2010.
- Neugeboren, Johann Ludwig. *Die Hauptkirche der evangelischen Glaubensgenossen Augsburger Confession in Hermannstadt. Eine Festgabe zur feierlichen Wiedereröffnung des baulich hergestellten Gotteshauses am ersten Pfingstfeste 1855 nach zweijähriger Unterbrechung des Gottesdienstes*. Hermannstadt: gedruckt bei S. Filtsch, 1855.
- Niedermaier, Paul. *Siebenbürgische Städte. Forschungen zur städtebaulichen und architektonischen Entwicklung von Handwerksorten zwischen dem 12. und 16. Jahrhundert*. București: Kriterion, 1979.
- Niedermaier, Paul. *Der mittelalterliche Städtebau in Siebenbürgen, im Banat und im Kreischgebiet. I. Die Entwicklung vom Anbeginn bis 1241*. Heidelberg: Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde, 1996.
- Niedermaier, Paul. *Städtebau im Mittelalter. Siebenbürgen, Banat und Kreischgebiet (1242-1347)*. Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 2002.
- Niedermaier, Paul. *Städtebau im Spätmittelalter. Siebenbürgen, Banat und Kreischgebiet (1348-1541)*. Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 2004.
- Niedermaier, Paul. *Städte, Dörfer, Baudenkmäler. Studien zur Siedlungs- und Baugeschichte Siebenbürgens (Studia Transylvanica 36)*. Köln, Weimar, Wien: 2008.
- Niedermaier, Paul. *Geneza orașelor medievale în Transilvania*. București: Editura Academiei Române, 2016.
- Nordeide, Sæbjørg Walaker, and Stefan Brink, eds. *Sacred Sites and Holy Places: Exploring the Sacralization of Landscape through Time and Space*. Turnhout: Brepols, 2013.
- Pancraz, Arnold. *Die Gassennamen Hermannstadts. Ein Kulturbild*. Hermannstadt, 1935.
- Pauly, Michel, and Martin Scheutz, eds. *Cities and their Spaces. Concepts and their Use in Europe (Städteforschung, A/88)*. Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 2014.
- Pinter, Zeno-Karl. "Die mittelalterliche Rotunde am Huet-Platz in Hermannstadt/Sibiu", *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, no. 55 (2012): 32-57.

- Rădvan, Laurențiu, and Mihaela Rădvan. "Cu privire la organizarea spațiului urban în Țara Moldovei în evul mediu", *Analele Științifice ale Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași*, s.n., *Istorie*, no. LIX (2013): 61-98.
- Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der sächsischen Nation, I. Bd.: 1380-1516, hrsg. von Franz Zimmermann (Quellen zur Geschichte Siebenbürgens aus Sächsischen Archiven I/1). Hermannstadt, 1880
- Reinerth, K. "Die freie königliche St. Ladislaus-Propstei zu Hermannstadt und ihr Kapitel", *Deutsche Forschungen im Südoste*, no. 1/3 (1942): 319-361 and 1/4 (1942): 567-597.
- Reissenberger, Ludwig. *Die evangelische Pfarrkirche A. B. in Hermannstadt*. Hermannstadt, 1884.
- Reissenberger, Ludwig. "Über die ehemaligen Befestigungen von Hermannstadt", *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, no. 29/2 (1900): 315-417.
- Roth, Victor. *Geschichte der deutschen Baukunst in Siebenbürgen*. Straßburg, 1905.
- Roth, Victor. "Die Ferula der Hermannstädter evangelischen Stadtpfarrkirche", *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, no. 33/4-5 (1910): 55-60; 34/1 (1911): 42-49, 35 / 1(1912): 3-18.
- Roth, Victor. *Zur Problematik der siebenbürgisch-deutschen Kunstgeschichte*. Hermannstadt, 1931.
- Roth, Victor, ed. *Die deutsche Kunst in Siebenbürgen*. Berlin, Hermannstadt, 1934.
- Salontai, Mihaela Sanda. "Așezăminte monastice ale ordinelor cerșetoare din Cluj și Sibiu la sfârșitul Evului Mediu". In *Cluj – Kolozsávar – Klausenburg 700: Várostörténeti Tanulmányok = Studii de istorie urbană*, coord. Mária Lupescu Makó, 279-285. Kolozsvar: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2018.
- Salontai, Mihaela Sanda. "Structuri medieval dispărute la biserici din mediul urban: Letnerul bisericii evanghelice din Sibiu", *Ars Transilvaniae*, no. 20 (2010): 53-60.
- Salontai, Mihaela Sanda. *Mănăstiri dominicane din Transilvania*. Cluj-Napoca: Nereamia Napocae, 2002.
- Seivert, Johannes. "Hermannstadt", *Magazin oder Beyträge zur Ungrischen Geschichte, Geographie, Naturwissenschaft und der dahin einschlagenden Literatur*, Bd. 4, Stück 4 (1787): 397-407.
- Seivert, Gustav. *Die Stadt Hermannstadt. Eine historische Skizze*. Hermannstadt, 1859.
- Seiwert, Gustav. "Die Bruderschaft des heiligen Leichnams in Hermannstadt", *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, no. 10/3 (1872), 314-360;
- Seiwert, Gustav. "Das älteste Hermannstädter Kirchenbuch", *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, no. 11/3 (1874), 323-410.
- Sigerus, Emil. *Aus alter Zeit*. Hermannstadt, 1904.
- Sigerus, Emil. *Vom alten Hermannstadt*. Hermannstadt, 1922.
- Sigerus, Emil. *Chronik der Stadt Hermannstadt*. Hermannstadt, 1930.
- Simms, Anngret, and Howard B. Clarke, eds. *Lords and Towns in Medieval Europe: The European Historic Towns Atlas Project*. Farnham: Ashgate, 2015.
- Soterius, Georg. *Cibinium: eine Beschreibung Hermannstadts vom Beginn des 18. Jahrhunderts*, aus dem Neulateinischen ediert und ins Deutsche übertragen von Lore Wirth-Poelchau, *Zweisprachige Ausgabe (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, 31)*. Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 2006.
- Spek, Rudolph. "Die Grabstätte Brukenthal's", *Mitteilungen aus dem Baron Brukenthalischen Museum*, no. 12 (1947).
- Spicer, Andrew, and Sarah Hamilton, eds. *Defining the Holy: Sacred Space in Medieval and Early Modern Europe*. Ashgate: Aldershot, 2005.
- Stoica, Răzvan. "Lebensfreude, Gottesglaube und Gelehrsamkeit in den Schriften Johann Seiverts". In *Die deutsche Literatur Siebenbürgens. Von den Anfängen bis 1848. 2. Halband: Pietismus, Aufklärung und Vormärz*, hrsg. von Joachim Wittstock, und Stefan Sienerth (Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks. Reihe B: Wissenschaftliche Arbeiten 82), 71-75. München: Verlag Südostdeutsches Kulturwerk, 1999.
- Szegedi, Edit. *Tradiție și inovație în istoriografia săsească între baroc și iluminism*. Cluj-Napoca: Casa Cărții de Știință, 2004.
- Teutsch, Friedrich. *Geschichte der evangelischen Kirche in Siebenbürgen*. Hermannstadt: W. Krafft, 1921.
- Thalgott, Erich Michael. *Hermannstadt. Die baugeschichtliche Entwicklung einer siebenbürgischen Stadt*. Hermannstadt: Verlag H. Welther, 1934.
- Tröster, Johannes. *Das Alt- und Neu-Teutsche Dacia. Das ist: neue Beschreibung des Landes Siebenbürgen*. Unveränderter Nachdruck der Ausgabe Nürnberg 1666. Mit einer Einführung von Ernst Wagner (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, Bd. 5). Köln, Wien: Böhlau, 1981.
- Țiplic, Ioan Marian and Maria Crîngaci Țiplic. "Sondajul arheologic din interiorul bisericii parohiale evanghelice din Sibiu", *Ziridava*, no. XXIII (2002): 75-83.
- Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen Bd. I-VII, edited by Fr. Zimmermann, C. Werner, G. Müller, G. Gündisch, H. Gündisch, K. G. Gündisch, G. Nussbächer. Hermannstadt, 1892-1937; Bukarest, 1975-1991.
- Vătășianu, Virgil. *Istoria artei feudale în țările române*, vol. I. București: Editura Academiei Republicii Populare Române, 1959.
- von Zieglauer, Ferdinand. *Zur Geschichte der Kreuz-Kapelle in der Elisabeth-Vorstadt von Hermannstadt*. Hermannstadt: G. Filtsch's Buchdruckerei, 1875.

ECCLESIASTICAL MONUMENTS OF BRAȘOV/KRONSTADT/BRASSÓ AND THE (IMAGINED) TOPOGRAPHY OF AN TRANSYLVANIAN CITY IN LATE MEDIEVAL AND EARLY MODERN TIMES

Liviu CÎMPEANU

**Editura
Hecate**

Personal e-mail: liviucimpeanu@yahoo.com

ECCLESIASTICAL MONUMENTS OF BRAȘOV/KRONSTADT/BRASSÓ AND THE (IMAGINED) TOPOGRAPHY
OF AN TRANSYLVANIAN CITY IN LATE MEDIEVAL AND EARLY MODERN TIMES

By definition, a monument has extraordinary features that mark landscape and human minds alike. Without any doubt, the Medieval and Early Modern World of Europe was marked by ecclesiastical monuments, from great cathedrals and abbeys to simple chapels and altars at crossroads. A very interesting case study offers Brașov/Kronstadt/Brassó, in the south-eastern corner of Transylvania, where historical sources attest several ecclesiastical monuments, in and around the city. Late medieval and early modern documents and chronicles reveal not only interesting data on the monasteries, churches and chapels of Brașov/Kronstadt/Brassó, but also on the way in which citizens and outsiders imagined those monuments in their mental topography of the city. The inhabitants of Brașov/Kronstadt/Brassó and foreign visitors saw the monasteries, churches and chapels of the city, kept them in mind and referred to them in their (written) accounts, when they wanted to locate certain facts or events. The present paper aims in offering an overview of the late medieval and early modern sources regarding the ecclesiastical monuments of Brașov/Kronstadt/Brassó, as well as an insight into the imagined topography of an Transylvanian city.

Keywords: Middle Ages, Ecclesiastical Topography, Historical Sources, Brasov, Transylvania

The city of Brașov/Kronstadt/Brassó was founded in the second decade of the 13th century, in the region known as Țara Bârsei/Burzenland/Barca, which is in the south-eastern corner of Transylvania. The founding settlers were Germans from the southern provinces of

the Holy Roman Empire, called by the Teutonic Order, which was for a brief period (1211-1225) the landlord of Țara Bârsei. Yet, archeologists recently revealed evidence that the German colonization of this province might be dated some fifty years earlier. However, in the year 1225,

the Teutonic knights were banished from the Realm of St. Stephan, so their former dominion was placed by King Andrew II. under the authority of the neighboring ispán (sheriff) of the Szeklers. Soon Braşov became the main borough of the homonym county, which remained under the authority of the Szekler ispán until the 1420s. Since the mid 14-th century, Braşov developed into one of the main cities of Transylvania, due the transit trade with the neighboring Wallachia and the Genoese cities at the Lower Danube. Soon, the economic wealth of the city was reflected by great public buildings like the Townhall, the great parish church of St. Mary or the city walls, with their imposing towers and gates. Since the aim of this paper is the imagined topography of the ecclesiastical monuments, I will refer only to the medieval churches, chapels, and monasteries in and around the city. In the late Middle Ages, the main parish church of the city was the church of St. Mary, called the Black Church today, after its walls became gray-smoked because of the Great City Fire of 1689. The first parish church of Braşov, dedicated to St. Bartholomew, though a great monument, became just a chapel (without a parish priest) for the inhabitants of the Old Town/Altstadt from the second half of the 14-th century. On a rock nearby, there was another chapel dedicated to St. James built in the first half of the 15-th century. Beyond the rocky hill, stood the chapel of St. Margaret, attested only once by the town accounts of 1534. In the Old Town, further south, there was another chapel dedicated to St. Martin, built in the second half of the 14-th century. Within the city walls, on the Monastery Street (*Klostergasse*), in the proximity of the gate, were two chapels, one dedicated to All Saints and one dedicated to St. Nicholas. There were also a few chapels around the main parish church of St. Mary, like the chapel of St. Catherine, a former church of the Cistercian nunnery with the same patron-saint (to the south), St. Lawrence Chapel (to north-east), and the Corporis Christi chapel in the nearby New Street (*Neugasse*), near the towns gate known today as St. Catherine Gate. On Mount Tâmpa/Zinne there was also a chapel dedicated to St. Leonard, belonging to the fortress *Brassovia*, built in the Arpadian Age. Both, fortress, and chapel were demolished around 1453, by the order of John Hunyadi, lord governor of Hungary. Besides the ecclesiastical monuments of the local community, there were also the monasteries and nunneries of the religious orders. First attested, around 1235, is the Premonstratensian monastery, of which location is still debated. It could be under the great parish church of St. Mary, as its' predecessor. By far better known are the Dominican abbey and the Franciscan nunnery, whose churches are still standing today. The first is located on the Monastery Street (*Klostergasse*) and was turned into a catholic church in the 18th century, the second is located on St. Johns' Street (*Johannesgasse*), still belonging to the Franciscan Order. The leper house (*Siechhof*) outside the

city walls had its own chapel dedicated to St. Barbara.

Since I am not an archeologist, nor an art historian, I will not refer to technical issues regarding the structure and architecture, neither to the development of the buildings and their ornaments. I will refer to some these aspects only if necessary, for a better comprehension of my text. As a medievalist, I am interested in how the late medieval and early modern citizens of Braşov perceived the mentioned ecclesiastical monuments and how they referred to them in the imagined topography of their city. At the same time, I try to understand how foreigners referred to the churches, chapels, and monasteries of Braşov and if they had any idea about their actual topographic place, that is about the ecclesiastic topography of the city. The basis of my research are the written sources, documentary and narrative as well. First, there are the charters and documents issued by the ecclesiastical and lay authorities of the city, as well as the first generation of town chronicles, written in the 16-th century, after the Church Reformation. There are the chronicles of Lucas Griengrass (1528), Hieronymus Ostermayer (1561) and his anonymous continuator (1571), The Mural Chronicle of St. Mary's Church, written most probably by Martin Oltard (around 1571), the Chronicles of Laurentius Kertzius (1576), Christian Thobiae (cca. 1591) and the Diary of Simon Noesner (1571-1619). The sources written by outsiders are the charters issued by royal officers and clerics in Transylvania and Hungary, by the Hungarian Kings and even by the Papacy. As narrative sources there are the reports of foreign travelers.

Of course, the available sources do not contain information about all the monuments mentioned above, the history of most of them is written by archeologists and art historians since de mid 19-th century, on their own observations *in situ*. Here I will analyze the sources regarding the ecclesiastic monuments, from the most important to the less important ones.

Without doubt, the most important ecclesiastical monument of Braşov is the great parish church of St. Mary, known today as the Black Church. Built at the end of the 14-th century, most probably, on the spot of the older church of the Cistercian abbey, the construction prolonged up to the first half of the 16-th century. Severely damaged by the great City Fire in 1689, the church was rebuilt in the 18-th century, in a very curious manner, with baroque elements imitating the gothic style. Thus, the current appearance of the monument dates only in the second half of the 18-th century. Although the greatest building in the city, and for sure the most important ecclesiastical monument of Braşov, the late medieval and early modern sources are scarce. There are only 4 preserved charters issued by the Transylvanian Saxons of Braşov up to 1500 regarding their main parish church. The first one, issued on January 7, 1408, by the Town council attests that the citizen Simon Ruedel and his family donated 1 golden Florin each year for the shrine of

the *Chorporis Christi* fraternity, located in *ecclesia beatae Mariae virginis*³. The church is attested in the same way in another donation charter from May 19, 1413, issued by Thomas the parish priest and Anthonius Sander, another citizen of the city. However, the priest entitles himself as *civitatis parochialis ecclesiae rector*, it is the first time that the monument is called by an internal document as parish church³. The parish as church community is attested on March 21, 1450, as the priest of the *oppidi Corona alias Barscia, Strigoniensis diocesis* asked the Holy See for an indulgence for the reconstruction of the church, destroyed by the Turks⁴. The *ecclesia parochialis beatae et gloriosissimae semper virginis Mariae civitatis Brassouensis* is attested again on July 17, 1464, by Petrus, parish priest of Ghimbav/Weidenbach/Vidombák and dean of the chapter of Burzenland, who judges a process between Johannes Reudel, parish priest of Braşov, and Katharina, a rich dowager of the city⁵. Unfortunately, none of these charters contain any information regarding the actual place of the parish church in the ecclesiastical topography of the city. Richer in details are the narrative sources of the 16-th century. Hieronymus Ostermayer, organist of the parish church of St. Mary, records for the year 1538, the reconstruction of the vault of his church, he calls *die Pfarrkirch*⁶. In the year 1544, the same author records an iconoclastic movement in Braşov, because of the Church Reformation, during which the icons were removed from the churches, especially the great altar of the parish church, called again *Pfarrkirch*⁷. During this movement, the wall paintings were whitewashed and in the choir of the church was painted a written chronicle of the main events of the city, since the settlement of the Germans in Transylvania. It seems that the text was written by Martin Oltard, the *rector* of the Evangelic Gymnasium of Braşov, around 1571⁸. He records for the year 1385 the beginnings of the construction work of the parish church, which he simply names *templus Coronensis*⁹. For all who read the text painted on the inner walls of the choir, it was clear that it refers to the main parish church of the city. Finally, in 1618 Simon Noesner recorded in his Diary that the great cross on the roof of the *maiori templi Coronae* fell from its place. For him too, the great church of the city was the monument by excellence¹⁰. One can see that the information in the sources written in Braşov are not very rich in information regarding the place of the main parish church in the ecclesiastical landscape of the city. Unfortunately, neither are the sources issued by outsiders of the city. The *ecclesia parochialis beatae Mariae virginis in Corona* is attested in some charters regarding the funding of the construction of the great monument. On April 21, 1385, Dionysus, the archbishop of Esztergom, grants an indulgence for the construction of the church¹¹. Almost 60 years later, on July 3, 1444, John Hunyadi, voivode of Transylvania grants 2 silver marks for the same purpose, from the next tax to pay by the city of Braşov¹². Even Pope

Nicholas V granted an indulgence for the reconstruction of the *parochialis ecclesia beatae Mariae virginis oppidi de Corona alias Brascha*, on June 7, 1450¹³, as an answer to the written demand of the local parish priest, mentioned above. Pope Sixtus IV granted a new indulgence, on March 20, 1475, for the same purpose¹⁴. In the same year, on June 6, the parish church received a new indulgence charter from John Beckenloer, archbishop of Esztergom. Unfortunately, this is just another generic attestation of the monument¹⁵. During the 15-th century, the parish church of St. Mary is also attested in a series of 15 donation–confirmation charters for the altar of the *Chorporis Christi* fraternity, but since there are simple attestations, without any link to the actual topography of the site, they are useless for the present paper. It is just worth to notice that these charters were issued by the *ispáns* of the Szekler, by the Transylvanian voivodes, by the Transylvanian bishops and by the Transylvanian Chapter in Alba Iulia/Weissenburg/Gyulafehérvár, and by the Hungarian Kings, from Sigismund of Luxemburg to Wladislas II. This means that the church was well known throughout Transylvania and Hungary, though it seems that the issuers of these charters didn't care about the exact location of St. Mary's church, neither about its place in the ecclesiastical landscape of Braşov. Regarding the narrative sources, one must mention the *Chorographia Transylvaniae*, written by the German humanist Georgius Reichesdorffer, in 1550. He writes that among the public monuments of the city of Braşov, the most impressive is the great parish church, built in stone¹⁶. Without doubt, for him and other travelers, it was a landmark of the city. It was not only visible from far, but its massive structure dominated the other buildings of the city. It was also visited by the end of the 16-th century by the French scholar and diplomat Jacques Bongars. The monument surely made an impression on him, since he copied and later published the mural chronicle painted in the choir of the church¹⁷.

The churchyard around St. Mary's church is attested by the sources written in Braşov only in the year 1560. The organist Hieronymus Ostermayer records that in the mentioned year the churchyard was narrowed by the construction of three houses¹⁸. As usual, in the Middle Ages and the Early Modern Age, the churchyard was the cemetery of the community. It is attested by a charter issued by King Wladislas II., on September 15, 1491. The king granted to the fraternity of the parish church a house and a yard located opposite to the parish house at the cemetery¹⁹. The latter still stands on the south side of the churchyard.

Regarding the chapels belonging to the great parish church of St. Mary, the information is even scarcer. The most impressive ecclesiastical monument was St. Bartholomew's. Built in the early 13-th century, it suffered various damages during the Turkish invasions of the 15-th century, being rebuilt several times. The monument suffered a major transformation in the 19-th

century, when the massive belltower was built. It seems that this was the first parish church of Braşov, but after the building of St. Mary's Church it was transformed into a chapel. It rebecame a (Lutheran) parish church only in the year 1863. Local sources about the monument are not preserved. The Transylvanian Chapter of Alba Iulia confirmed on October 12, 1417, some charters for *Michael presbyter capellanus domini plebani de Brassow ad ecclesiam beati Bartholomei apostoli in eadem Brassow habitam*²⁰. This is a sure sign that by the beginning of the 15-th century the church was turned into a chapel, that means it had no parish priest, but a chaplain. Though, in the Late Middle Ages it enjoyed a world-wide fame, after it was plundered and destroyed by the troops of the fierce Dracula, in 1460. The German tales about voivode Dracula recorded this event, so St. Bartholomew's church (=chapel!) became known in the whole Christendom²¹. On the same occasion was destroyed the chapel of St. James, located on a rock nearby St. Bartholomew's. This chapel was built some three decades earlier and after it was destroyed by Dracula, it was never rebuilt²².

The best documented chapel in the city of Braşov is St. Martin, located on the homonymous hill. Built in the late 14-th century, it was one of the most popular chapels of the city. Fortunately, there are two charters issued by *Petrus, capellanarius capellae sancti Martini extra muros civitatis Braschouiensis sitae* (on Mai 31, 1443, and November 30, 1446). These charters are most valuable not only because they attest the house and the yard donated by King Sigismund to St. Martin Chapel, but they also show its exact place in the topography of the city. The chapel was *extra muros civitatis* so we have not one put two landmarks in the mental representation of the city of Braşov²³. On the other hand, this are some of the first attestation of the city walls, whose construction began in 1420²⁴. There are also a set of external donation charters for the chapel of St. Martin, issued by the Kings of Hungary, from Sigismund of Luxemburg to Wladislas II. It is noteworthy that in the charter issued by King Sigismund on March 7, 1395, the monument is called *capella ad honorem et sub vocabulo eiusdem beati Martini in monte Brassouiensi seu de Corona Strigoniensis diocesis constructa*, so the city walls are not yet mentioned²⁵. Sigismund of Luxembourg could observe the exact location of the chapel since he visited Braşov in that year. The formula from King Sigismund's charter has been taken over by the subsequent charters, the most common localization of St. Martins' chapel in Braşov was *capella beati Marthini episcopi et confessoris in monte suburbia civitatis nostrae Braschoviensis constructa et fundata* (King Wladislas' II. charter of March 4, 1500)²⁶.

Inside the city walls, there are some information regarding the chapel of St. Catherine, located on the south side of the churchyard. The town notary Lucas Griengrass mentions St. Catherin's chapel in 1526, as the wall and the nearby homonymous gate were destroyed

by a water flood²⁷. The monument is attested again by the organist Hieronymus Ostermayer in 1559, when it was demolished and on the building site were built some houses²⁸. On the same spot lies today Building B of the Honterus Highschool.

On mount Tâmpa/Zinne, above the city was the old *Brassovia* fortress. Governor John Hunyadi ordered its demolition before 1453. Still, the chapel of the fortress, dedicated to St. Leonard, was preserved²⁹. On March 18, 1455, Dionyssos Szecsi, the archbishop of Esztergom permitted the citizens of Braşov to demolate St. Leonard's chapel too but demanded them to raise an altar in the honor of the same saint in St. Mary's church, within the city walls³⁰. This is the only documentary attestation of this chapel.

Regarding the monastic monuments of the city, the written sources are very scarce. As mentioned, above, the *abbatial Praemonstratensis ordinis* in *Corona* is attested already around 1235. Archeologists and art historians did not manage to locate this monastery. The Transylvanian Saxon historiography asserts that it could correspond with the current parish church of St. Mary and the adjacent churchyard (the former church of the monastery being under the current Black Church). Recent archeological discoveries of an early ecclesiastic building on the hill of St. Martin were interpreted as the site of the Premonstratensian monastery.

From the other monasteries of the city, there are written sources from the Late Middle Ages only for the Dominican monastery of Peter and Paul, located on the Monastery Street, near the homonym town gate to the north. The Peter and Paul monastery is generic attested on April 25, 1342, when the Braşov citizen Nikolaus Cresche and his wife Margaret donated a half of a mill³¹. On November 8, 1455, John Hunyadi, captain general of Hungary, established a yearly income of 10 silver marks to the monks living in the *claustrum beatorum Petri et Pauli apostolorum in civitate Brassouiensi fundato*³². On November 4, 1462, King Matthias Corvinus increased this yearly income by another 2 silver marks. The royal charter attests the abbey as *ad beatos Apostolos Petrum et Paulum in quorum nominibus gloriosis claustrum ordinis fratrum praedicatorum in hac civitate nostra Brassouiensi fundatum est*³³. King Matthias' grant was confirmed by King Wladislas II, on July 15, 1498³⁴. In the year 1463, the shoemakers of Braşov associated themselves in a *fraternity Ihm Kloster zu St. Peter auff dem Heiligen Kreytz Altar*³⁵.

Unfortunately, there are no other late medieval and early modern documents regarding the ecclesiastical monuments of Braşov. One can see that the best documented monument is the great parish church of St. Mary, followed by the chapel of St. Martin. The Dominican abbey is also quite well documented. Besides the fact that St. Mary's church dominated the whole city, being the greatest public monument according to Georg Reichesdorffer, the information about the actual topography of the churches and chapels of Braşov are quite scarce.

Note

1. Acest studiu este realizat în cadrul proiectului de cercetare **Topografie ecleziastică în orașele medievale ale Transilvaniei. Studiu de caz: Sibiu și Brașov**, coordonat de dr. Maria Crîngaci Țiplic, finanțat de Academia Română, Fundația „Patrimoniul”, număr de proiect GAR-UM-2019-II-2.5-3/15.10.2019.
2. *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, Nr. 1601 (<http://siebenbuergenurkundenbuch.uni-trier.de/catalog/1700>). Further quoted: *Urkundenbuch*.
3. *Urkundenbuch*, Nr. 1714 (<http://siebenbuergenurkundenbuch.uni-trier.de/catalog/1775>).
4. *Urkundenbuch*, Nr. 2698 (<http://siebenbuergenurkundenbuch.uni-trier.de/catalog/2980>).
5. *Urkundenbuch*, Nr. 3390 (<http://siebenbuergenurkundenbuch.uni-trier.de/catalog/3700>).
6. Hieronymus Ostermayer, "Historien". In *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt/Brassó*, vol. IV, (Kronstadt: Druck von A. Gust, 1903), 502 (the volume will be further quoted: *Quellen Kronstadt*, IV).
7. *Quellen Kronstadt*, IV, p. 505.
8. Liviu Cîmpeanu, "Cele mai vechi cronici săsești din Transilvania. Cronicarii sași din Brașov și scrierile lor în secolul al XVI-lea" [The Oldest Saxon Chronicles of Transylvania. The Saxon Chroniclers of Brașov and Their Writings in the 16th Century], *Studii și Materiale de Istorie Medie*, nr. XXIX (2011): 223-225 (further quoted: Cîmpeanu, *Cronici săsești*).
9. *Breve Chronicon Daciae*. In *Quellen Kronstadt*, IV, p. 2.
10. Simon Nösner, *Res actae quaedam in partibus Hungariae et Transsilvaniae*. In *Quellen Kronstadt*, IV, p. 174.
11. *Urkundenbuch*, Nr. 1201 (<http://siebenbuergenurkundenbuch.uni-trier.de/catalog/1005>).
12. *Urkundenbuch*, Nr. 2500 (<http://siebenbuergenurkundenbuch.uni-trier.de/catalog/2780>).
13. *Urkundenbuch*, Nr. 2709 (<http://siebenbuergenurkundenbuch.uni-trier.de/catalog/2992>).
14. *Urkundenbuch*, Nr. 4029 (<http://siebenbuergenurkundenbuch.uni-trier.de/catalog/1860>).
15. *Urkundenbuch*, Nr. 4052 (<http://siebenbuergenurkundenbuch.uni-trier.de/catalog/1883>).
16. Georg Reichsdorffer, "Chorographia Transylvaniae". In *Călători străini privind Țările Române [Foreign Travellers on the Romanian Principalities]*, ed. Maria Holban, (București: Editura Științifică, 1968), 217.
17. Cîmpeanu, *Cronici săsești*, 225.
18. Hieronymus Ostermayer, *Historien*. In *Quellen Kronstadt*, 522.
19. *Urkundenbuch*, Nr. 5153 (<http://siebenbuergenurkundenbuch.uni-trier.de/catalog/5323>).
20. *Urkundenbuch*, Nr. 1828 (<http://siebenbuergenurkundenbuch.uni-trier.de/catalog/4332>).
21. "The German Stories about Vlad III Dracula". In Kurt W. Treptow, *Vlad III Dracula. The Life and Times of the Historical Dracula*, (Iași-Oxford-Portland: The Center for Romanian Studies, 2000), 217.
22. *The German Stories about Vlad III Dracula*.
23. *Urkundenbuch*, Nr. 2459 (<http://siebenbuergenurkundenbuch.uni-trier.de/catalog/2739>); *Urkundenbuch*, Nr. 2560 (<http://siebenbuergenurkundenbuch.uni-trier.de/catalog/2841>).
24. Liviu Cîmpeanu, "Organizarea militară a Brașovului până la sfârșitul secolului al XV-lea" [The Military Organisation of Brașov Until the End of the 15th century], in *Studii de istorie a orașelor. In honorem Paul Niedermaier*, ed. Vasile Ciobanu, Dan Dumitru Iacob, (București-Braïla: Editura Academiei Române – Editura Istros a Muzeului Braïlei „Carol I”, 2017), 337-344 (further quoted: Cîmpeanu, *Organizarea militară a Brașovului*).
25. *Urkundenbuch*, Nr. 1346 (<http://siebenbuergenurkundenbuch.uni-trier.de/catalog/1453>).
26. *Urkundenbuch*, Nr. 6039 (<http://siebenbuergenurkundenbuch.uni-trier.de/catalog/5305>). For St. Martin's chapel in Brașov as landmark for the city walls see, Cîmpeanu, *Organizarea militară a Brașovului*, p. 340.
27. Lucas Griengrass, *Scheda memorialis, anno 1528 scripta cippoque sive pinnaculo turris in foro Coronensi imposita*. In *Quellen Kronstadt*, IV, 526.
28. Hieronymus Ostermayer, *Historien*. In *Quellen Kronstadt*, 521.
29. Cîmpeanu, *Organizarea militară a Brașovului*, 340-341.
30. *Urkundenbuch*, Nr. 2966 (<http://siebenbuergenurkundenbuch.uni-trier.de/catalog/3250>).
31. *Urkundenbuch*, Nr. 571 (<http://siebenbuergenurkundenbuch.uni-trier.de/catalog/554>).
32. *Urkundenbuch*, Nr. 2992 (<http://siebenbuergenurkundenbuch.uni-trier.de/catalog/3276>).
33. *Urkundenbuch*, Nr. 3295 (<http://siebenbuergenurkundenbuch.uni-trier.de/catalog/3605>).
34. *Urkundenbuch*, Nr. 5824 (<http://siebenbuergenurkundenbuch.uni-trier.de/catalog/5303>).
35. *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt*, vol. IX *Zunfturkunden 1420-1580*, ed. Gernot Nussbächer, Elisabeta Marin, Brașov-Heidelberg, 1999, p. 45-48.

Bibliography

Documentary sources:

Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, vol. I-VIII, (Sibiu-Bucuresti: Druck von W. Krafft - Krafft&Drotleff - Editura Academiei Române, 1892-1991) (available on-line: <http://siebenbuergenurkundenbuch.uni-trier.de/>)

Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt, vol. IX *Zunfturkunden 1420-1580*, ed. Gernot Nussbächer, Elisabeta Marin (Braşov-Heidelberg: Editura Aldus - Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde e. V., 1999).

Narrative sources:

Breve Chronicon Daciae. In *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt/Brassó*, vol. IV, (Kronstadt: Druck von A. Gust, 1903), 1-10. Griengrass, Lucas, *Scheda memorialis, anno 1528 scripta cippoque sive pinnaculo turris in foro Coronensi imposita*. In

Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt/Brassó, vol. IV (Kronstadt: Druck von A. Gust, 1903), 523-528.

Nösner, Simon, *Res actae quaedam in partibus Hungariae et Transsilvaniae*. In *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt/Brassó*, vol. IV, (Kronstadt: Druck von A. Gust, 1903), 154-174.

Ostermayer, Hieronymus, *Historien*. In *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt/Brassó*, vol. IV, (Kronstadt: Druck von A. Gust, 1903), 496-522.

Reichsdorffer, Georg, *Chorographia Transylvaniae*. In *Călători străini privind Țările Române [Foreign Travellers on the Romanian Principalities]*, ed. Maria Holban, (Bucureşti: Editura Ştiinţifică, 1968), 207-226.

"The German Stories about Vlad III Dracula". In Kurt W. Treptow, *Vlad III Dracula. The Life and Times of the Historical Dracula*, (Iaşi-Oxford-Portland: The Center for Romanian Studies, 2000), 216-223.

Further reading:

Das Burzenland, vol. III, part I. *Kronstadt* (Kronstadt: Verlag des Burzenländer Sächsisches Museum, 1928).

Cîmpeanu, Liviu, „Cele mai vechi cronici săseşti din Transilvania. Cronicarii saşi din Braşov şi scrierile lor în secolul al XVI-lea.” [“The Oldest Saxon Chronicles of Transylvania. The Saxon Chroniclers of Braşov and Their Writings in the 16th Century”], *Studii şi Materiale de Istorie Medie*, nr. XXIX (2011): 215-230.

Cîmpeanu, Liviu, „Organizarea militară a Braşovului până la sfârşitul secolului al XV-lea.” [“The Military Organisation of Braşov Until the End of the 15th century”]. In *Studii de istorie a oraşelor. In honorem Paul Niedermaier*, ed. Vasile Ciobanu, Dan Dumitru Iacob, (Bucureşti-Brăila: 2017), 336-359.

Herrmann, George Michael Gottlieb von, *Das alte Kronstadt. Eine siebenbürgische Stadt- und Landesgeschichte bis 1800*, ed. Bernhard Heigl şi Thomas Şindilariu, (Köln-Weimar-Viena: Böhlau Verlag, 2010).

Kronstadt. Eine siebenbürgische Stadtgeschichte, ed. Harald Roth (München: Universitas Verlag, 1999).

Nussbächer, Gernot, *Caietele Corona [The Corona Books]*, vol. I-V, (Braşov: Editura Aldus, 2002-2006).

Roth, Harald, *Kronstadt in Siebenbürgen. Eine kleine Stadtgeschichte*, (Köln-Weimar-Viena: Böhlau Verlag, 2010).

Seraphin, Friedrich Wilhelm, „Kronstadt zur Zeit des Honterus.” In *Aus der Zeit der Reformation. Vorträge gehalten im Auditorium des ev. Gymnasiums A. B. in Kronstadt in den Jahren 1897 und 1898. Festschrift zur Honterusfeier*, (Kronstadt: Buchdruckerei Schlandt, 1898.), 295-377.

MENDICANT ORDERS IN SIBIU/ HERMANNSTADT IN THE FIRST HALF OF THE 16TH CENTURY

Corina CIOLTEI-HOPÂRTEAN

Institutul de Cercetări Socio-Umane Sibiu

Babeş

Personal e-mail: corinahopartean@yahoo.com

MENDICANT ORDERS IN SIBIU/HERMANNSTADT IN THE FIRST HALF OF THE 16TH CENTURY

The 16th century life of a medieval Hungarian town differs from its previous history, being conditioned by circumstances unthought of before: the defeat of the Hungarians by the Ottomans in 1526, the death of the Hungarian king during the battle, the conflicts between his “rightful” successors and the rise of the Lutheran Reformation. Transylvania, namely Sibiu, as part of the Hungarian kingdom did not meet any different conditions during this century. Our analysis strives to emphasize the fate of the mendicant orders – Dominican and Franciscan – in Sibiu in these particular times by first showing what it meant for them to develop cloisters here, where they were located in relation to the fortified town and the events of the 16th century that eventually led to their dissolution and the banishment of the friars.

Keywords: Sibiu/Hermannstadt, 16th century, Lutheran Reformation, Dominican order, Franciscan order.

In order to best shape the development of mendicant orders in Transylvania during the 16th century, to grasp their activity, the friars’ interaction with royal or ecclesiastic authorities, with members of their respective communities – urban or rural – one has managed to identify a common denominator, namely the Lutheran Reformation. Its impact in the eastern part of the Hungarian kingdom is to be related also with the political context: after the stability of king Matthias’ (1458–1490) reign, the passing of the last Jagellonian king, Louis II (1516–1526), during the harshest defeat of the Hungarians, namely the battle of Mohács, in the 16th century Transylvania witnessed a series of conflicts between John I Zápolya (1526–1540) and Ferdinand I of Habsburg (king of Bohemia and part of Hungary between 1526–1564 and emperor of the Holy Roman Empire

between 1558–1564) over the rule of what had remained of the former kingdom and Transylvania¹. These political upheavals unavoidably led to the decay of the bishopric institution as well of those subordinated to it². The battle of Mohács (1526) and the dissolution of the Hungarian kingdom eased the emergence of reformatory ideas in Transylvania favored by a weakened ecclesiastic authority³.

It seems that the reformatory ideas gained ground on a state of dissatisfaction, especially on the *Königsboden*, there where members of clerical institutions and religious orders were being accused of not keeping with the moral demeanor of their social and religious position, as well as of turning their backs away from the learnings of the Holy Scripture. The German historiography considers that the self-determination right itself, gained

by the seven seats, had prepared the 16th century society for embracing the change of religious rite. Furthermore, the papal authority did not represent a support system for the German population living in Transylvania, where its members were struggling to preserve their privilege of freely choosing their parish priest⁴.

At the same time, central authorities were starting to worry and had taken a series of measures to put a hold on the reformatory impetus. The harshening of punishments against those who embraced Lutheranism was decided in 1525 but the effect was not the desired one; the German community in Transylvania did not respect the royal authority and established confessional schools⁵. Nonetheless, the event with the most severe consequence was the civil war between the German community and John I Zápolya⁶.

By the next decade, there was an increase in abolishing and shutting down the Catholic monasteries, as well as driving away the members of the respective convents. The Saxon University had already decided upon this matter by 1525, thus we are not to be surprised by the rapid drop of incomes in respect to the mendicant establishments⁷. All efforts of institutionalizing the Reformation have come into effect after 1542, namely after the first Lutheran service in Braşov, after which the urban centers in Transylvania established themselves as Lutheran ones⁸. Just like elsewhere in the kingdom, the Transylvanian urban centers were the cores around which mendicant convents had revolved starting with the 1220s. That is why – more recently – the field literature has presented a different approach towards the history of medieval Hungarian towns, adapting the theory of central places to the circumstances which contributed to the development of towns, some of these being: the presence of local or central administrative elements, judicial elements (*loca credibilia* as well), monetary administration and the administrative ecclesiastic institutions, including also the mendicant orders⁹. During centuries, the urban development was not to be understood only as a typical Arpadian policy, heavily influenced by the need to rebuild the urban network after the Mongol invasion of 1241, but it became synonymous with the policies of the following rulers. While the members of the Arpadian dynasty had established this urban network, their successors, members of the Anjou house, tried to improve an inherited system. Mendicant establishments were approved in new county seats. These urban centers were mostly regained from the control of noblemen and landowners and were granted with privileges by the royal authority, starting with king Charles Robert¹⁰. Thus, these newly established central places became attraction points for mendicant orders. The support of the Anjou house continued also during the reign of Louis the Great (1342–1382), one of the most influential patrons of the Pauline order, who also contributed to the process of the order's coming

into being. The five decades long reign of Sigismund of Luxembourg (1387–1433) continued with the support given to urban communities and also intensified the erection of fortified walls with an emphasis on strategical towns, in Transylvania such an example being Cluj. Nonetheless, it was during this time that a difference between higher ranked and lower ranked towns started to be noticed. The latter ones did not enjoy the same privileges, being mostly offered as rewards¹¹. This became visible also in the stagnating number of mendicant convents¹². A shift was registered during the reign of Matthias I (1458–1490), when – at least partially – the urban development and fortification policies went on, promoting those urban centers where important economic contributions were registered¹³. At the same time, the urban progress was visible also in lower ranked communities, even if the initiative was not always coming from the central authority¹⁴. The Transylvanian mendicant monasteries and their convents were part of the mendicant Hungarian province¹⁵. The first ones were established in the first half of the 13th century. New priories received their approval between the 14th–15th centuries, often in the same urban centers, a competition between the different mendicant orders bringing forth the need of regulations. By the turn of the 16th century there was a clear picture regarding the number of mendicant priories, in both urban and rural Transylvanian communities, consisting in at least 10 Dominican cloisters, 15 Franciscan ones and 3 Augustinian ones, without counting the ones that were dissolved in earlier centuries, the ones belonging to the female branches of these particular orders or the ones of the Pauline order, considered by some historians a mendicant one and by others a hybrid one¹⁶. The 16th century and the events leading to and following the Lutheran Reformation had changed the above-mentioned figures drastically. This was to become the century of the final period in the history of most mendicant Transylvanian cloisters. Despite a few ones that were established shortly before the turn of the century, for most of them it was then when they lived their final moments¹⁷. It is for this particular century that we are able to identify, decade-wise, the dissolution of the mendicant cloisters, namely between the years 1533–1543, during the 1550s and after 1560. The second period was the most intense one, the year 1556 marking a height, most likely as a consequence of the decay of the Transylvanian bishopric and its chapters¹⁸. After 1560 a relaxation is to be observed but only because most of the mendicant cloisters were already locked down. Furthermore, we were able to identify a territorial direction of spread of the reformatory ideas. As it was to be expected, these principles caught ground on the *Königsboden* and the mendicant establishments that managed to survive until late during the 16th century were located in the eastern end of the Transylvanian voivodeship, namely principality, in communities such

as Braşov, Odorheiu Secuiesc and Miercurea Ciuc.

In dealing with the 16th century mendicant establishments in Sibiu we need to grasp the town's historical context in this period. The town's history is intertwined with the history of the German settlers brought here by king Géza II (1141-1162). The first buildings were erected here around 1150¹⁹. A document issued in December 1191 was mentioning for the first time the ecclesiastical institution of the Germans, the so called provostship, approved by the Holy See and independent from the bishopric in Alba Iulia²⁰. In 1223, Sibiu was being referred to as *villa Hermannii* and in 1224 all German settlers in southern Transylvania were put under the command of the *comes* in Sibiu and received a series of privileges and freedoms on behalf of the Hungarian king Andrew II (1205-1235)²¹. In the 13th century, the town was among the first urban centers to receive mendicant friars. Their choice for Sibiu should not come as a surprise. Even though it was mentioned in documents as *civitas* only in 1326, it was already shaped as an urban attraction point, where mendicant friars could exercise the teachings of their rules, where they could preach to people from all social strata and also ensure for themselves at least some means for survival, which was not the case, the mendicant cloisters in Sibiu developing in time an estate-like domain, similar to the ones of the monastic orders before them. The first mendicants to arrive here were the *preacher friars*, namely the Dominicans. It seems that their first cloister was established before the Mongol invasion of 1241. The chronicles from Erfurt have named the Dominican cloister in Sibiu amongst those destroyed during the attacks but, on the other hand, the order's general chapter had decided in Bologna, in 1240, upon allowing two new Dominican cloisters in the mendicant province of Hungary, one of which in Transylvania²². Despite the destructions and regardless whether or not their first monastery in Sibiu was a wooden or a stone one, shortly after the invasion the Dominicans returned and began to rebuild the Hungarian cloisters, including the one in Sibiu²³. On the other hand, the arrival of the Franciscans to Sibiu should be placed sometime before the year 1302, when they were already mentioned in the testament of the noblewoman Elisabeth from Vinţu²⁴. The development of both cloisters was strictly related to their location within the urban matrix of Sibiu.

The first Dominican monastery was placed in front of the St. Elisabeth gate²⁵. Despite sources stating its existence prior to the Mongol invasions, certain news about its location date to 1417, when Peter Lantregen, an Austrian stone master, placed a stone crucifix in the monastery's church²⁶. Unfortunately, for the Dominican friars the 15th century meant also a series of Ottoman attacks and frequent destructions. Under these circumstances they saw the need to move their cloister *intra muros*. This was not an easy task for them: despite

having papal and royal support, for three decades they faced the rejection of local authorities. It was only in 1474 that an agreement was signed between the order's provincial chapter and the town's representatives²⁷. At that time, the cloister and church's remains were ceded to the town upon signing a contract where the authorities in turn gave the friars a Plot inside the town, in the so called *Salzgasse*²⁸. Subsequently, the order's former property in front of the St. Elisabeth gate is considered to have been turned into a leper house²⁹. The second Dominican cloister was built in the proximity of the eastern defense wall belonging to the third fortification precinct, between the Salt gate and one of the defense towers, breaking through the precinct's curtain wall³⁰.

The location of the Franciscan cloister is also subjected to debate but we adhere to the opinions that locate it at the crossroad between the former Ocnei and Elisabeta streets. This statement is emphasized also through archaeological results that have unearthed some elements of the church's gothic choir and from the cloister wall, as well as human remains³¹. When pope Eugen V. (1431-1447) urged the town to rebuild the mendicant cloisters after the Ottoman attacks, the Franciscans had immediately found support from the local authorities, as opposed to the Dominicans³². Furthermore, they were also granted a series of indulgences as reward for their cooperation³³. After the Dominicans succeeded into 'moving' *intra muros*, the two mendicant monasteries found themselves into close proximity, unlike most cases of urban mendicant clusters but there aren't any indications of competition between them or conflicts when dividing their areas of activity³⁴.

During the Middle Ages, the town of Sibiu also 'hosted' cloisters belonging to the female branches of the Dominican and Franciscan orders. Even though at present there aren't many information regarding their activity, archaeological and historiographic research undertaken in the last three decades has made it possible to identify their location within the medieval town. The Dominican nuns had a short-lived stay in Sibiu, and the beginning of their activity here is dated back to the late 15th century or the early 16th one. It shouldn't come as a surprise that it was the Lutheran Reformation that brought an end to their presence in Sibiu. The cloister is thought to have been located within the fortified walls, in the Şelarilor street. After its dissolution, the remains of the cloister were given to the observant Franciscans during the 18th century³⁵. A Franciscan nuns' monastery functioned in Sibiu starting at some point during the 13th century and being first mentioned in official documents during the late 15th one. Despite some contradictions, it seems that their establishment was located at the corner of the former Elisabeta street and the Nasturelui street. Its last architectural elements were demolished in 1987 and the archaeological researches managed to confirm

its early stages during the 13th century³⁶.

Despite some upheavals documented in the early 14th century³⁷, up until the 16th one both orders found their peace in Sibiu and were able to go on with their activity undisturbed. The Dominican friars in Sibiu enjoyed a good reputation and were widely accepted by both laymen and secular clergy³⁸. When these relationships seemed to be endangered, it was the observant reformation within the Dominican order that put them back on track. The order's observant movement began in 1429 in Basel and the Dominican convent in Sibiu is thought to have been the first to adopt it³⁹. On the other hand, the 1430s were especially difficult years in the history of Sibiu; it was then that the first Ottoman attacks occurred, the first one being in 1432, followed by a second one in 1437 and an eight-day siege in 1438⁴⁰. Both friars' monastery were partially put to flames and destroyed during the first and last attacks of the decade: in the case of the Dominicans, the cloister was never to be restored to its original demeanor and it was after these events that the endeavors of moving the cloister within the town walls had started⁴¹. The Franciscan cloister was also set on fire and the apostolic seat convinced the members of the community to support the reparation works⁴².

By the turn of the 16th century, the laymen and secular clergy's attitude towards the Catholic mendicant orders started to shift. The Transylvanian German historiography reflects this stance, especially in *Teutsch's Geschichte der evangelischen Kirche in Siebenbürgen*, where one is able to clearly recognize an accusatory position towards them. Despite their centuries' long presence in Sibiu, it seems that the town's population did not hurry to attend mass inside the mendicant churches⁴³. Nevertheless, the fact that the mendicants held their mass in German makes us wonder about *Teutsch's* statement regarding the lacking popularity of the mendicants among the people⁴⁴. It shouldn't come as a surprise, if we are to reflect on the town's history in this period. One last attempt on behalf of the Dominican general chapter and convent in Sibiu was undertaken in 1525, when, in order to fight against Martin Luther's reformatory ideas, it was decided upon the opening of a Dominican university in the town. The enforcement of this decision was unfortunately delayed and things took a different course⁴⁵. King Louis II was opposed to the Lutheran reformatory ideas and – by 1524 – he was forbidding the reading and spreading of Martin Luther's teachings that had already entered Transylvanian towns, such as Sibiu and Braşov, through a series of books⁴⁶. Nevertheless, in December 1525, the Saxon University in Sibiu decided against the Catholic establishments, stating that it was possible for one's successors to buy back the properties and goods left to churches and monasteries through wills⁴⁷. After his death, the town was under siege for several years, between 1529–1536, rejecting the authority of John I Zápolya⁴⁸. In 1529, the

Dominican prior together with the monks were shortly imprisoned⁴⁹. They were released only under the threat of the siege. The townspeople freed the monks and all members of the Catholic church⁵⁰.

The following decade had marked the first phase of mendicant monasteries' closures. Between 1533–1543, Sibiu, as well as other urban communities, such as Orăştie, Suseni, Sebeş and Braşov, were among the first urban communities where establishments were closed. In 1543, the members of the Dominican convent of Sibiu were banished by the local authorities and the members of the community and their properties were seized, some of them being sold. Moreover, it seems that the local decisions regarding the Dominican convent were in agreement with Martin Luther's wishes as it was stated through the correspondence between the town's authorities and the latter⁵¹. In Sibiu, the Lutheran Reformation was carried out by Petrus Haller, mayor starting with the same year. It is known that some of the Dominican friars from Sibiu found refuge in the Dominican convent in Sighişoara, thus suggesting that the friars in Sighişoara managed to withstand the Reformatory wave for a few more years until being confiscated and given to the town, while others were given money, including as a gift for getting married⁵².

On the other hand, it is reported that the Franciscan monastery was still in a prosperous state by 1526, but by 1529 things had started to change for them as well. It was on February 18th of the same year that the town council had ordered them to leave the community, fearing that the monks would side with John I Zápolya; whether this was the case or not, after the latter's power had strengthened, the friars returned to the town and their presence there was a certainty in 1531⁵³. It was not until 1556 that they left Sibiu for good⁵⁴.

Other information concerning the developments related to the mendicant friars of Sibiu in the first half of the 16th century reside from the proceedings of the townhall, where a series of decisions related to them have been documented. Unfortunately, most of them are in relation to the Dominicans, while details about the Franciscans are rather lacking. Nevertheless, we have used the edited collections of townhall proceedings and come across a series of information about the mendicant properties during this timeframe. It seems that their estate began to be divided even before the official enforcing of the Lutheran Reformation. Records are showing that the town's authorities decided in March 1541 upon selling a pond, property of the Dominican monks, which was located outside Sibiu to one Thomas Textor and his heirs⁵⁵. Another pond was sold in 1543 by both the town and its community to one Franz Bayer. The pond, located in Guşteriţa / Hammersdorf was once the property of the Dominicans, sometime before 1543. For this pond, the buyer had payed 100 florins⁵⁶. Three years later, one Johannes Lang is forced to prove that he

had rightfully bought a big and a small pond from the town, as well as a house that used to belong to the same monks⁵⁷. Another interesting aspect concerns the ponds – private property – that were located around the leper houses. As we have already argued, the remains of the first Dominican cloister was probably turned into a leper house. It is recorded that in 1548 all pond owners around these houses were to pay a certain sum of money to benefit the lepers and, in return, they were to be exempted from paying the yearly tax for owning this type of property⁵⁸. Thus, we might be inclined to think that the Dominicans could have had ponds also in the area located in front of the St. Elisabeth gate even after they had moved within the fortified walls. It is generally accepted that the Dominican friars were banished in 1543⁵⁹. Nonetheless, the townhall recordings reveal the use of their church in 1550, when a preacher called Johannes was holding mass on Sunday, during summer and was also paid for this⁶⁰. Furthermore, it seems that in 1556 the monastery of the

so called ‘black friars’ received various sums of money from the town treasury and once again two years later⁶¹. It is possible that the church of the former monastery was still referred to as that of the ‘black friars’ only as part of the community’s collective memory, even if the monks were already gone from the town. All around Europe and in Transylvania as well, the ‘interference’ of both political and religious events in the life of the mendicant orders re-shaped their history during the 16th century. The case of Sibiu was not a particular one, nor in the development of the final stage of mendicant presence, neither regarding the community’s attitude towards the members of the mendicant convents, namely orders, because the latter were seen as enemies of the Lutheran Reformation, symbols of a faith imposed and not chosen. Nonetheless, in the following decades and even centuries, the Lutherans would face countermeasures taken by the Holy See and the mendicant presence will return, even in Sibiu.

Note

1. Mária Pakucs-Willcocks, *Sibiul veacului al XVI-lea. Rânduirea unui oraş transilvan* (Bucureşti: Humanitas, 2018), 19. The conflicts between John I Zápolya and Ferdinand I of Habsburg came to a temporary halt only through the peace treaty signed in Oradea, in 1540, through which Ferdinand had recognized the royal authority of Zápolya during the latter’s lifetime and, after his death, his possessions were to become property of the Habsburgs. Even though the peace treaty was not fully respected, the death of Zápolya in 1540 was to change the only the opponent but not the “game”, Ferdinand now facing Zápolya’s widow, Isabella, the support given to their infant son and the politics of bishop Martinuzzi. In this respect, see Octavian Tătar, “Pacea de la Oradea (februarie 1540) între Ferdinand de Habsburg şi Ioan Zápolya şi implicaţiile ei în disputa pentru coroana Ungariei”, *Angustia* 4 (1999): 159-163.
2. Lidia Gross, *Confreriile medievale în Transilvania (secolele XIV-XVI)* (Cluj-Napoca: Argonaut, 2009), 112.
3. Edit Szegedi, *Identităţi premoderne în Transilvania* (Cluj-Napoca: Editura Fundaţiei pentru Studii Europene, 2002), 32.
4. Friedrich Teutsch, *Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk*, vol. I (Sibiu: Druck und Verlag von W. Krafft, 1899), 213. In some cases, this privilege of freely choosing one’s parish priest had extended during the 16th century also in the case of mendicant convents. For example, the German communities were entitled to impose laymen within the Dominican community of Sighişoara.
5. Teutsch, *Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk*, 217.
6. The Transylvanian Germans refused to send Zápolya the requested help in 1527 and in the autumn of the same year they were declaring their loyalty to Ferdinand of Habsburg. See *ibid.*, 204.
7. Friedrich Teutsch, *Geschichte der evangelischen Kirche in Siebenbürgen*, 232.
8. Edit Szegedi, *Identităţi premoderne în Transilvania*, 35.
9. István Petrovics, “The cities and towns of medieval Hungary as economic and cultural centres and places of coexistence. The case of Pécs”, *Colloquia*, XVIII (2011): 10.
10. Katalin Szende, “Continuity and change in the urban network of Hungary in the early angevin period”, *Banatica*, 26-II (2016): 66.
11. András Kubinyi, “König Sigismund und das ungarische Städtewesen”, in *Das Zeitalter König Sigismunds in Ungarn und im Deutschen Reich*, eds. Tilmann Schmidt, Péter Gunst (Debrecen: Debrecen University Press, 2000), 118.
12. Beatrix F. Romhányi, *Kolduló barátok, gazdálkodó szeretesek* (PhD diss., MTA BTK, 2013), 350.
13. Enikő Rűsz-Fogarasi, “Matthias Corvinus and the Development of the Transylvanian Towns and Cities in the second half of the 15th century”, in *Mélanges d’Histoire Générale. Nouvelle Série*, nr. I (2007): 189.
14. Rűsz-Fogarasi, “Matthias Corvinus”, 190. These smaller urban communities were Dej, Teiuş, Baia de Arieş, etc. that had asked to receive a series of privileges. If we are to look closely at the founding dates of some mendicant convents, in Dej and Teiuş, we are able to observe that king Matthias had supported the Augustinian priory in its conflict with the parish churches in Dej and also that the Franciscan priory had registered a significant growth during the reign of the same Hungarian king.

15. Viorel Achim, "Ordinul franciscan în țările române", *Revista istorică*, tomul VII, nr. 5-6 (1996): 396.
16. Corina Hopârtean, *Ordine mendicante în Transilvania. Ordinul paulin și peisajul religios, sec. XIII-XV* (PhD diss., ULBS, 2019), 83-84, 97-98.
17. Hopârtean, *Ordine mendicante în Transilvania*, 97-98. In this context, we are referring to the Franciscan monastery in Cluj (1486-1556), the Franciscan monastery in Medieșu Aurit (1492-1565) and the Franciscan one in Brașov (1507-1530), at the same time suggesting a decrease in the popularity of the Dominican order in Transylvania and the success of the observant reform within the Franciscan one.
18. Friedrich Teutsch, *Geschichte der evangelischen Kirche in Siebenbürgen*, 270.
19. Pakucs-Willcocks, *Sibiul veacului al XVI-lea. Rânduirea unui oraș transilvan*, 16.
20. Franz Zimmermann, Carl Werner (ed.), *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* (Ub), vol. I (1191-1342) (1892): no. 1, 1-2 and Maria Crîngaci Țiplic, "Oaspeții germani" în sudul Transilvaniei. *Istorie, arheologie și arhitectură (secolele XII-XIII)* (București: Academia Română, 2011), 37.
21. Ub, vol. I, no. 38, 26-28 and Maria Crîngaci Țiplic, *Oaspeții Germani în sudul Transilvaniei. Istorie, arheologie, arhitectură (secolele XII-XIII)*. (București: Editura Academiei Române, 2011), 39.
22. Frühwirth, Andreae (ed.), *Acta capitulorum generalium ordinis praedicatorum* (ACGOP), vol. I (1220-1303) (Roma: Typographia Polyglotta, 1898), 18 and Sanda Salontai, *Mănăstiri dominicane din Transilvania* (Cluj-Napoca: Neremia Napocae, 2002), 209. In this regard, see also Beatrix F. Romhányi, *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Katalógus* (Budapest: Pytheas, 2000), 46 and András Harsányi, *A domonkosrend magyarországon a reformáció előtt* (Debrecen: Nagy Károly Grafikai, 1938), 81.
23. ACGOP, vol. I, 37, where it is stated that the *fratres de Hungaria in provinciam suam revertantur*.
24. Ub, vol. I (1191-1342) (1892), nr. 287, 216.
25. Maria Crîngaci Țiplic, Ioan Marian Țiplic, "Hermannstadt und die Stadtarchäologie", *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 70 (2019): 351-396; Maria Crîngaci Țiplic, Ioan Marian Țiplic, "Sibiul și arheologia urbană", *Studii de istorie a orașelor. In honorem Paul Niedermaier*, Vasile Ciobanu, Dan Dumitru Iacob (eds), (București: Editura Academiei Române, 2017) 542-593.
26. Emil Sigerus, *Chronik der Stadt Hermannstadt 1100-1929* (Hermannstadt: Honterus Buchdruckerei, 1930), 3 and Ferdinand von Zieglauer, *Zur Geschichte der Kreuz-Kapelle in der Elisabeth-Vorstadt von Hermannstadt* (Hermannstadt: W. Krafft, 1875), 8. Zieglauer emphasizes even in the title that the first Dominican location was outside the town's fortifications, in a suburb.
27. In 1445, the mayor, judge and jurors of Sibiu had intervened so that the pope try to convince the parish priest to agree upon rebuilding the dominican cloister inside the fortification walls. The latter's objections were not a surprise anymore because they were directed against the mendicants' right to perform religious service within a church open to the community, having thus a double status. In this sense, see also UB, vol. V (1438-1457) (1975), no. 2523, 159 and Sanda Salontai, "Biserici medievale ale ordinelor cerșetoare din Transilvania", in *Artă românească. Artă europeană. Centenar Virgil Vătășianu*, coord. Marius Porumb (Oradea: Muzeul Țării Crișurilor, 2002), 51. In 1474 the agreement came into being under the condition that the Dominicans were to adopt the observant reformation of their order and to receive mostly German members within their convent in Sibiu. In this sense, see UB, vol. VII (1474-1486) (1991), no. 4022, 29. On the other hand, the Franciscans' popularity was also a consequence of their origin, most of the ones who came to Sibiu by the end of the 13th century originating in the Rhine area. This was also a reason why they did not meet any difficulties in receiving land inside the town's fortification walls. In this sense, see also Adrian Andrei Rusu (coord.), *Dicționarul mănăstirilor din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș* (Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2000), 235.
28. Zieglauer, *Zur Geschichte der Kreuz-Kapelle in der Elisabeth-Vorstadt von Hermannstadt*, 12. It was through their one financial means that the Dominican friars erected a new cloister and a new church.
29. Sigerus, *Chronik der Stadt Hermannstadt 1100-1929*, 5. Nevertheless, the issue of the leper house requires future clarifications, most likely with the help of archaeological research. There are opinions according to which the leper house was already functioning as such prior to the dissolution of the first Dominican monastery, namely its relocation inside the town's fortification and thus the need to look for this preacher friars' first establishment elsewhere. Zieglauer doesn't mention anything about turning the Dominican cloister in front of the St. Elisabeth gate into a leper house, more so he is the one to argue that the church remained standing and the terrain surrounding it was cleared of all remains. In this sense, see Zieglauer, *Zur Geschichte der Kreuz-Kapelle in der Elisabeth-Vorstadt von Hermannstadt*, 12 and Sanda Salontai, "Așezăminte monastice ale ordinelor cerșetoare din Cluj și Sibiu la sfârșitul Evului Mediu", in *Cluj – Kolozsvár – Klausenburg 700: vârostörténeti tanulmányok = studii de istorie urbană*, coord. Mária Lupescu Makó (Cluj-Napoca: Erdélyi Múzeum-Egysület, 2018), 284. In her research, Sanda Salontai suggests that we could identify the cloister's first location in the north-western area of the town, near the Cibin river's course.
30. Rusu, *Dicționarul mănăstirilor*, 234. In this sense, see also Salontai, *Mănăstiri dominicane din Transilvania*, 21, where it is argued that the Dominican friars might have received from king Andrew II, sometime in 1219, a chapel that was to become the core of their first cloister. See also Sigerus, *Chronik der Stadt Hermannstadt 1100-1929*, 5.
31. Crîngaci Țiplic, Țiplic, "Sibiul și arheologia urbană", 550.

32. János Karácsony, *Szt. Ferencz rendjének története magyarországon 1711-ig*, vol. I (Budapest: a Magyar Tud. Akadémia Kiadása, 1923), 206.
33. Rusu, *Dicționarul mănăstirilor*, 236.
34. Other mendicant convents belonging to these to orders were on opposite ends of urban centers, for example in Cluj or Bistrița. However, proximity between mendicant convents belonging to different orders is not out of the ordinary in Transylvania, this being the case in the Alba Iulia as well, where – within the fortification – the Dominicans and the Augustinians were ‘neighbors’ and also shared the activity of certifying documents issued by the royalty or by other authorities.
35. Crîngaci Țiplic, Țiplic, “Sibiul și arheologia urbană”, 549.
36. Crîngaci Țiplic, Țiplic, “Sibiul și arheologia urbană”, 550. Other historians place the beginning of the Dominican nuns’ monastery in Sibiu by the early 16th century; see Entz Géza, *Erdély építészete a 14.-16. században* (Cluj-Napoca: “Gróf Mikó Imre” and “Pro Professione” foundations, 1996), 407; Salontai, *Mănăstiri dominicane*, 225.
37. Ub, vol. I (1191-1342) (1892), no. 297, 225; Ion Ionașcu (red.), *Documente privind Istoria României. Veacul XIV. C. Transilvania* (DIR C), vol. 1 (1301-1320) (1953): no. 28, 21-22; János Karácsony, *Szt. Ferencz rendjének története magyarországon 1711-ig*, vol. I (Budapest: a Magyar Tud. Akadémia Kiadása, 1923), 32. The documents are mentioning an incident between the Dominican prior and the guardian of the Franciscan friars in Sibiu on the one hand and *Vasmundus, comes* in Sighișoara, on the other hand. It seems that *Vasmundus*, together with his son and laymen from the Transylvanian diocese, had trespassed the premise of the cloisters and plundered them. After this incident, the convents were taken under the protection of the papal legate and those who had wronged them were summoned to pay for the damage.
38. DIR C, vol. 1 (1301-1320) (1953): no. 87.
39. Salontai, *Mănăstiri dominicane*, 213.
40. Sigerus, *Chronik der Stadt Hermannstadt*, 3.
41. Sigerus, *Chronik der Stadt Hermannstadt*, 211-212.
42. Karácsony, *Szt. Ferencz rendjének története magyarországon*, 56.
43. Teutsch, *Geschichte der evangelischen Kirche in Siebenbürgen*, 145. He goes on stating that it was mostly their folksy way of preaching that attracted people to mass. If this was the case, then the mendicants had thus fulfilled one of their most important objectives: to draw people of all conditions and to preach to members of all social strata within urban communities.
44. Teutsch, *Geschichte der evangelischen Kirche in Siebenbürgen*, 145.
45. Salontai, *Mănăstiri dominicane*, 214. The historian motivates this decision through the importance of the convent in Sibiu; ACGOP, vol. IX, 200, the transcript of this meeting states the decision and the motivation quite clearly: “Item simili modo instituimus et ordinamus stadium generale Cibiniense provinciae Ungariae ... ut contra pestifera et virulenta Martini Lutheri dogmata”.
46. Pakucs-Willcocks, *Sibiul veacului al XVI-lea. Rânduirea unui oraș transilvan*, 168.
47. Gheorghe Duzinchevici, Evdochia Buta, Herta Gündisch (eds.), *Inventarul Protocoalelor Primăriei Sibiu 1521-1700* (București: Direcția Generală a Arhivelor Statului, 1958), 13; Käthe Hientz, Bernhard Heigl, Thomas Șindilariu (eds.), *Hermannstadt und Siebenbürgen. Die Protokolle des Hermannstädter Rates und der sächsischen Nationsuniversität 1391-1705* (Hermannstadt: Honterus, 2007), 100. However, Maria Pakucs-Willcocks states that this particular decision of the Saxon University forbade people to leave properties and goods to churches and monasteries through wills, not only giving their heirs the possibility to buy them back, see Pakucs-Willcocks, *Sibiul veacului al XVI-lea. Rânduirea unui oraș transilvan*, 169.
48. Pakucs-Willcocks, *Sibiul veacului al XVI-lea. Rânduirea unui oraș transilvan*, 19. Also, John I Zápolya exercised his authority over the townsmen by naming giving the position of *iudex regalis* to Georg Huet in 1533 and turning the mandate into a life-long one in 1539, this office representing the link between the Germans’ local autonomy and the central authority.
49. Karl Fabritius, “Zwei Funde in der ehemaligen Dominikanerkirche zu Schäßburg”, in *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, NF, 5. Bd. (1861), 28; Salontai, *Mănăstiri dominicane*, 214. Friar Vitalis was imprisoned together with the monks by the town’s magistrate, as it was stated in a 34 page booklet about the history of the Dominican order found in the former Dominican convent in Sighișoara in 1859 and described in Karl Fabritius’ study in 1861 (“...prior conuentus fr. Vitalis cum socio Cibiniensi incarcerates in loco tenebroso est per magistrum ciuium ciuitatis Cibiniensis”). According to the booklet, it seems that the people rose against the friars and demanded their imprisonment, the Dominicans being “sine ullo delictum”.
50. Teutsch, *Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk*, 220. The mayor Matthias Armbruster set them free and ordered them to leave the cloister and the town.
51. Sigerus, *Chronik der Stadt Hermannstadt*, 7-8. Sigerus’ chronicle is mentioning the sale of a pond that used to belong to the Dominicans. In Teutsch’s *Geschichte der evangelischen Kirche in Siebenbürgen* it is told that the Dominican estate began being sold by 1541 and that the revenues were given to the poor.
52. Teutsch, *Geschichte der evangelischen Kirche in Siebenbürgen*, 231-232. Petrus Haller’s loyalty towards Ferdinand I of Habsburg shouldn’t come as a surprise.
53. Karácsony, *Szt. Ferencz rendjének története magyarországon*, 206.
54. Karácsony, *Szt. Ferencz rendjének története magyarországon*, 207.

55. Duzinchevici-Buta-Gündisch, *Inventarul Protocoalelor Primăriei Sibiu*, 28.
56. Duzinchevici-Buta-Gündisch, *Inventarul Protocoalelor Primăriei Sibiu*, 32.
57. Duzinchevici-Buta-Gündisch, *Inventarul Protocoalelor Primăriei Sibiu*, 36.
58. Duzinchevici-Buta-Gündisch, *Inventarul Protocoalelor Primăriei Sibiu*, 37.
59. Rusu, *Dicționarul mănăstirilor*, 234.
60. Käthe Hientz, Bernhard Heigl, Thomas Şindilariu (eds.), *Hermannstadt und Siebenbürgen. Die Protokolle des Hermannstädter Rates und der sächsischen Nationsuniversität 1391-1705*, 47. The recording does not state whether Johannes was a Catholic or a Lutheran preacher or if the term *preacher* refers to the Dominican monks who were known also as *preacher friars*. It is said also that he preached also for the sick of the town.
61. Hientz-Heigl-Şindilariu (eds.), *Hermannstadt und Siebenbürgen*, 72, 71.

Bibliography:

- Achim, Viorel. "Ordinul franciscan în țările române în secolele XIV-XV. Aspecte teritoriale" ["The Franciscan Order in the Romanian countries in the 14th – 15th centuries. Territorial Outlook"]. *Revista istorică*, tome VII, no. 5-6 (1996): 391-410.
- Crîngaci Țiplic, Maria, and Țiplic, Ioan Marian. "Hermannstadt und die Stadtarchäologie" ["Sibiu and the archaeology of towns"]. In *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, no.70 (2019): 351-396.
- Crîngaci Țiplic, Maria, and Țiplic, Ioan Marian. "Sibiul și arheologia urbană" ["Sibiu and the urban archaeology"]. In *Studii de istorie a orașelor. In honorem Paul Niedermaier*, edited by Vasile Ciobanu, Dan Dumitru Iacob, 542 – 593. Bucharest: Editura Academiei Române, 2017.
- Crîngaci Țiplic, Maria. "Oaspeții germani" în sudul Transilvaniei. *Istorie, arheologie și arhitectură (secolele XII-XIII)* ["German guests" in southern Transylvania. History, archaeology and architecture (12th – 13th centuries)]. Bucharest: Academia Română, 2011.
- Documente privind Istoria României. Veacul XIV. C. Transilvania* (DIR C), vol. 1 (1301-1320) (1953): no. 28, 21-22;
- Duzinchevici, Gheorghe, Buta, Evdochia, and Gündisch, Herta eds., *Inventarul Protocoalelor Primăriei Sibiu 1521-1700* [The list of the protocols of the townhall in Sibiu]. București: Direcția Generală a Arhivelor Statului, 1958.
- Fabritius, Karl. "Zwei Funde in der ehemaligen Dominikanerkirche zu Schäßburg" ["Two findings in the former church of the Dominican Order in Sighișoara"]. In *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, NF, no. 5, (1861): 1-40.
- Géza, Entz. *Erdély építészete a 14.-16. században* [The architecture in Transylvania between the 14th and 16th centuries]. Cluj-Napoca: "Gróf Mikó Imre" and "Pro Professione" foundations, 1996.
- Gross, Lidia. *Confrațiunile medievale în Transilvania (secolele XIV-XVI)* [Medieval confraternities in Transylvania (14th – 16th centuries)]. Cluj-Napoca: Argonaut, 2009.
- Harsányi, András. *A domonkosrend magyarországon a reformáció előtt* [The Dominican order in Hungary before the Reformation]. Debrecen: Nagy Károly Grafikai, 1938.
- Hientz, Käthe, Heigl, Bernhard, and Şindilariu, Thomas eds. *Hermannstadt und Siebenbürgen. Die Protokolle des Hermannstädter Rates und der sächsischen Nationsuniversität 1391-1705* [Sibiu and Transylvania. The protocols of the townhall in Sibiu and of the Saxon University 1391-1705]. Hermannstadt: Honterus, 2007.
- Hopârtean, Corina. *Ordine mendicante în Transilvania. Ordinul paulin și peisajul religios, sec. XIII-XV* [Mendicant orders in Transylvania. The Pauline order and the religious landscape, 14th – 15th centuries]. PhD diss., ULBS (2019): 201.
- Karácsony, János. *Szt. Ferenc rendjének története magyarországon 1711-ig* [The Order of St. Francis in the Hungarian Kingdom until 1711], vol. I. Budapest: a Magyar Tud. Akadémia Kiadása, 1923.
- Kubinyi, András, "König Sigismund und das ungarische Städtewesen" ["King Sigismund and the Hungarian township"]. In *Das Zeitalter König Sigismunds in Ungarn und im Deutschen Reich*, edited by Tilmann Schmidt, Péter Gunst, 109-119. Debrecen: Debrecen University Press, 2000.
- Pakucs-Willcocks, Mária. *Sibiul veacului al XVI-lea. Rânduirea unui oraș transilvan* [Sibiu in the 16th century: the administration of a Transylvanian town]. Bucharest: Humanitas, 2018.
- Petrovics, István. "The cities and towns of medieval Hungary as economic and cultural centres and places of coexistence. The case of Pécs". *Colloquia*, no. XVIII (2011): 5-26.
- Romhányi, Beatrix F., *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Katalógus* [Monasteries and chapels in medieval Hungary]. Budapest: Pytheas, 2000.
- Rusu, Adrian Andrei eds. *Dicționarul mănăstirilor din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș* [The dictionary of monasteries in Transylvania, Banate, Crișana and Maramureș]. Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2000.
- Rüsz-Fogarasi, Enikő. "Matthias Corvinus and the Development of the Transylvanian Towns and Cities in the second half of the 15th century". In *Mélanges d'Histoire Générale. Nouvelle Série*, no. I (2007): 189-196.
- Salontai, Sanda, "Biserici medievale ale ordinelor cerșetore din Transilvania" ["Medieval churches of the beggar orders in

- Transylvania”]. In *Artă românească. Artă europeană. Centenar Virgil Vătășianu*, edited by Marius Porumb, 51 – 58. Oradea: Muzeul Țării Crișurilor, 2002.
- Salontai, Sanda. *Mănăstiri dominicane din Transilvania* [Dominican monasteries in Transylvania]. Cluj-Napoca: Neremia Napocae, 2002.
- Salontai, Sanda. “Așezăminte monastice ale ordinelor cerșetoare din Cluj și Sibiu la sfârșitul Evului Mediu” [“Monastic establishments of the beggar orders in Cluj and Sibiu by the late Middle Ages”]. In *Cluj – Kolozsvár – Klausenburg 700: vârostörténeti tanulmányok = studii de istorie urbană*, edited by Mária Lupescu Makó, 279-286. Cluj-Napoca: Erdélyi Múzeum-Egysület, 2018.
- Sigerus, Emil. *Chronik der Stadt Hermannstadt 1100-1929 [Chronicle of Sibiu]*. Hermannstadt: Honterus Buchdruckerei, 1930.
- Szegedi, Edit. *Identități premoderne în Transilvania [Pre-modern identities in Transylvania]*. Cluj-Napoca: Editura Fundației pentru Studii Europene, 2002.
- Szende, Katalin. “Continuity and change in the urban network of Hungary in the early angevin period”, *Banatica*, no. 26-II (2016): 53-76.
- Tătar, Octavian. “Pacea de la Oradea (februarie 1938) între Ferdinand de Habsburg și Ioan Zápolya și implicațiile ei în disputa pentru coroana Ungariei” [“The Peace of Oradea (February 1938) between Ferdinand of Habsburg and Ioan Zápolya and its implications”]. *Angustia*, no. 4 (1999): 159-163.
- Teutsch, Friedrich. *Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk [History of the Transylvanian Saxons for the Saxon People]*, vol. I. Sibiu: Druck und Verlag von W. Krafft, 1899.
- Zieglauer, Ferdinand von. *Zur Geschichte der Kreuz-Kapelle in der Elisabeth-Vorstadt von Hermannstadt [About the history of the Cross-Chapel in the Elisabeth suburb in Sibiu]*. Hermannstadt: W. Krafft, 1875.

Document Collections:

- UB** – *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, vol. I, Hermannstadt, ed. Franz Zimmermann, and Carl Werner, 1892.
- UB** – *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, vol. V, Bucharest, ed. Gustav Gündisch, 1975.
- ACGOP** – *Acta capitulorum generalium ordinis praedicatorum*, vol. I, Rome, ed. Andrae Frühwürth, 1898.

BISERICILE DIN BRAȘOV ILUSTRATE PE PLANURILE ORAȘULUI ÎNTOCMITE ÎNAINTE DE 1800*

Andrei NACU

Institutul de Cercetări Socio-Umane Sibiu

Lucian B

Personal e-mail: : nacu@icsusib.ro

ASPECTS

In the later Middle Ages Brașov was one of the leading urban centers in the Kingdom of Hungary and boasted over a dozen churches and chapels, the most impressive one being the Black Church. Most of the medieval worship sites were still standing in the 18th century, after the Habsburg takeover of Transylvania, but some were subsequently renovated or rebuilt. Additionally, two new churches were erected in 1783 in the northern suburbs. This article has recorded all the worship places depicted by the city plans of Brașov published in 1699, 1702, 1736, 1747 and 1796. The five cartographic documents illustrate nine churches (five Lutheran, two Roman-Catholic and two Orthodox). Besides the churches, three Roman-Catholic chapels are represented by the 1796 city plan and by two local survey plans of the Cetățuie (“Fortress”) area from ca. 1750.

Keywords: Brașov, Ecclesiastical Topography, Urban Topography, Historical Cartography, GIS.

Țara Bârsei a fost stăpânită între 1211 și 1225 de cavalerii teutoni, aduși aici de către regele Andrei al II-lea cu misiunea de a apăra granița de sud-est a Regatului Ungariei de amenințarea cumanilor¹. Brașovul a fost pentru prima dată menționat în documente sub denumirea de *Corona* în anul 1235, iar evoluția așezării a fost favorizată în secolele următoare de dezvoltarea comerțului cu spațiul extracarpatic, mai ales după întemeierea Moldovei și a Țării Românești. La sfârșitul Evului Mediu, orașul avea cca 9–10 000 de locuitori și se număra printre cele mai mari centre urbane din Regatul Ungariei². Importanța economică și politică a Brașovului s-a reflectat inclusiv în ridicarea unor lăcașuri de cult emblematice pe parcursul secolelor XIII–XVI, cea mai cunoscută construcție fiind Biserica Neagră. În secolul al XVI-lea, după ce sașii au îmbrățișat

Reforma protestantă, conventurile romano-catolice au fost desființate. Bisericile și capelele din oraș au fost preluate de luterani, însă o parte au fost abandonate sau transformate în spații de depozitare. În secolul al XVIII-lea, după instaurarea stăpânirii habsburgice în Transilvania, mai multe biserici au fost refăcute sau înlocuite cu edificii de factură barocă. Două biserici din centrul orașului (Sf. Petru și Paul și Sf. Ioan) au fost cedate călugărilor iezuiți și franciscani, în contextul măsurilor de recatolicizare din prima jumătate a secolului al XVIII-lea. De asemenea, în 1783 sunt ridicate două noi edificii de cult pentru a deservi credincioșii ortodocși români și luterani maghiari din suburbiile nordice³.

După 1690, inginerii militari și cartografii armatei austriece au realizat mai multe planuri și ridicări topografice ale Brașovului. În prima parte a studiului au

fost consemnate planurile istorice publicate înainte de anul 1800. Pentru cele mai importante dintre acestea a fost prevăzută prelucrarea și analiza în cadrul aplicațiilor de cartografie digitală Global Mapper și Quantum GIS. În continuare au fost repertoriate toate bisericile și capelele figurate pe planurile Brașovului întocmite până la sfârșitul secolului al XVIII-lea.

Planurile Brașovului întocmite înainte de 1800. Cel mai vechi plan cunoscut al Brașovului a fost publicat în 1699 și este integrat unei hărți militare a Transilvaniei (*Mappa della Transilvania, e Prouintie contigue, nella quale si vedano li Confini dell' Ongaria, e li Campamenti fatti dall' Armate Cesaree in queste ultime guerre*) realizată de inginerul și arhitectul militar de origine elvețiană Giovanni Morando Visconti⁴. Harta a fost tipărită la Sibiu și un exemplar al acesteia, format din 13 planșe, se păstrează în cadrul Bibliotecii Muzeului Național Brukenthal. Alte copii se găsesc în colecțiile de hărți ale Bibliotecii Naționale „Széchenyi” a Ungariei și ale Muzeului și Institutului de Istorie Militară din Budapesta, în fondul Marsigli din Biblioteca Universitară din Bologna, în colecția de hărți și planuri a Arhivei de Război din Viena (*Kriegsarchiv*) sau în colecția de hărți a Bibliotecii Naționale a Austriei⁵.

Un al doilea plan al Brașovului, asemănător cu primul, a fost realizat tot de Morando Visconti, în anul 1702. Singurul exemplar al acestui manuscris se păstrează în colecția de hărți și planuri a Arhivei de Război din Viena⁶.

Al treilea plan al orașului, desenat de inginerul J. Blössing, provine dintr-un album din 1736 ce aparținea colonelului Johann Conrad von Weiss, directorului fortificațiilor din Transilvania (*Fortifikations-Director in Siebenbürgen*). Acest album se păstra la Budapesta, în biblioteca Academiei Militare „Ludovika”, însă a fost pierdut la finalul celui de-al Doilea Război Mondial⁷. Copii alb-negru ale planurilor din manuscris au fost publicate de către cartograful maghiar Andor Borbély în anul 1943, în periodicul clujean *Erdélyi Múzeum*⁸.

Un alt plan al Brașovului, derivat după cel desenat sub direcția colonelului von Weiss, se păstrează în colecția

de hărți și planuri a Arhivei de Război din Viena⁹. Documentul face parte dintr-un album cu 16 planuri de orașe, cetăți și pasuri montane din Transilvania, datate în 1747 și aflate în posesia generalului Paul Ferdinand von Bohn. Această mapă mai conține planuri ale orașelor Sibiu, Cluj, Târgu Mureș, Bistrița, Deva, Mediaș și Sighișoara.

Cel mai important document cartografic din secolul al XVIII-lea a fost realizat în 1796 de locotenent-colonelul Franz von Seethal, comandantul austriac al Cetățuiei din Brașov. Acest plan este format din opt foi, unele foi având mai multe copii, și are la bază o ridicare topografică anterioară, realizată în 1735 de ofițerul Jakob Zultner¹⁰. Secțiunile planului redau integral cele trei suburbii ale orașului, Blumăna, Șchei și Bartolomeu, și ilustrează numerele caselor. Foile manuscriselor se păstrează în cadrul Serviciului Județean Brașov al Arhivelor Naționale¹¹.

Din cele cinci documente, planurile din 1736 și 1796 sunt mai exacte și mai bogate în detalii. Planurile Visconti din 1699 și 1702 nu au fost bazate pe măsurători precise, în timp ce planul din 1747 seamănă foarte mult cu cel din 1736, ilustrând în plus doar partea centrală din Șchei.

Totodată, militarii austrieci au mai realizat relevee ale Cetățuiei din Brașov, iar pe o parte din aceste reprezentări noastre am analizat două astfel de documente din colecția de hărți și planuri a Arhivei de Război din Viena, ambele desenate în cca 1750.

Georeferențierea planurilor istorice

Copii scanate ale planurilor din 1736 și 1796 au fost georeferențiate¹² în cadrul aplicației Global Mapper 22¹³. Documentele au fost asociate unui sistem de referință definit prin coordonate geografice cu ajutorul unor puncte de control la sol (Ground control points – GCPs). Au fost definite 39 de puncte pentru reprezentarea din 1736 (Figura 1) și 111 puncte pentru planul mai mare și mai detaliat din 1796 (Figura 2).

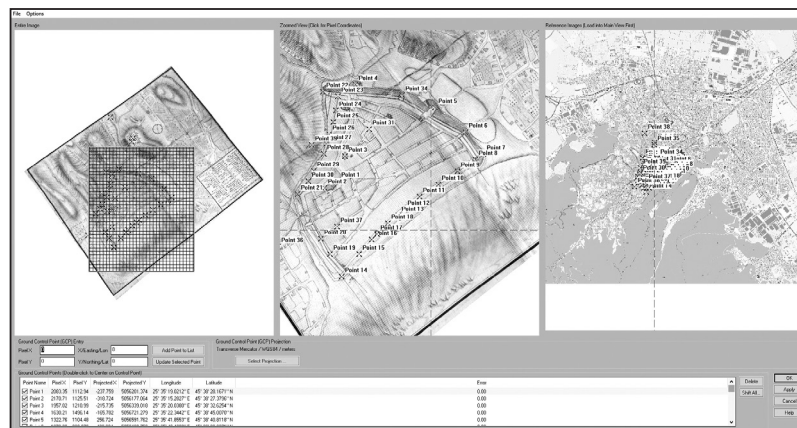

Figura 1. Punctele folosite pentru georeferențierea planului Brașovului din 1736.

Punctele de control selectate corespund în general unor locații și structuri care încă există astăzi (intersecții de străzi, biserici, bastioane și turnuri). Mai departe,

documentele georeferențiate au fost deschise într-o altă aplicație (Quantum GIS¹⁴), unde au fost analizate și comparate cu o hartă actuală a orașului (Figura 3).

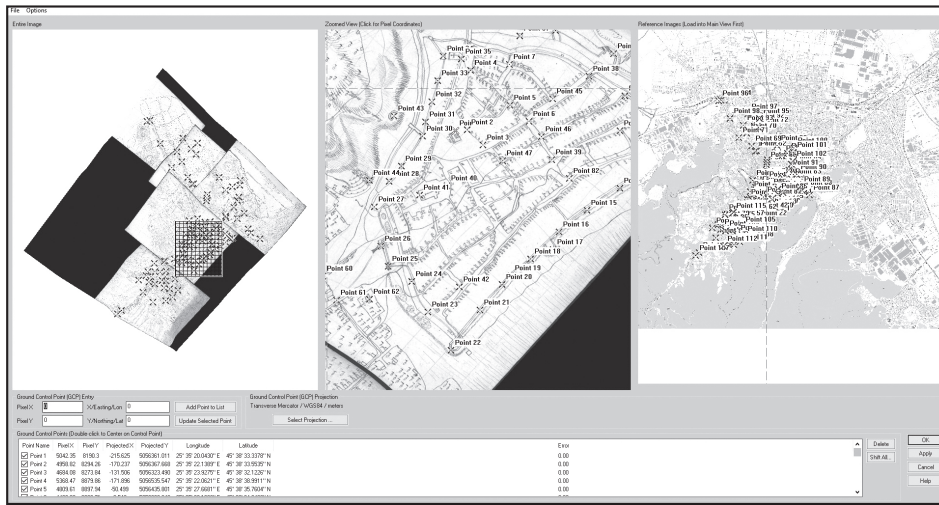

Figura 2. Punctele folosite pentru georeferențierea planului Brașovului din 1796.

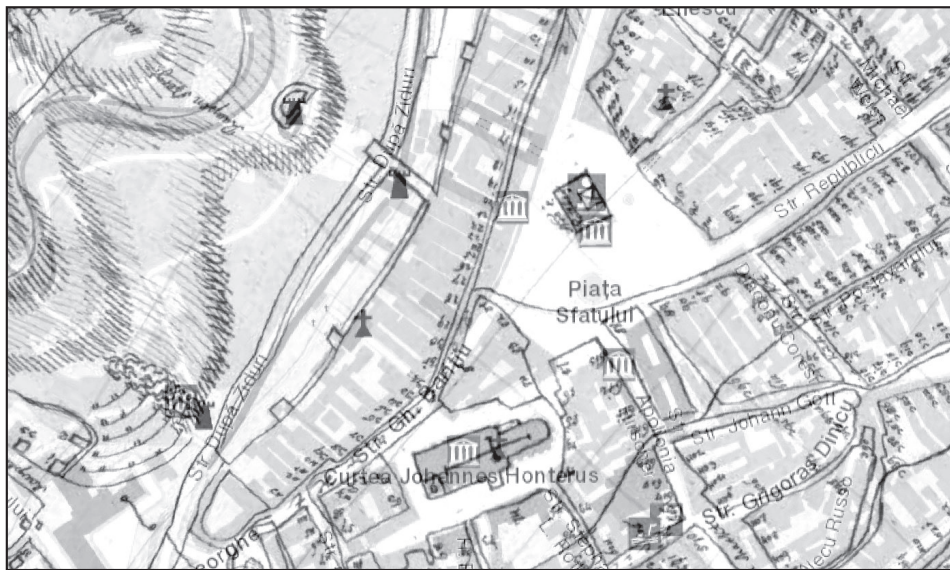

Figura 3. Planul Seethal din 1796 suprapus peste o hartă actuală a Brașovului în aplicația Quantum Gis (fragment).

Structurile eclesiastice ilustrate pe planurile Brașovului publicate până la 1800

BISERICI EVANGHELICE

1. Biserica Sf. Bartolomeu (Str. Lungă, nr. 251)

Biserica Sf. Bartolomeu a fost construită în secolul al XIII-lea în suburbia nordică a orașului (Bartolomeu / Brașovul Vechi; ger. Altstadt) și este probabil cea mai veche biserică din Brașov. A fost atestată documentar în anul 1417 și a suferit mai multe refaceri în secolul al XV-lea (la nivelul navei și al transeptului) și în secolul al XVII-lea. După Reformă a deservit comunitatea evanghelică-

luterană din suburbie. Biserica a fost înconjurată cu un zid de incintă, care s-a păstrat parțial până astăzi. Turnul clopotniță actual a fost ridicat în 1840–1842, după ce vechiul turn s-a prăbușit în urma unui cutremur¹⁵.

Ansamblul bisericii este ilustrat pe planul Seethal din 1796, singurul plan care redă suburbia Bartolomeu în întregime. Suprafața construcției este exagerată destul de mult – 2 200 m² (cu aproximativ 1 000 m² mai mult față de suprafața reală). Pe plan se remarcă turnul clopotniță al bisericii din colțul sud-vestic, zidul de incintă, având o lungime de 300 m, și o construcție în partea de sud-est, pe amplasamentul casei parohiale actuale (ridicată la începutul secolului al XX-lea¹⁶).

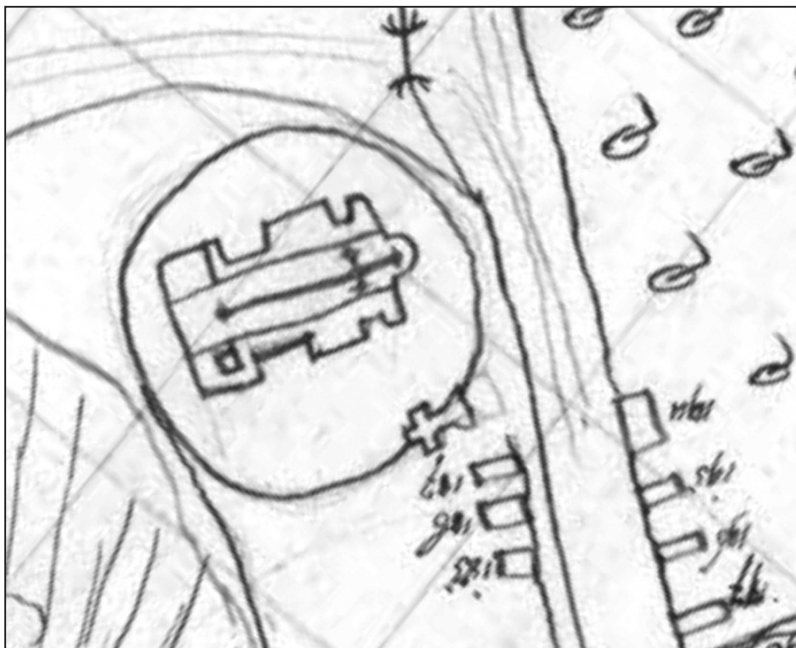

Figura 4. Biserica pe planul din 1796

2. Biserica Sf. Martin (Str. Dealul de Jos, nr. 12)

Această micuță biserică evanghelică cu elemente gotice este situată pe Dealul Sf. Martin (ger. Martinsberg), la 350 m nord-vest de Cetățuie. Conform cercetărilor arheologice din 2008–2009, biserica funcționa în ultimele decenii ale secolului al XIV-lea, fiind atestată documentar în 1395. Edificiul a fost extins în partea de est în 1795–1796, când s-a construit noul cor¹⁷.

Biserica este reprezentată pe toate planurile Brașovului analizate. În legenda planului Visconti din 1702, aceasta

este menționată drept *Chiesa* (Biserică), iar pe planul din 1736 primește explicația *Die Berg Kirche* (Biserica din Deal). Pe un plan al Cetățuiei din 1750¹⁸, biserica este descrisă ca *die in der Altstadt befindliche Lutherische Kirche, dem heiligen Martino geweyhet* (Biserica luterană din [suburbia] Brașovul Vechi, dedicată Sfântului Martin). Conform planului orașului din 1796, curtea Bisericii Sf. Martin (*S. Martins Kirche / Sct. Martins Berg Kirche*) avea o suprafață îngrădită de aproximativ 1 500 m².

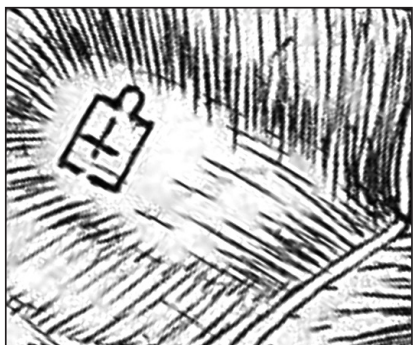

Figura 5. Biserica pe planul din 1699

Figura 6. Biserica pe planul din 1736

Figura 7. Biserica pe planul din 1796

3. Biserica Neagră

Biserica Neagră este cea mai mare și mai importantă biserică a Brașovului. A fost construită începând cu secolul al XIV-lea și a servit ca unică biserică parohială romano-catolică a orașului până la Reformă. Cercetările arheologice recente arată că monumentul a fost finalizat mult înainte de anul 1477¹⁹. Prima slujbă luterană a fost oficiată în 1542, după ce sașii din Brașov au îmbrățișat

învățăturile lui Martin Luther. În 1544 a fost ales primul paroh luteran al Brașovului, în persoana lui Johannes Honterus. Biserica a fost afectată de cutremure în secolele XVI–XVII și a fost reparată în 1653–1656. A ars în timpul marelui incendiu din 1689, atunci când acoperișul și interiorul au fost distruse. Numele de Biserica Neagră datează din această perioadă, după ce zidurile înnegrite ale construcției au devenit un reper al orașului. Biserica

a fost treptat refăcută până în 1772. Lucrări mai recente de restaurare au fost realizate în secolul al XX-lea²⁰.

Biserica Neagră, cea mai importantă clădire din zona centrală a Brașovului, este ilustrată pe toate planurile studiate. În legenda planurilor Visconti, aceasta este etichetată drept *Chiesa principale* (Biserica principală), iar în legenda planului din 1736 apare ca *Die Dom Kirche* (Biserica catedrală). Pe una din foile planului Seethal,

Biserica Neagră este menționată ca *Evangelische Stadt Pfarr-Kirche* (Biserică parohială evanghelică). Totodată, pe planul din 1699 sunt vizibili stâlpii din mijlocul navei principale, alături de contraforturile corului și ale navei.

Contraforturile sunt figurate și pe planurile din 1736 și 1747. Pe planul din 1796 nu apar contraforturile, însă sacristia și turnul de sud sunt delimitate de restul construcției.

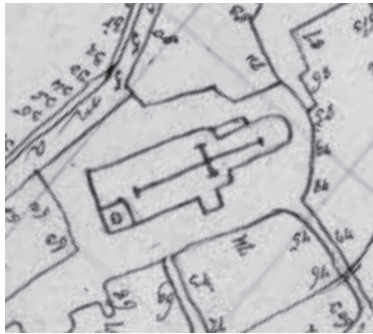

Figura 8. Biserica pe planul din 1699

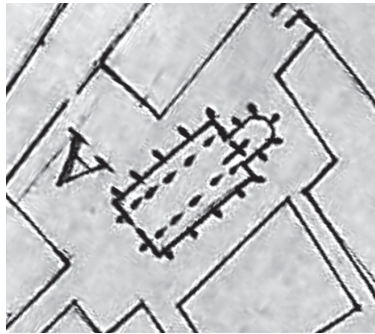

Figura 9. Biserica pe planul din 1736

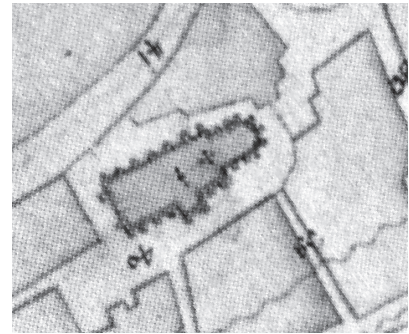

Figura 10. Biserica pe planul din 1796

4. Biserica Evanghelică din Blumăna (Str. Dr. Ion Cantacuzino, nr. 2)

O leprozerie, amenajată dincolo de zidurile orașului, în suburbia Blumăna (ger. Blumenau), este atestată în anul 1413. Pentru îndrumarea spirituală a celor aflați în leprozerie a fost construită o capelă dedicată Sfintei Barbara. Clădirile leprozeriei erau în paragină la începutul secolului al XVIII-lea și lângă vechea capelă a fost construită o casă de rugăciuni din lemn. Biserica evanghelică actuală a fost zidită în anul 1777²¹.

Pe planul din 1736 sunt figurate două structuri eclesiastice în zona fostei leprozerii. Construcția mai mică reprezintă capela medievală din piatră Sf. Barbara, în timp ce structura mai mare coincide cu casa de rugăciuni din lemn ridicată în 1718. Cele două edificii

erau folosite alternativ de credincioșii luterani sași și maghiari în secolul al XVIII-lea²². În dreptul bisericuței din lemn apare cifra 52, corespunzând explicației *die Wallachische Kirche* (Biserica românească) din legendă. Foarte probabil, autorul planului a confundat casa de rugăciune cu biserica Sf. Nicolae din Schei.

Planul Seethal cuprinde patru foi care redau Cetățuia și o parte din Blumăna și o altă foaie care ilustrează doar suburbia Blumăna. Pe două din aceste foi, biserica, care corespunde mai bine cu fosta casă de rugăciune din lemn, este denumită *Evangelische Kirche* (Biserică evanghelică) și *Evangelische Sächsische Kirche* (Biserică evanghelică sasească). Pe o altă foaie a planului din 1796 este evidențiat un cimitir imediat la est de biserică. Acest cimitir poate fi observat și pe planul Brașovului din 1736.

Figura 11. Biserica pe planul din 1736

Figura 12. Biserica pe planul din 1796 (1)

Figura 13. Biserica pe planul din 1796 (2)

5. Biserica Evanghelică Maghiară (Str. Iuliu Maniu, nr. 2)

Biserica a fost ridicată în anul 1783 în suburbia Blumăna pentru a deservi comunitatea evanghelică maghiară. Între 1718 și 1783, maghiarii luterani au împărțit cu sașii spațiul capei fostei leprozerii și al casei de rugăciuni adiacente. Construcția noii biserici de la marginea vestică a suburbiei Blumăna a fost posibilă după emiterea Edictului de concivilitate de către împăratul Iosif al

II-lea, în anul 1781. În apropiere de biserică se găsea cimitirul catolic, desființat de autoritățile comuniste în 1987²³.

Biserica figurează pe planul din 1796, fiind etichetată ca *Ungrische Kirche* (Biserică maghiară) și *Evangelische Ungrische Kirche* (Biserică maghiară evanghelică) pe două dintre foile care redau suburbia Blumăna. Pe una dintre foi apare și un mic cimitir în partea de sud a curții bisericii.

Figura 14. Biserica pe planul din 1796 (1)

Figura 15. Biserica pe planul din 1796 (2)

Figura 16. Biserica pe planul din 1796 (3)

BISERICI ROMANO-CATOLICE

1. Biserica Romano-Catolică Sf. Petru și Paul (Str. Mureșenilor, nr. 19)

Pe amplasamentul actualei biserici a funcționat o mănăstire dominicană în Evul Mediu. Prezența călugărilor dominicani în Brașov este atestată în 1327 și 1342, iar biserica ridicată de aceștia lângă Poarta Străzii Mănăstirii, în colțul nord-vestic al incintei vechi a orașului, a fost dedicată sfinților Petru și Paul. După secolul al XVI-lea, corul bisericii a fost folosit de comunitatea evanghelică maghiară, în timp ce nava și restul mănăstirii au fost transformate în spații de depozitare. În 1718, ansamblul monastic a fost cedat iezuiților, iar în 1776 a început reconstrucția edificiului

în stil baroc. Nouă biserică parohială romano-catolică a fost sfințită în anul 1782²⁴.

Biserica fostei mănăstiri dominicane este ilustrată pe toate planurile orașului publicate înainte de 1800. Pe planurile Visconti din 1699 și 1702, aceasta este denumită *Conuento* (Convent/Mănăstire) în legendă. Pe planul din 1736 apare ca *Jesuiten Kirche* (Biserică iezuită), iar pe una din foile planului din 1796 este etichetată drept *Kathol[ische] Kathedral Kirche* (Biserică catedrală catolică). Vechea biserică era orientată în mod opus față de cea existentă astăzi înainte de reconstrucția începută în 1776, corul fiind situat înspre Strada Mănăstirii (azi Str. Mureșenilor). Suprafața bisericii medievale era de cca 800 m² conform planului din 1736. Tot pe planul din 1736 sunt indicate contraforturile navei și ale corului.

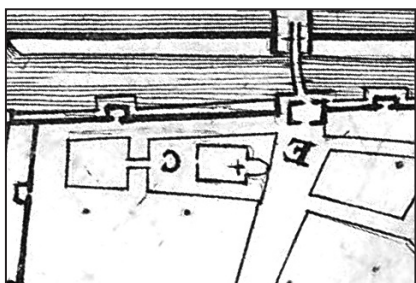

Figura 17. Biserica pe planul din 1699

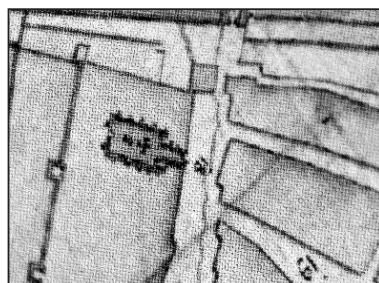

Figura 18. Biserica pe planul din 1736

Figura 19. Biserica pe planul din 1796

2. Biserica Franciscană Sf. Ioan (Str. Sfântul Ioan, nr. 7)
 Mănăstirea Franciscană a funcționat în partea nordică a incintei fortificate a orașului, aproape de fosta mănăstire dominicană, iar biserica acesteia a fost dedicată Sfântului Ioan. În Evul Mediu, mănăstirea a aparținut călugărilor clarise (franciscane) sau, după alte opinii, călugărilor dominicane. În secolul al XVI-lea, după Reformă, biserica a fost transformată în depozit de grâne, iar din 1644 a fost folosită ca biserică luterană. A ars în marele incendiu din 1689 și din nou în 1718. În 1724 a fost cedată franciscanilor, fiind restaurată

între 1725 și 1727²⁵.

Biserica Sf. Ioan este ilustrată pe planurile Brașovului din 1736, 1747 și 1796. În legenda planului din 1736, aceasta este denumită *Franciscaner Kirche* (Biserica Franciscană), iar pe una din copiile planului Seethal este menționată ca *S. Johannis Kirche und Francisc[aner] Klost[er]* (Biserica Sf. Ioan și mănăstirea franciscană). Tot pe planul din 1796 poate fi observată capela Sf. Ana, construită în 1745²⁶ și adosată peretelui sudic al navei (înspre Strada Sfântul Ioan).

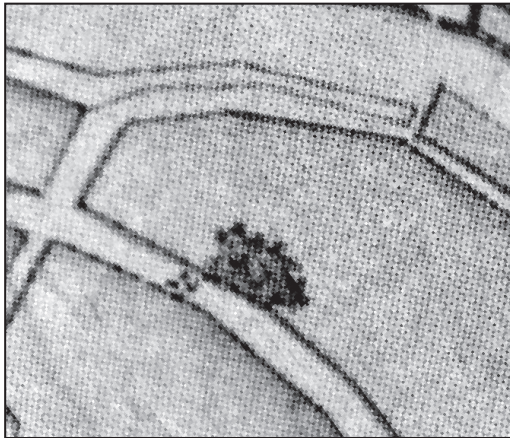

Figura 20. Biserica pe planul din 1736

Figura 21. Biserica pe planul din 1796

3. Capelele de pe Dealul Cetății și de pe Tâmpa
 Planurile Cetățuii din Brașov de la mijlocul secolului al XVIII-lea, dar și planul Seethal din 1796 indică o capelă romano-catolică în apropiere de fortificație. Aceasta era amplasată la 200 m nord-est de Cetățuie, pe o înălțime denumită *Kreutz Berg* (Dealul Crucii) conform planului din 1796. În anul 1851, capela a fost transformată în depozit de praf de pușcă²⁷. O a doua capelă este ilustrată pe planurile Cetățuii în curtea interioară a fortificației, în apropiere de bastionul estic. Conform planului din

anul 1750 (*Grund Plan Von dem Schloss oder Castel zu Cronstadt...*), această capelă ar fi fost construită din scânduri.

Planurile din 1736 și 1796 ilustrează o capelă și în apropiere de ruinele cetății Brașovia. Capela cu hramul Sf. Leonard de pe Tâmpa a fost construită la începutul secolului al XVIII-lea de senatorul brașovean convertit la catolicism Johann Draudt. În anul 1815, resturile capelei ruinate s-au prăbușit²⁸.

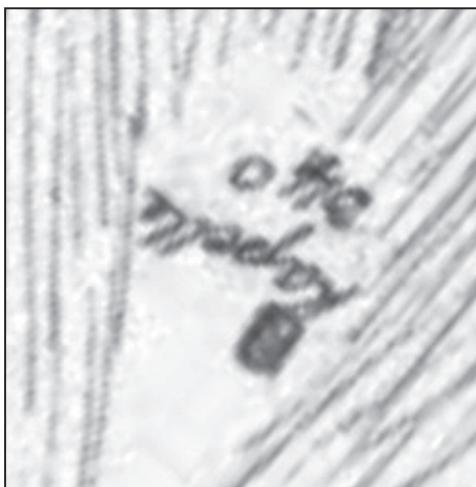

Figura 22. Capela de lângă Cetățuie pe planul din 1796

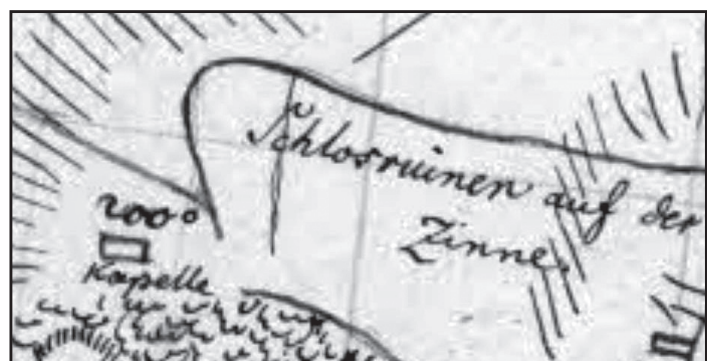

Figura 23. Capela de pe Tâmpa pe planul din 1796

BISERICI ORTODOXE

1. Biserica Sf. Nicolae (Piața Unirii, nr. 2)

Biserica Sf. Nicolae a fost ridicată în centrul suburbiei Șchei (ger. Obere Vorstadt). A fost construită în ultima parte a secolului al XIII-lea și a devenit centrul spiritual și cultural al comunității românești ce locuia aici. Biserica a fost atestată documentar în anul 1399, iar edificiul inițial era din lemn, mai târziu fiind construită o structură din piatră. Construcția din piatră și extinderile ulterioare au fost realizate cu sprijinul financiar al domnilor Moldovei și Țării Românești. Forma actuală a bisericii datează din secolul al XVIII-lea. Turnul cu ceas din partea de vest a fost

Figura 24. Biserica pe planul din 1796 (1)

construit în 1751, cu sprijinul țarinei Elisabeta a Rusiei²⁹.

Întrucât doar o mică parte a suburbiei Șchei este ilustrată pe planurile orașului din 1699, 1702 și 1736, biserica Sf. Nicolae apare numai pe planurile din 1747 și 1796. Planul din 1796 conține două foi care redau suburbia. Pe una dintre foi este indicat și cimitirul aflat la sud de biserică, ocupând o suprafață de cca 2 000 m². Pe această foaie nu apare însă paraclisul sudic al bisericii Sf. Nicolae, ridicat între 1750–1752³⁰. De asemenea, vechea bisericuță din lemn, demolată în 1781–1783³¹, este marcată pe ambele foi aproximativ în locul în care astăzi se află o capelă circulară construită la începutul secolului al XIX-lea.

Figura 25. Biserica pe planul din 1796 (2)

2. Biserica Ortodoxă „Adormirea Maicii Domnului” (Str. Bisericii Române, nr. 47)

Biserica a fost zidită în stil baroc târziu în 1783 și a fost sfințită în 1785. La fel ca biserica evanghelică maghiară, construcția acesteia a fost posibilă după emiterea Edictului de concivilitate în 1781. Până la ridicarea bisericii cu hramul „Adormirea Maicii Domnului”, credincioșii ortodocși români din Bartolomeu (Brașovul Vechi) trebuiau să se deplaseze la biserica Sf. Nicolae din

Șchei, aflată la o distanță apreciabilă³².

Biserica românească a fost redată pe toate cele patru foi ale planului Brașovului din 1796 care acoperă Cetățuia, o parte din Blumăna și marginea sudică a suburbiei Bartolomeu. Construcția este denumită *Walach[ische] Kirche / Wallachische Kirche* (Biserică românească) pe două dintre foi

Figura 26. Biserica pe planul din 1796 (1)

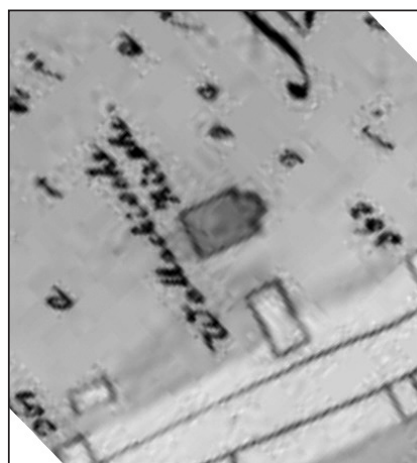

Figura 27. Biserica pe planul din 1796 (2)

Concluzii

Cele cinci planuri ale Brașovului cercetate ilustrează nouă biserici pe teritoriul orașului: cinci biserici evanghelice, două romano-catolice și două ortodoxe. De asemenea, trei capele romano-catolice sunt figurate pe două planuri ale Cetățuiei de la mijlocul secolului al XVIII-lea și pe planul Brașovului din 1796. Primele planuri ale Brașovului, publicate de Giovanni Morando Visconti în 1699 și 1702, reprezintă Biserica Neagră, Biserica Sf. Petru și Paul și Biserica Sf. Martin. Pe planul din 1736, desenat de inginerul J. Blössing, sunt conturate planimetric Biserica Neagră, Biserica Romano-Catolică Sf. Petru și Paul, Biserica Franciscană Sf. Ioan, Biserica Sf. Martin, Capela Sf. Barbara a fostei leprozerii și Capela Sf. Leonard de pe Tâmpa. Planul din 1747 ilustrează în plus Biserica Sf. Nicolae din Șchei. Pe planul locotenent-

colonelului Franz von Seethal din 1796 regăsim două noi biserici, ambele construite în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, Biserica Ortodoxă „Adormirea Maicii Domnului” din Brașovul Vechi și Biserica Evanghelică Maghiară din Blumăna, dar și capela romano-catolică situată la nord-est de Cetățuie.

Informațiile oferite de documentele cartografice sunt importante pentru studierea evoluției istorice și arhitectonice a monumentelor eclesiastice din Brașov în epoca modernă. Printre cele mai interesante date furnizate de aceste materiale se numără cele referitoare la planimetria bisericii Sf. Petru și Paul înainte de reconstrucția începută în 1776, locația capelilor romano-catolice de lângă Cetățuia și de pe Tâmpa, dar și amplasarea exactă a vechii biserițe din lemn ortodoxe de lângă actuala Biserica Sf. Nicolae din Șchei.

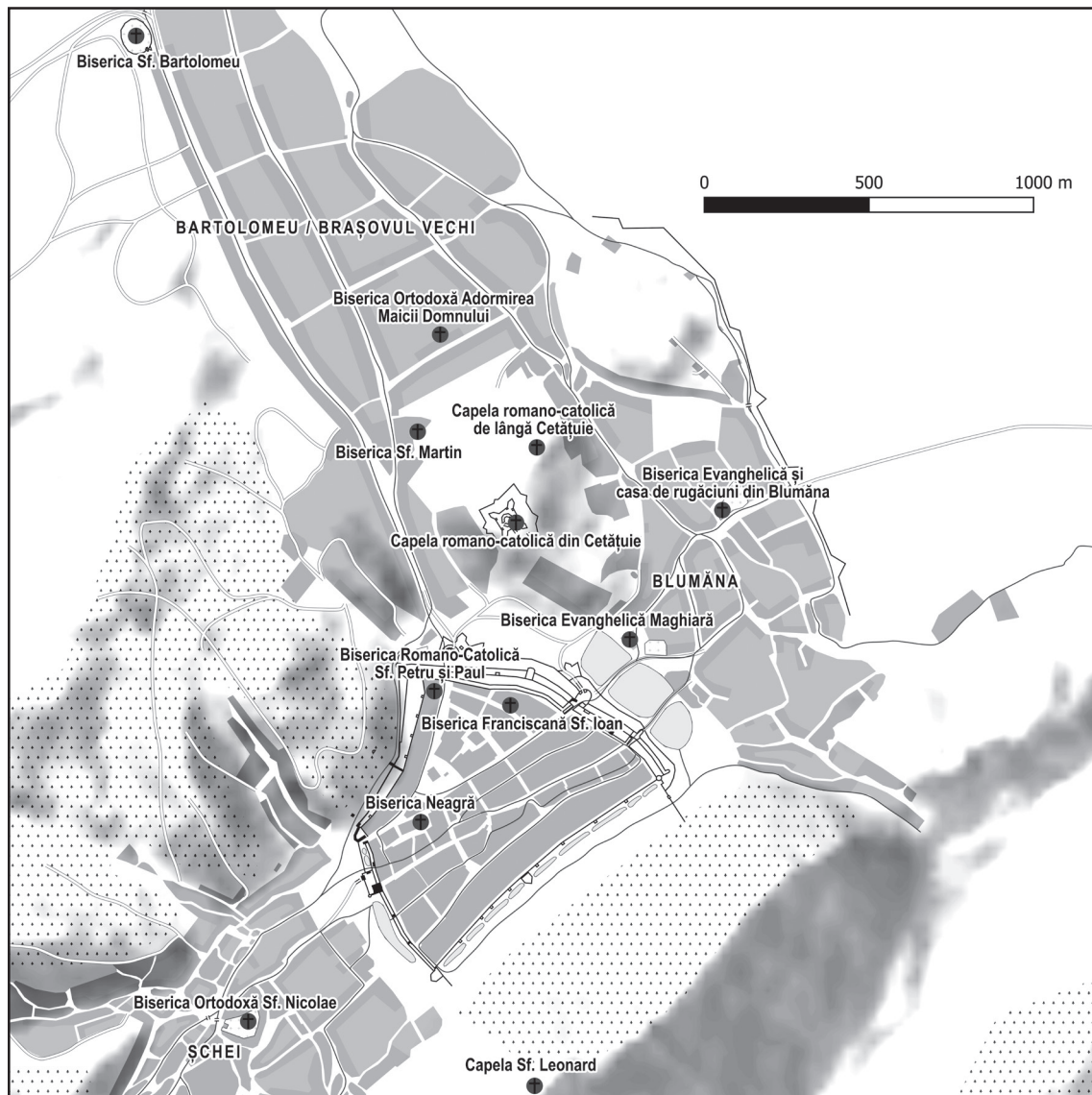

Figura 28. Harta Brașovului în secolul al XVIII-lea cu indicarea bisericilor și capelilor ilustrate pe planurile istorice ale orașului. Autor: Andrei Nacu

Note

1. Ioan Marian Țiplic, *Organizarea defensivă a Transilvaniei în evul mediu (secolele XI-XIV)*, (București: Editura Militară, 2006); Maria Crîngaci Țiplic, „*Oaspeții germani*” în sudul Transilvaniei. *Istorie, arheologie și arhitectură (secolele XII-XIII)*, (București: Editura Academiei Române, 2011).
2. Ioan-Aurel Pop, „Transilvania în secolul al XIV-lea și în prima jumătate a secolului al XV-lea”, în *Istoria Transilvaniei, vol. I (până la 1541)*, ed. Ioan Aurel Pop și Thomas Nögler (Cluj-Napoca: Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, 2009), 248; Laurențiu Rădvan, *Orașele din Țările Române în Evul Mediu (sfârșitul sec. al XIII-lea—începutul sec. al XVI-lea)* (Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2011), 56, 80.
3. Mai multe detalii în Harald Roth, *Kronstadt in Siebenbürgen: eine kleine Stadtgeschichte* (Köln-Weimar-Wien: Böhlau, 2010); *Kronstadt. Eine siebenbürgische Stadtgeschichte* ed. Harald Roth (München: Universitas, 1999); Maja Philippi, *Kronstadt. Historische Betrachtungen über eine Stadt in Siebenbürgen* (Bukarest-Heidelberg: Kriterion; Arbeitskreis für siebenbürgische Landeskunde, 1996); Gernot Nussbächer, *Caietele Corona. Contribuții la istoria Brașovului*. 5 caiete (Brașov: Aldus, 2002-2006).
4. Pentru biografia inginerului, vezi Katalin Plihál, „G. M. Visconti Erdélyi térképe 1699-ből” [Harta Transilvaniei a lui G. M. Visconti din 1699], *Cartographica Hungarica*, nr. 7 (2000): 18-22; Josef Paldus, „Johann Christoph Müller. Ein Beitrag zur Geschichte vaterländischer Kartographie”, *Mitteilungen des K. und K. Kriegsarchivs, Dritte Folge*, vol. 5 (1907): 57-58; Gheorghe Anghel, „Construcții de apărare executate de Giovanni Morando Visconti în cetatea medievală de la Alba Iulia la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul celui de al XVIII-lea”, *Apulum*, nr. 50 (2013): 167-171.
5. Andrei Nacu, *Scaunele săsești în documente cartografice din secolele XVI-XVIII* (București: Editura Academiei Române, 2020), 100; Gernot Nussbächer, *Aus Urkunden und Chroniken. Band 13: Kronstadt. Erster Teil* (Kronstadt: Aldus, 2013), 77. Vezi și Minerva Nistor, *Brașovul în izvoare cartografice și iconografice* (Brașov: Muzeul Județean Brașov, 1976), 8-13.
6. Nussbächer, *Aus Urkunden und Chroniken* 13, 80.
7. Hansotto Drotloff și Günther E. Schuster (ed.), *Mediasch. Ein historischer Streifzug durch die siebenbürgisch-sächsische Stadt an der Kokel* (Hermannstadt-Bonn: Schiller, 2009), 49-50.
8. Andor Borbély, „Erdélyi városok képekönnye 1736-ból” [Album al orașelor transilvănene din 1736], *Erdélyi Múzeum*, tom 48, nr. 2 (1943): 197-215.
9. Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Karten- und Plansammlung, K VII k 330, nr. 15.
10. Brașoveanul Jacob Zultner (16?-1755) a contribuit inclusiv la realizarea unei hărți detaliate a Olteniei în perioada în care provincia s-a aflat sub stăpânire habsburgică. În 1735, Zultner a fost avansat la gradul de căpitan. În 1741, în calitate de comisar imperial, a supervizat delimitarea frontierei Transilvaniei cu Țara Românească și a desenat o hartă a regiunii de graniță (1743). Ulterior, în 1747, a fost numit director al fortificațiilor la Alba Iulia. Josef Trausch, *Schriftsteller-Lexikon oder biographisch-literarische Denk-Blätter der Siebenbürger Deutschen*, vol. 3 (Kronstadt: Johann Gött & Sohn Heinrich, 1871), 543-545.
11. Gernot Nussbächer, „Hărți și planuri preluate de la Biserica Neagră Brașov”, *Cumidava*, tom 22-24 (1998-2000): 237, 239-240.
12. Procedeele de georeferențiere presupune atribuirea unor coordonate dintr-un sistem de referință unei imagini, astfel încât aceasta să fie afișată corect în aplicațiile de cartografie digitală. Heather Kennedy (ed.), *Dictionary of GIS Terminology* (Redlands: ESRI Press, 2000), 43.
13. <https://www.bluemarblegeo.com/products/global-mapper.php>.
14. <https://www.qgis.org/ro/site/>.
15. Daniela Marcu Istrate, „Arheologia urbană a Brașovului”, *Transilvania Nostra*, 10, nr. 38 (2016): 4; Hermann Fabini, *Atlas der siebenbürgisch-sächsischen Kirchenburgen und Dorfkirchen* (Heidelberg: Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde, 1998), 43-45; Friedrich Wilhelm Seraphim, „Kronstadt zur Zeit des Honterus”, în *Aus der Zeit der Reformation. Festschrift zur Honterusfeier* (Kronstadt: Schlandt, 1898), 347; Ágnes Bálint, „Biserica și parohia evanghelică C.A. Sf. Bartolomeu, Brașov”, 2010 (<http://enciclopedie.referinte.transindex.ro/monument.php?id=220>, accesat în 19.11.2020).
16. Fabini, *Atlas*, 45.
17. Gernot Nussbächer, *Aus Urkunden und Chroniken. Band 14: Kronstadt. Zweiter Teil* (Kronstadt: Aldus, 2014), 144; Hermann Fabini, *Sakrale Baukunst in siebenbürgisch-sächsischen Städten* (Hermannstadt-Heidelberg: Monumenta, Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde, 2013), 165; Daniela Marcu-Istrate, „The Archaeology of the Medieval Churches in Brașov: St Martin's Church”, în *ArchIn 2016 – Medieval Changing Landscape. Settlements, Monasteries and Fortifications*, ed. Ioan Marian Țiplic și Maria Crîngaci-Țiplic (Sibiu: Astra Museum, 2016), 122.
18. *Grund Plan Von dem Schloss oder Castel zu Cronstadt, nebst einem Theil von denen zweyen Vor-Städten, die Alt Stadt, und die Blumenau benamset.*
19. Istrate, „Arheologia urbană”, 8.
20. Gernot Nussbächer, *Biserica Neagră din Brașov* (Brașov: Aldus, 2007), 4-8; Fabini, *Sakrale Baukunst*, 146, 150, 153.
21. Fabini, *Sakrale Baukunst*, 165; Nussbächer, *Aus Urkunden und Chroniken* 14, 125, 127; Friedrich Philippi, *Aus Kronstadts Vergangenheit und Gegenwart* (Kronstadt: Gött, 1874), 95-97. Mihaela Sanda Salontai, „Repere dispărute din topografia ecleziască a Brașovului”, *Historia Urbana*, tom 25 (2017): 122-123.

22. Philippi, *Aus Kronstadts Vergangenheit*, 95–97.
23. Nussbächer, *Aus Urkunden und Chroniken 14*, 124, 129.
24. Seraphim, „Kronstadt”, 351; Fabini, *Sakrale Baukunst*, 159; Gernot Nussbächer, *Caietele Corona. Contribuții la istoria Brașovului. Caietul 4* (Brașov: Aldus, 2005), 47; *Caietul 5* (Brașov: Aldus, 2006), 65.
25. Philippi, *Aus Kronstadts Vergangenheit*, 90–92; *Dicționarul mănăstirilor din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș*, coord. Adrian Andrei Rusu (Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2000), 80–82; Fabini, *Sakrale Baukunst*, 161; Seraphim, „Kronstadt”, 351–352; Irina Băldescu, *Transilvania medievală. Topografie și norme juridice ale cetăților Sibiu, Bistrița, Brașov și Cluj* (București: Simetria, 2012), 265.
26. Zsolt Kovács, „Biserica Franciscană Sf. Ioan Botezătorul, Brașov”, 2011 (<https://referinte.transindex.ro/enciclopedie/monument.php?id=242>, accesat în 19.11.2020).
27. Nussbächer, *Aus Urkunden und Chroniken 14*, 51.
28. Seraphim, „Kronstadt”, 355.
29. Fabini, *Sakrale Baukunst*, 167; Corina Nicolescu, *Biserica Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului* (București: Meridiane, 1967), 11, 13–16.
30. Candid C. Mușlea, *Biserica Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului*, vol. 2 (1743–1837) (Brașov: Astra, 1946), 58.
31. Nicolescu, *Biserica Sf. Nicolae*, 13.
32. Vasile Oltean, *Configurația istorică și bisericească a Brașovului* (Sibiu: Andreiană, 2010), 272–273.

Bibliografie:

- Hadtörténeti Intézet és Múzeum (Budapest), Térképtár [Military History Institute and Museum (Budapest), Map Collection].
Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Karten- und Plansammlung [Austrian State Archives, War Archive, Map and Plan Collection].
- Serviciul Județean Brașov al Arhivelor Naționale, Colecția de Documente a Bisericii Negre Brașov, Biblioteca, Colecția de planuri și hărți [The National Archives – Brașov County Division, Black Church Document Collection, Library, Plan and Map Collection].
- Anghel, Gheorghe. “Construcții de apărare executate de Giovanni Morando Visconti în cetatea medievală de la Alba Iulia la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul celui de-al XVIII-lea” [“Defensive constructions executed by Giovanni Morando Visconti in the medieval fortress of Alba Iulia at the end of the 17th century and the beginning of the 18th century”]. *Apulum*, nr. 50 (2013): 167–180.
- Seraphim, Friedrich Wilhelm, “Kronstadt zur Zeit des Honterus” [“Brașov during the age of Honterus”]. In *Aus der Zeit der Reformation. Festschrift zur Honterusfeier* [From the time of the Reformation. Commemorative publication for the Honterus celebration] (Brașov: Schlandt, 1898), 295–379.
- Bálint, Ágnes, “Biserica și parohia evanghelică C.A. Sf. Bartolomeu, Brașov” [“The St. Bartholomew Church and Evangelical Parish”, Brașov], 2010. <http://enciclopedie.referinte.transindex.ro/monument.php?id=220>
- Borbély, Andor, “Erdélyi városok képekönve 1736-ból” [“Album of Transylvanian cities from 1736”]. *Erdélyi Múzeum*, vol. 48, nr. 2 (1943): 197–215.
- Crîngaci Țiplic, Maria, „Oaspeții germani” în sudul Transilvaniei. *Istorie, arheologie și arhitectură (secolele XII-XIII)*, (Bucharest: Editura Academiei Române, 2011).
- Drotloff, Hansotto and Schuster, Günther E. (editors), *Mediasch. Ein historischer Streifzug durch die siebenbürgisch-sächsische Stadt an der Kokel* [Mediasch. A historical tour through the Transylvanian Saxon city on the Târnava River] (Sibiu-Bonn: Schiller, 2009).
- Fabini, Hermann, *Atlas der siebenbürgisch-sächsischen Kirchenburgen und Dorfkirchen* [Atlas of Transylvanian Saxon church fortresses and village churches] (Heidelberg: Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde, 1998).
- Fabini, Hermann, *Sakrale Baukunst in siebenbürgisch-sächsischen Städten* [Sacred architecture in the Transylvanian Saxon cities] (Sibiu-Heidelberg: Monumenta; Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde, 2013).
- Kennedy, Heather (ed.), *Dictionary of GIS Terminology* (Redlands: ESRI Press, 2000).
- Kovács, Zsolt, “Biserica Franciscană Sf. Ioan Botezătorul, Brașov” [“The St. John the Baptist Franciscan Church, Brașov”], 2011. <https://referinte.transindex.ro/enciclopedie/monument.php?id=242>
- Marcu-Istrate, Daniela, “Arheologia urbană a Brașovului” [“The urban archeology of Brașov”]. *Transilvania Nostra*, 10, nr. 38 (2016): 2–12.
- Marcu-Istrate, Daniela, “The Archaeology of the Medieval Churches in Brașov: St Martin’s Church”. In *ArhIn 2016 – Medieval Changing Landscape. Settlements, Monasteries and Fortifications*, edited by Ioan-Marian Țiplic and Maria Crîngaci-Țiplic, 113–130. Sibiu: Astra Museum, 2016.
- Mușlea, Candid C., *Biserica Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului*, vol. 2 (1743–1837) [The St. Nicholas Church from the Șcheii of Brașov, vol. 2 (1743–1837)] (Brașov: Astra, 1946).

- Nacu, Andrei, *Scaunele săsești în documente cartografice din secolele XVI–XVIII [The Saxon seats in cartographic documents from the 16–18th centuries]* (Bucharest: Editura Academiei Române, 2020).
- Nicolescu, Corina, *Biserica Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului [The St. Nicholas Church from the Șchei of Brașov]* (Bucharest: Meridiane, 1967).
- Nistor, Minerva, *Brașovul în izvoare cartografice și iconografice [Brașov in cartographic and iconographic documents]* (Brașov: Brașov County Museum, 1976).
- Nussbächer, Gernot, *Aus Urkunden und Chroniken. Band 13: Kronstadt. Erster Teil [From documents and chronicles. Vol. 13: Brașov. First part]* (Brașov: Aldus, 2013).
- Nussbächer, Gernot, *Aus Urkunden und Chroniken. Band 14: Kronstadt. Zweiter Teil [From Documents and Chronicles. Vol. 14: Brașov. Second part]* (Brașov: Aldus, 2014).
- Nussbächer, Gernot, *Biserica Neagră din Brașov [The Black Church from Brașov]* (Brașov: Aldus, 2007).
- Nussbächer, Gernot, *Caietele Corona. Contribuții la istoria Brașovului [The Corona Booklets. Contributions to the history of Brașov]. 5 Booklets* (Brașov: Aldus, 2002–2006).
- Nussbächer, Gernot, “Hărți și planuri preluate de la Biserica Neagră Brașov” [“Maps and plans taken over from the Black Church of Brașov”]. *Cumidava*, vol. 22–24 (1998–2000): 237–251.
- Oltean, Vasile, *Configurația istorică și bisericească a Brașovului [The historical and ecclesiastical structure of Brașov]* (Sibiu: Andreiană, 2010).
- Paldus, Josef, “Johann Christoph Müller. Ein Beitrag zur Geschichte vaterländischer Kartographie” [“Johann Christoph Müller. A contribution to the history of cartography of the fatherland”]. *Mitteilungen ds K. und K. Kriegsarchivs*, third issue, vol. 5 (1907): 1–121.
- Philippi, Friedrich, *Aus Kronstadts Vergangenheit und Gegenwart [From the past and present of Brașov]* (Brașov: Gött, 1874).
- Philippi, Maja, *Kronstadt. Historische Betrachtungen über eine Stadt in Siebenbürgen [Historical considerations regarding a city in Transylvania]* (Bucharest–Heidelberg: Kriterion; Arbeitskreis für siebenbürgische Landeskunde, 1996).
- Plihál, Katalin, “G. M. Visconti Erdély térképe 1699-ből” [The G. M. Visconti map of Transylvania from 1699]. *Cartographica Hungarica*, nr. 7 (2000): 1–24.
- Pop, Ioan-Aurel “Transilvania în secolul al XIV-lea și în prima jumătate a secolului al XV-lea” [“Transylvania in the 14th century and in the first half of the 15th century”]. In *Istoria Transilvaniei, vol. 1 (până la 1541) [History of Transylvania, vol. 1 (until 1541)]*, edited by Ioan-Aurel Pop and Thomas Năgler, 233–282. Cluj-Napoca: Romanian Academy; Center for Transylvanian Studies, 2009.
- Rădvan, Laurențiu, *Orașele din Țările Române în Evul Mediu (sfârșitul sec. al XIII-lea–începutul sec. al XVI-lea) [The Towns in the Romanian Principalities in the Middle Ages (the end of the 13th century – the beginning of the 16th century)]* (Iași: “Alexandru Ioan Cuza” University Press, 2011).
- Roth, Harald, *Kronstadt in Siebenbürgen: eine kleine Stadtgeschichte [Brașov in Transylvania: A short history of the city]* (Cologne–Weimar–Vienna: Böhlau, 2010).
- Roth, Harald (ed.), *Kronstadt. Eine siebenbürgische Stadtgeschichte [Brașov. A Transylvanian city history]* (Munich: Universitas, 1999).
- Rusu, Adrian Andrei (coord.), *Dicționarul mănăstirilor din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș [Dictionary of medieval monasteries from Transylvania, Banat, Crișana and Maramureș]* (Cluj–Napoca: Cluj University Press, 2000).
- Băldescu, Irina, *Transilvania medievală. Topografie și norme juridice ale cetăților Sibiu, Bistrița, Brașov și Cluj [Medieval Transylvania. Topography and judicial norms of the cities of Sibiu, Bistrița, Brașov and Cluj]* (Bucharest: Simetria, 2012).
- Salontai, Mihaela Sanda, “Repere dispărute din topografia ecleziastică a Brașovului” [“Vanished landmarks from the ecclesiastical topography of Brașov”]. *Historia Urbana*, vol. 25 (2017): 119–132.
- Trausch, Josef, *Schriftsteller-Lexikon oder biographisch-literarische Denk-Blätter der Siebenbürger Deutschen, vol. 3 [Lexicon of scholars or biographical-literary memorial sheets of the Transylvanian Germans, vol. 3]* (Brașov: Johann Gött & Son Heinrich, 1871).
- Țiplic, Ioan Marian, *Organizarea defensivă a Transilvaniei în evul mediu (secolele XI–XIV)*, (Bucharest: Editura Militară, 2006)
- Țiplic, Ioan Marian; Crîngaci Țiplic, Maria (editors), *ArhIn 2016 – Medieval Changing Landscape. Settlements, Monasteries and Fortifications*, (Sibiu: Astra Museum, 2016).

SPAȚIUL SACRU ÎN BISERICA CREȘTINĂ DE TRADIȚIE BIZANTINĂ. TREI PERSPECTIVE

Ancuța-Maria ILIE

Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu, Facultatea de Științe Socio-Umane
„Lucian Blaga” University of Sibiu, Faculty of Social and Human Sciences
Personal e-mail: ancuta.ilie@ulbsibiu.ro

THE SACRED SPACE IN THE EASTERN CHURCH. THREE PERSPECTIVES

The creation of sacred spaces has played a central role during the evolution of christian faith and culture. The main source of inspiration has been the word of the Bible which describes the design of the Holy Place as told by God to the chosen ones at various times. The divine models have been filled with symbolic meanings by Holy Fathers and Byzantine theologians. Thus, the understanding of their writings and the Holy Bible come first when analysing the sacred spaces of the Eastern Church. This article presents the main concepts regarding the Church, it's architecture and spiritual meaning, of three Byzantine thinkers – Dionysius the Areopagite, Maximus the Confessor and Symeon of Thessalonike.

Keywords: sacred space, church, Eastern Church, Dionysius the Areopagite, Maximus the Confessor, Symeon of Thessalonike.

În dezvoltarea culturii și credinței creștine, crearea de spații sacre a jucat un rol esențial. Cele mai importante idei care stau la baza acestora și de la care se dezvoltă principalele interpretări simbolice ale arhitecturii sacre creștine se găsesc în Sfânta Scriptură. Aici este prezentat modelul Sfântului Lăcaș sub forma Cortului Adunării, a Templului din Ierusalim și a Ierusalimului ceresc. Modelele biblice ale spațiului sacru, create de Yahve dintotdeauna, împreună cu toate obiectele de cult, au fost arătate în diverse momente aleșilor pentru a fi reproduse pe pământ. Aceste modele care au fost interpretate și îmbogățite simbolic de teologii bizantini se transmit și se păstrează în edificiul bisericii.

În urma unui lung proces de încheiere, dezvoltare și consolidare, spațiul bisericii creștine de tradiție

bizantină se dezvoltă într-un produs complex, în care arhitectura, iconografia, icoanele miraculoase, relicvele, ritualul și dispozitivele liturgice conlucrează în vederea creării și delimitării acestor spații sacre. Ele ofereau și oferă cadrul necesar trăirii religioase a credincioșilor în scopul mântuirii.

Un pas important în abordarea conceptelor de *sacru* și *spațiu sacru* în raport cu producția artistică și arhitecturală bizantină și post-bizantină este să ne îndreptăm atenția către scrierile Părinților Bisericii și ale teologilor bizantini. Ideile acestora au influențat gândirea despre spațiul sacru, percepția acestuia și resorturile care au stat la baza producției arhitecturale în biserica creștină de tradiție bizantină de-a lungul secolelor. În acest articol voi prezenta trei perspective

asupra spațiului sacru al Bisericii ale Părinților Bisericii și teologi bizantini Pseudo-Dionisie Areopagitul, Maxim Mărturisitorul și Simeon, arhiepiscop al Tesalonicului.

Pseudo-Dionisie Areopagitul

Până în perioada Renașterii, autorul *Corpus Dionysiacum* a fost considerat a fi Dionisie din Areopag, un ucenic al Sfântului Apostol Pavel, ipoteză care a început să fie contestată, subliniindu-se influențe neoplatonice¹ - și acestea contestate de unii scriitori² -, care l-ar plasa mai târziu în timp, între sfârșitul secolului al V-lea și începutul secolului al VI-lea. Alți comentatori recunosc cadrul filosofic și terminologia neoplatonice cărora le este tributar Dionisie, observând însă conținutul teologic de tradiție creștină pe care îl îmbracă.³ Incertitudinea identității sale l-a făcut cunoscut în literatură și ca Pseudo-Dionisie. Problema anonimatului autorului acestor texte este una nerezolvată în istoria perioadei patristice, care a încurajat speculații nelimitate, dezbateri și argumente deseori contradictorii despre perioada în care acesta a trăit și a scris, despre influențele în gândirea sa, antecedentele filosofice și teologice, intențiile avute și despre moștenirea pe care a lăsat-o.

Studiile bizantine recente încearcă să determine moștenirea scrierilor dionisiene asupra artei și arhitecturii medievale și măsura în care acestea erau cunoscute și înțelese de meșterii și comandarii lucrărilor.⁴ *Corpus Dionysiacum* a fost tradus în mai multe limbi în perioada medievală, inclusiv în slavona bisericească, până în secolul al XIV-lea, fiind cunoscut în mediile intelectuale monastice.⁵ Discursul dionisian a influențat poziția iconodulilor în perioada crizei iconoclaste (fiind foarte vizual în evocări) și a influențat și a fost adoptat de mediul monastic isihast al Sfântului Grigorie Palama (și de succesorul său, Sfântul Simeon al Tesalonicului).⁶

În *Corpus Dionysiacum*, Dionisie Areopagitul conferă o dimensiune vizuală temelor abordate, alimentează o gândire prin imagini, care este plauzibil să fi avut impact asupra realizărilor artistice. El introduce conceptul de „ierarhie” prin care să explice „ierarhia cerească” și, reflecția ei pământească, „ierarhia bisericească”. Dumnezeu cel nevăzut, Cel mai presus de ființă, Unul, se face cunoscut și iluminează în grade diferite toate ființele. Această structură ierarhică impune diferite trepte de existență a ființelor, care astfel se află în rapoarte de supra- sau subordonare între ele. Treptele inferioare sunt dependente în iluminare de contemplarea și imitarea celor superioare. Acestea din urmă, la rândul lor, sunt datoare să le susțină și să le ridice pe cele inferioare în existență. În „Ierarhia cerească”, Dionisie Areopagitul numește trei ordine îngerești, a câte trei trepte de iluminare astfel: primul ordin, așezat „nemijlocit în cea mai înaltă apropiere în jurul lui Dumnezeu”, este compus din Serafimi, Heruvimi și Tronuri, al doilea ordin, descrescător, este compus din Puteri, Domnii și

Sfânpânii, iar cel de-al treilea compus din Începătorii, Arhangheli și Îngeri.⁷ Ierarhia întregii creații leagă lumea pământească de lumea îngerească și de Dumnezeu.

Din tema ierarhiei se desprinde și cea a simbolurilor, prin care lucrările dumnezeiești se fac cunoscute pe pământ. Lucruri sau gesturi simbolice au capacitatea de a primi și a transmite aceste lucrări într-o formă sensibilă. Această idee a susținut și explicația teologică a prezenței active a lui Dumnezeu în biserică.⁸

Astfel, din *Corpus Dionysiacum* pot reieși câteva subiecte cu o coordonată vizuală accentuată: ierarhia angelică, metafizica luminii (din iluminarea ființelor de Dumnezeu), ritualurile liturgice și caracterul lor performativ în spațiu, simbolurile, metaforele geometrice (ale mișcărilor îngerilor și ale sufletelor).

Este posibil să existe o legătură între conceptul dioisian de ierarhie și organizarea programului iconografic în arhitectura bisericilor bizantine, care este unul ierarhic. Decorația interioară este împărțită în trei zone, iar conform ierarhiei dionisiene, nivelul de sacralitate scade treptat din partea superioară spre cea inferioară. Astfel, registrele superioare ilustrează tărâmul ceresc, divin (imagini cu Hristos, Maica Domnului, ierarhiile îngerești, apostoli), partea mediană este rezervată scenelor narrative din viața lui Hristos (care are atât o natură umană, cât și una divină), iar registrul inferior, cel mai apropiat de congregație (sfânti, sfinte).

Sfântul Maxim Mărturisitorul (580 - 662)

Sfântul Maxim Mărturisitorul, devenit sfânt în Biserica Răsăriteană, a fost teolog bizantin și oponent al monotelismului. Influența majoră pe care au exercitat-o asupra sa scrierile lui Dionisie Areopagitul creează cadrul filosofic mai larg, în care se sintetizează celelalte influențe. Aceste influențe s-au manifestat în antropologia sa, din partea lui Grigorie de Nyssa,⁹ în teologia ascetică, de la Evagrie Ponticul, în interpretarea Scripturii de hermeneutica lui Philon din Alexandria și Origene (în modificările aduse de părinții capadocieni și Dionisie Areopagitul).¹⁰ Maxim Mărturisitorul a fost un gânditor sintetic, dar cu o minte independentă. El s-a folosit subtil de *Corpus Dionysiacum* și nu a ezitat să modifice și să corecteze idei teologice caracteristice ale lui Dionisie Areopagitul sau ale predecesorilor săi.¹¹

În urma revizitării operei sale în secolul al XX-lea, Sfântul Maxim s-a bucurat de interes și apreciere crescute, fiind considerat „cel mai mare teolog bizantin” și cel mai mare ecleziolog dintre Părinții Bisericii.¹²

*Mistagogia*¹³ reprezintă o sinteză a gândirii antropologice și cosmice a sfântului. Aici se găsesc principalele idei formulate de Maxim despre Biserică. El o plasează în centrul unor relații care îl leagă pe Dumnezeu de om și creație. În Biserică, arhetip al omului și al cosmosului, se reflectă mișcarea dinamică, ridicarea, a întregii creații spre unirea desăvârșită cu Dumnezeu. Încă

din începutul lucrării, sfântul face referire la „Despre Ierarhia Bisericească” a lui Dionisie Areopagitul, pe care îl numește „acel fericit bătrân”, „preasfântul și cu adevărat descoperitorul celor dumnezeiești”.¹⁴

În primele capitole din Mistagogia, Maxim detaliază imagini și modele ale Bisericii, „înțelesuri spirituale”. Astfel, în primul capitol, Biserica este văzută ca fiind „chip și icoană a lui Dumnezeu”, adică are „aceeași lucrare ca El”, realizată prin „imitare și închipuire”.¹⁵ „Imitare” a lucrării divine în sensul în care, Biserica, precum Dumnezeu, realizează unirea într-un întreg a părților altfel deosebite ca natură. Prin „închipuire”, Biserica este o imagine a arhetipului divin, a unirii lui Dumnezeu cu lumea întreagă, este un mijloc vizibil prin care se realizează lucrarea invizibilă a lui Dumnezeu.¹⁶

Această idee a diferenței dintre părți - deosebite ca natură -, dar în același timp unite prin activitatea divină se regăsește la baza modelelor oferite Bisericii în următoarele capitole. Arhitectonic, sfântul împarte edificiul bisericii, care este „un singur locaș”, în două diviziuni spațiale: *hierateion*¹⁷ („destinat numai preoților și liturghisitorilor”) și naos (destinat „întregului popor”).¹⁸ Întregul nu se împarte odată cu părțile, iar părțile sunt „amândouă identice întreolaltă”, prin faptul că „naosul este hierateion în potență”, tinde spre sfințire, și „hierateionul este naos actualizat”, având începutul acțiunii sfințitoare în naos.¹⁹

În cel de-al II-lea capitol, Biserica este văzută ca „icoană a întregului cosmos”. Cosmosul se împarte în inteligibil, cu ființe nevăzute și în sensibil, cu ființe văzute,²⁰ dar este în același timp neîmpărțit. Astfel, dacă Biserica este imagine a cosmosului, acesta din urmă are ca hierateion cosmosul inteligibil și ca naos cosmosul sensibil.²¹

Pe aceeași schemă, „înțelesurile spirituale” ale Bisericii continuă. În capitolul al III-lea, Biserica este icoană a lumii sensibile, hierateionul fiind cerul, iar naosul pământul.²² Biserica îl „închipuie simbolic pe om” în capitolul al IV-lea, astfel, hierateionul este sufletul, altarul mintea și naosul este trupul.²³ Dar, Biserica poate fi doar icoana unei părți a omului, anume a sufletului - capitolul al V-lea. Maxim numește cinci perechi de trepte ale sufletului, dintre care, cele ce țin de minte reprezintă hierateionul, iar cele ce țin de rațiune reprezintă naosul.²⁴

Sfântul Simeon al Tesalonicului (ca. 1375-1430)

Sfântul Simeon a fost călugăr, inițiat în doctrina isihastă, în mediul lui Calist și Ignatie Xantopol. Între 1416-1417 este numit arhiepiscop al Tesalonicului. În mediul isihast al secolelor al XIV-lea - al XV-lea, scrierile areopagite erau foarte apreciate și astfel, ele au influențat perspectiva lui Simeon asupra spațiului sacru al bisericii, văzută ca o manifestare a prezenței divine.²⁵ Nicholas Constatas caracterizează proiectul lui Simeon ca o încercare de sincronizare a discursului liturgic dionisian cu teologia palamită.²⁶

A fost un scriitor prolific, printre temele abordate incluzând și simbolistica arhitecturii bisericii. În primul rând, Simeon consideră că Biserica este „Casa lui Dumnezeu, alcătuită din lucruri neînsuflețite ce se sfințește cu Dumnezeiescul Dar și cu rugăciunile cele preoțești, și nu este ca celelalte case, ci este făcută pentru Dumnezeu, și pe Dânsul îl are locuitor [...] nu o mai numim pe dânsa numai casă, ci Sfântă.”²⁷ Este un spațiu diferit de oricare altul prin prezența divină care se manifestă aici prin intermediul Sfântului Duh și al rugăciunii preoților.

Simeon înțelege biserica ca pe o imagine a cosmosului și oferă interpretări simbolice celor trei mari diviziuni ale bisericii (pronaos, naos, altar) organizate longitudinal. El face asocieri și corelări multiple, astfel tripartiției arhitecturale îi corespunde: tripartiția cosmosului („cele ce sunt pe pământ, în cer și mai presus de ceruri”);²⁸ „Cortul care era împărțit în trei și Biserica lui Solomon”;²⁹ „cecele cele de sus cu rânduială întreită”³⁰ sau categoriile de persoane prezente în biserică („adunările drept slăvitorilor, care întreit sunt împărțit: a celor hirotonisiți zic, a credincioșilor celor desăvârșiți și a celor ce sunt în pocăință”).³¹ Cum cele trei spații distincte sunt conținute într-o singură unitate arhitecturală, edificiul este văzut și ca imagine a Sfintei Treimi („Biserica arătând aceasta se desparte în trei, căci Dumnezeu este Treime”;³² „toată dumnezeiasca Biserica întreită [...] însemnează Treimea”³³), unică în multiplicitate.³⁴

Simeon trece la asocieri cu modele binare. Împărțirea bisericii de această dată în două zone restructurează sintaxa spațială, creând o limită accentuată între ele - între altar și ceea ce se află în afara altarului, adică naosul și pronaosul, luate împreună. Astfel, iconostasul crește în importanță.³⁵

Forma binară a spațiului sacru este o reflexie a unor tipare. Biserica este icoană: a lui Hristos, uman și divin („Însuși Hristos, care este îndoit, Dumnezeu și Om, după una văzut și după alta nevăzut”); a omului, care este trup și suflet; a Tainei Treimii, necunoscută în esență, (deci nu poate fi reprezentată), dar cunoscută prin diversele manifestări și acțiuni („care este neapropiată cu Ființa, și cunoscută cu purtarea de grijă și cu puterile”) sau a lumii vizibile în care cerul este Altarul, iar pământul este în pronaos și naos.³⁶

Semnificația arhitecturală este generată de experiența liturghiei însăși, care este proiecția lumească a celei cerești, dar mediată de simboluri pentru a o putea înțelege: „acesta se face și sus și jos, însă acolo fără de acoperire și nu prin semne, iar aici prin oarecare închipuire căci purtăm trup stricăcios”.³⁷

Am observat în scrierile celor trei Părinți modul simbolic în care este înțeles spațiul bisericii și prezența modelului divin în configurația arhitecturală, dar și în ritualul liturgic. Ideea dionisiană a ierarhiei este aplicată în practica programului iconografic și configurației spațiale a edificiului. Asocierile antropologice și cosmice

aplicate bipartiției sau tripartiției bisericii, prezente în scrierile lui Maxim Mărturisitorul și Simeon al Tesalonicului, subliniază clar și sugestiv nivele diferite de încărcătură sacră ale încăperilor bisericii, dinspre exterior spre interior, spre Sfânta Sfintelor - unde încărcătura este maximă, prin prezența lui Dumnezeu.³⁸

Note

1. Influențele neoplatonice sunt acceptate de majoritatea scriitorilor, mai ales în rândul istoricilor de artă în ceea ce privește această influență în estetica bizantină. Andrew Louth, „Reception of Dionysius in the Byzantine World: Maximus to Palamas”, în *Re-thinking Dionysius the Areopagite*, ed. Sarah Coackley, Charles M. Stang (Oxford: Wiley-Blackwell, 2009), 119-148; Maximos Constas, „Maximos the Confessor, Dionysius the Areopagite, and the Transformation of Christian Neoplatonism”, 11; A. H. Armstrong, ed., *The Cambridge History of Later Greek and Early Medieval Philosophy* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 457-461.
2. În introducerea traducerii românești, Dumitru Stăniloae încearcă să demonstreze vechimea postapostolică sau chiar apostolică a scrierilor areopagite și să-l identifice pe autor cu Dionisie din Areopag, devenit ucenic al Sfântului Apostol Pavel. El încearcă să demonteze teza influenței filosofiei neoplatonice a lui Plotin și Proclu. De asemenea, *Scoliile* la scrierile areopagite au fost atribuite lui Ioan episcop de Scythopolis din Galileea sau lui Maxim Mărturisitorul, Dumitru Stăniloae optând pentru cel din urmă. Sfântul Dionisie Areopagitul, *Opere complete*, trad. Pr. Dumitru Stăniloae (București: Paideia, 1996), 7-13.
3. Ernesto Sergio Mainoldi, „Why Dionysius the Areopagite? The Invention of the First Father”, *Studia Patristica* 96, (2017): 425-441. Autorul propune în acest studiu recent o nouă ipoteză asupra identității autorului *Corpus Dionysiacum*. El spune că aceste scrieri au fost realizate de teologi din cercul împăratului Iustinian, sub patronajul acestuia, cu scopul de a fi o replică la problemele ierarhiei bisericești, de a corecta origenismul de secol al VI-lea și de a depăși moștenirea filosofică a neoplatonismului păgân.
4. Jelena Bogdanović, „Rethinking the Dionysian Legacy in Medieval Architecture: East and West”, în *Dionysius the Areopagite between Orthodoxy and Heresy*, ed. Ivanović Filip (Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2011), 109-135.
5. Bogdanović, „Rethinking”, 110-111.
6. Ernesto Sergio Mainoldi, „Introduction”, în *Pseudo-Dionysius and Christian Visual Culture, c.500-900*, ed. Francesca Dell'acqua, Ernesto Sergio Mainoldi, seria „New Approaches to Byzantine History and Culture”, (Cham: Palgrave Macmillan, 2020), vii; Nicholas P. Constas, „Symeon of Thessalonike and the Theology of the Icon Screen”, în *Thresholds of the Sacred: Architectural, Art Historical, Liturgical, and Theological Perspectives on Religious Screens, East and West*, ed. Sharon Gerstel (Cambridge: Harvard University Press, 2006), 180; Dumitru Stăniloae, „Introducere”, în *Opere complete*, Sfântul Dionisie Areopagitul (București: Paideia, 1996), 12.
7. „Despre Ierarhia Cerească”, cap. VI, 2, în *Opere complete*, Sfântul Dionisie Areopagitul, (București: Paideia, 1996), 23.
8. Stăniloae, „Introducere”, 11.
9. Armstrong, *The Cambridge History*, 492.
10. Pauline Allen, Neil Bronwen, ed., *The Oxford Handbook of Maximus the Confessor*, (Oxford: Oxford University Press, 2015), 253.
11. Maximos Constas, „St. Maximus the Confessor: A Bridge Between the Churches”, lucrare prezentată la Notre Dame Seminary, New Orleans, 20.02.2019, 3.
12. Constas, „St. Maximus”, 6.
13. Maxim Mărturisitorul, *Mistagogia*, trad. Pr. Prof. Dr. Dumitru Stăniloae (București; Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 2017).
14. Maxim Mărturisitorul, *Mistagogia*, 105.
15. Maxim Mărturisitorul, *Mistagogia*, 107.
16. Notă Pr. Prof. Dr. Dumitru Stăniloae, în *Mistagogia*, Maxim Mărturisitorul, (București; Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 2017), 165.
17. Pr. Prof. Dr. Dumitru Stăniloae explică într-o notă că „hierateionul este, după toată probabilitatea, spațiul în care e așezată masa altarului, căruia Sfântul Maxim pare a-i spune simplu, altar. Din această scriere [...] s-ar părea că spațiul altarului nu era încă atât de bine izolat de naos, ca mai târziu.” Maxim Mărturisitorul, *Mistagogia*, 166.
18. Maxim Mărturisitorul, *Mistagogia*, 110.
19. Maxim Mărturisitorul, *Mistagogia*, 111.
20. Ideea Bisericii ca imagine a universului împărțit în vizibil și invizibil se regăsește și în concepția Sfântului Simeon al Tesalonicului.
21. Maxim Mărturisitorul, *Mistagogia*, 111.
22. Maxim Mărturisitorul, *Mistagogia*, 112.
23. Maxim Mărturisitorul, *Mistagogia*, 113.
24. Maxim Mărturisitorul, *Mistagogia*, 114-121.

25. Conostas, „Symeon of Thessalonike”, 166.
26. Conostas, „Symeon of Thessalonike”, 180.
27. Sfântul Simeon Arhiepiscopul Tesalonicului, *Tratat asupra tuturor dogmelor credinței noastre ortodoxe, două principii puse de Domnul nostru Iisus Hristos și urmașii săi*, ed. Protosinghel Grighentie Natu, vol. I, în colecția „Frumusețile viețuirii creștine”, (Ed. Arhiepiscopiei Sucevei și Rădăuților, 2002), 173.
28. Sfântul Simeon Arhiepiscopul Tesalonicului, *Tratat asupra tuturor dogmelor credinței noastre ortodoxe, două principii puse de Domnul nostru Iisus Hristos și urmașii săi*, ed. Protosinghel Grighentie Natu, vol. II, în colecția „Frumusețile viețuirii creștine”, (Ed. Arhiepiscopiei Sucevei și Rădăuților, 2003), 129.
29. Este vorba despre Cortul Adunării făcut de Moise în deșert. Simeon Arhiepiscopul Tesalonicului, *Tratat*, vol. I, 175.
30. Simeon Arhiepiscopul Tesalonicului, *Tratat*, vol. II, 129.
31. Simeon Arhiepiscopul Tesalonicului, *Tratat*, vol. II, 129.
32. Simeon Arhiepiscopul Tesalonicului, *Tratat*, vol. I, 175.
33. Simeon Arhiepiscopul Tesalonicului, *Tratat*, vol. II, 129.
34. Ideea distincției dintre părți, totodată unite se găsește și în *Mistagogia* Sfântului Maxim Mărturisitorul.
35. Conostas, „Symeon of Thessalonike”, 167.
36. Simeon Arhiepiscopul Tesalonicului, *Tratat*, vol. II, 128-129.
37. Simeon Arhiepiscopul Tesalonicului, *Tratat*, vol. I, 175.
38. „Acolo Mă voi întâlni cu tine; și de la înălțimea capacului ispășirii, dintre cei doi heruvimi așezați pe chivotul mărturiei, îți voi da toate poruncile Mele pentru copiii lui Israel.” Exod. 25:22. *Biblia sau Sfânta Scriptură a Vechiului și Noului Testament*, trad. Dumitru Cornilescu (București: Societatea Biblică, 1924, revizuită 2016).

<https://biblia.resursecrestine.ro>

Bibliografie:

- Allen, Pauline and Neil Bronwen, eds. *The Oxford Handbook of Maximus the Confessor*. Oxford: Oxford University Press, 2015.
- Armstrong, A. H., ed. *The Cambridge History of Later Greek and Early Medieval Philosophy*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Biblia sau Sfânta Scriptură a Vechiului și Noului Testament [The Bible]*. Translated by Dumitru Cornilescu. București: Societatea Biblică, 1924, revizuită 2016.
- Bogdanović, Jelena. "Rethinking the Dionysian Legacy in Medieval Architecture: East and West." In *Dionysius the Areopagite between Orthodoxy and Heresy*, edited by Filip Ivanović, 109-135. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2011.
- Constas, Maximos. "Maximus the Confessor, Dionysius the Areopagite, and the Transformation of Christian Neoplatonism"
- Constas, Maximos. "St. Maximus the Confessor: A Bridge Between the Churches." Presented at Notre Dame Seminary, New Orleans, 20.02.2019.
- Areopagitul, Sfântul Dionisie. *Opere complete [Complete works]*. Translated by Pr. Dumitru Stăniloae. București: Paideia, 1996.
- Constas, Nicholas P. "Symeon of Thessalonike and the Theology of the Icon Screen." In *Thresholds of the Sacred: Architectural, Art Historical, Liturgical, and Theological Perspectives on Religious Screens, East and West*, edited by Sharon Gerstel, 163-183. Cambridge: Harvard University Press, 2006.
- Louth, Andrew. "Reception of Dionysius in the Byzantine World: Maximus to Palamas." In *Re-thinking Dionysius the Areopagite*, edited by Sarah Coackley and Charles M. Stang, 119-148. Oxford: Wiley-Blackwell, 2009.
- Mainoldi, Ernesto Sergio. "Introduction." In *Pseudo-Dionysius and Christian Visual Culture, c.500-900*, edited by Francesca Dell'Acqua and Ernesto Sergio Mainoldi, series „New Approaches to Byzantine History and Culture”, v-xiii. Cham: Palgrave Macmillan, 2020.
- Mainoldi, Ernesto Sergio. "Why Dionysius the Areopagite? The Invention of the First Father." *Studia Patristica* 96, (2017): 425-440.
- Mărturisitorul, Sfântul Maxim. *Mistagogia [Mystagogy]*. Translated by Pr. Prof. Dr. Dumitru Stăniloae. București: Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 2017.
- Tesalonicului, Sfântul Simeon Arhiepiscopul. *Tratat asupra tuturor dogmelor credinței noastre ortodoxe, două principii puse de Domnul nostru Iisus Hristos și urmașii săi [Treatise on all the dogmas of our Orthodox faith, two principles set by our Lord Jesus Christ and his followers]*, edited by Protosinghel Grighentie Natu, collection „Frumusețile viețuirii creștine” [“The beauties of the Christian life”], vol. I. Ed. Arhiepiscopiei Sucevei și Rădăuților, 2002.
- Tesalonicului, Sfântul Simeon Arhiepiscopul. *Tratat asupra tuturor dogmelor credinței noastre ortodoxe, două principii puse de Domnul nostru Iisus Hristos și urmașii săi [Treatise on all the dogmas of our Orthodox faith, two principles set by our Lord Jesus Christ and his followers]*, edited by Protosinghel Grighentie Natu, collection „Frumusețile viețuirii creștine” [“The beauties of the Christian life”], vol. II. Ed. Arhiepiscopiei Sucevei și Rădăuților, 2003.

<https://biblia.resursecrestine.ro> Consultat la data 10.10.2020

DOUĂ TEHNICI, UN SINGUR ICONAR: SAVU MOGA

Alexandra Balan

Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu, Facultatea de Științe Socio-Umane
Lucian Blaga University of Sibiu, Faculty of Human and Social Sciences
Personal e-mail: alexandra.balan@ulbsibiu.ro

THE

This article brings to attention the work of Savu Moga, a famous icon painter who lived and worked in the 19th century in Transylvania. His artistic talent was native and his greatest skills were revealed by his icons painted on glass, but he also painted icons on wood, a less known fact. Brâncoveanu Monastery from Sâmbăta de Sus, Brașov county, owns 10 icons painted on wood, which are in the process of restoration and research.

The technique of painting on wood brings to Moga certain difficulties, which he tried to solve. Although the supports and techniques are different and the order of the stages is reversed, the style of work is very much alike. The colours, the way he writes, the vegetal and architectural elements and the faces of the characters are the same. Also the pigments and the binder used are the same for both types of painting.

Regarding the conservation and restoration aspects, the icons that have been properly preserved are generally in good condition, which means he achieved his purpose. Those icons that were used in the church for a long period of time are much more degraded. Every single piece is carefully investigated and treated as a patient. After completing the restoration process of these icons we will have an overview on Savu Moga's work on wood, compared to his work on glass. Until then, we are sure of the value of his entire artwork.

Keywords: Moga, icon painter, icon, glass, wood, technique, conservation.

Introducere

Fiecare icoană scoasă la lumină - voit, sau din întâmplare - și pusă în valoare de către restauratori, vine cu o nouă poveste și noi indicii ce completează imaginea de ansamblu a artei din România.

Nu întâmplător vom aduce în discuție cele două suporturi principale ale icoanelor românești, indiferent de zona lor geografică de proveniență. În cazul de față, ne vom referi strict la opera iconarului Savu Moga, renumit pentru minunatele sale icoane pe sticlă, însă mai puțin cunoscut pentru icoanele pe lemn, într-adevăr puțin la număr. În prezent, icoanele sale se află în numeroase colecții muzeale și particulare din țară.

Câteva date despre Savu Moga

Originar din nordul Transilvaniei, născut în anul 1816 în satul Giurtelecul Hododului (județul Sălaj), dar stabilit în urma căsătoriei în Arpașu de Sus (județul Sibiu) în jurul anului 1844¹, Savu Moga a fost un iconar cu un mare talent nativ, apreciat atât de contemporanii săi, cât și de specialiștii care i-au studiat opera de-a lungul timpului. Nu se cunosc amănunte clare din viața acestuia înainte de venirea în Țara Oltului, fiind subiectul unor presupuneri, dar se știe cu siguranță că în 1844 cunoștea deja meșteșugul picturii pe sticlă, învățat probabil de la Nicula sau Gherla², dar care pe baza observațiilor proprii și a exercițiului, se perfecționează ca un artist autodidact.

Lucrările sale erau întotdeauna realizate pe comandă, la fel cum este și setul de icoane prăznicare pictate pe lemn pentru Parohia Ortodoxă Sâmbăta de Sus Răsărit, aflate în curs de cercetare și restaurare. În prezent, acestea se află în posesia Mănăstirii Brâncoveanu de la Sâmbăta de Sus, județul Brașov, dar în număr de zece, nu de șapte, cum semnalaseră cercetătorii. În literatura de specialitate, acestea au fost pentru prima dată menționate de către Lena Constante în 1932³ și mai târziu, în 1967, de soții Dancu, ce vor aminti și de alte lucrări executate în lemn, precum crucifixe și cruci sculptate și policromate,⁴ despre existența cărora nu se mai știe nimic.

Asemănări și diferențe între pictura pe lemn și pictura pe sticlă a lui Savu Moga

Este greșit să considerăm că pictorii acelei epoci lucrau doar într-o singură tehnică și pe un singur suport (indiferent că este vorba de lemn, sticlă, pânză sau chiar un suport mural), însă este adevărat și ușor de observat că fiecare pictor în parte a avut o tehnică preferată, prin care și-a pus în valoare calitățile artistice native sau dobândite odată cu practica. Suportul – făcând referire aici la tipul de material și la dimensiuni – era ales în funcție de nevoile și posibilitățile financiare ale comanditarului, cât și în funcție de specificul zonei etnografice și geografice.

Adevărata măiestrie a iconarului Savu Moga se observă, fără nici o urmă de îndoială, la icoanele pictate pe sticlă, tehnică pe care o stăpânea și care l-a avantajat prin relevarea talentului său. Valoarea acestui iconar este determinată în special de calitatea sa de colorist și de știința (sau simțul) compunerii spațiului.⁵ Personajele sale sunt individualizate, având fizionomiile diferite și expresive. Fiecare lucrare a sa era precedată de post și rugăciune.

Una din fiicele sale povestește în cadrul campaniei monografice din satul Drăguș că tatăl său își procura culorile din Sibiu și din Făgăraș; la fel proceda și cu sticla, pe care însă o mai cumpăra și de la glăjăria din Porumbacu.⁶ Deoarece nu era fabricată industrial, această glajă are un farmec aparte dat de suprafața ușor vălurită, care reflectă lumina în mod diferit. Grosimea nu este uniformă, putând să varieze între 1 și 4 milimetri, la aceeași icoană. Dimensiunile sticlei sunt foarte diferite, nu există un tipar. Nici blaturile de lemn nu au o grosime constantă, ci variază de la o icoană la alta, de la 2 la 2,3 centimetri; formatul acestora este cu aproximație de 21x27 cm, cu mici diferențe.

Icoanele pe lemn prezintă un chenar roșu, simplu la exterior, lat de circa 7–9 mm, dublat pe laturile interioare de un chenar alb subțire, trasat cu pensula. Acesta încadrează și restrânge scenele pictate, oferindu-le un aspect îngrijit, substituind din punct de vedere estetic rama. Cele mai multe icoane pe sticlă sunt încadrate

de chenare decorative, alcătuite din elemente florale stilizate sau din figuri geometrice și elemente trilobate repetitive, orientate către interiorul compoziției. De la caz la caz, aceste chenare sunt inexistente sau se regăsesc pe tot perimetrul icoanei, altele doar pe laturile verticale; complexitatea lor este diferită. Ornamentele sunt frecvent realizate cu foiță de aur și contururi închise (negru sau brun) și mai rar în culori. Toate icoanele sale pe sticlă au fost prevăzute cu rame și capace din lemn (de rășinoase). Tot pe blaturi din lemn de rășinoase au fost pictate și cele zece icoane; debitarea lemnului este tangențială.

Ramele profilate, cu șforturi, sunt îmbinate în unghi de 45 de grade și fixate adevziv sau printr-un sistem de pene. Sunt prinse de capac prin intermediul cuielor de lemn. Acestea au fost pictate în una sau două culori (de obicei roșu la interior și negru sau albastru la exterior).

Canturile icoanelor pe lemn și a ramelor icoanelor pe sticlă păstrează urme accidentale de culoare sau grund (acolo unde s-a utilizat). Agățătorile originale ale icoanelor pe lemn studiate au fost realizate din sfoară, fiind fixate în canturile superioare cu ajutorul unor cui de lemn, într-un lăcaș de circa 5 cm adâncime. Unele rame ale icoanelor pe sticlă au agățători metalice, dar cele mai multe prezintă orificii vizibile în urma îndepărtării sforii folosite drept agățătoare.

Cu scopul de a-și onora comenzile, Moga trece ocazional de la fragilitatea și sensibilitatea sticlei, pe care însă o cunoștea bine, la siguranța lemnului, care îi va pune o serie de dificultăți cauzate de noutatea tehnicii, pentru rezolvarea cărora a căutat soluții. Fiecare icoană din setul de prăznicare amintit mai sus are anumite particularități ce ne îndreptățesc să facem această afirmație.

În lini mari, etapele de lucru ale ambelor tehnici sunt aceleași. Dacă la pictura pe sticlă sau mai corect spus, pe dosul sticlei, mai întâi se realizează desenul, apoi se aplică luminile și umbrele, iar la final se culoarea de fond, la pictura pe suport de lemn, toate acestea se vor executa în sens invers, cu precizarea că lemnul necesită o pregătire prealabilă (etapă mai mult sau mai puțin cunoscută iconarilor care s-au dedicat picturii pe sticlă), dar și un strat final de protecție (vernisi).

Fața icoanei pe sticlă nu are nevoie de nici un strat suplimentar protector, căci însăși tehnica picturii pe dosul sticlei oferă protecție. O atenție deosebită trebuie însă acordată corsetului și capacului icoanei; de acestea depinde păstrarea picturii. Savu Moga a folosit la multe din icoanele sale pe sticlă hârtia argintată, aplicată între pelicula de culoare și capacul de lemn. Din păcate, odată cu trecerea timpului, hârtia s-a degradat, iar estetica a avut de suferit.

Lemnul icoanelor aduse în discuție nu a fost pregătit cum se obișnuia în cazul acestei tehnici, cu un grund pe bază de praf de cretă și clei de origine animală (adesea clei de oase), respectiv pânză de in țesută, ce face legătura

dintre suport și preparație. La o parte din aceste icoane pe lemn, grundul este inexistent, culoarea fiind aplicată direct pe lemn (este totuși posibil ca cel puțin un strat de clei să fi fost aplicat înainte de pictarea propriu-zisă). Stratul de preparație are multiple roluri; acesta aplanează neregularitățile suportului, intermediază interacțiunea dintre lemn și stratul de culoare și ajută la crearea unor tonuri deschise, luminoase.⁷ Unde preparația este inexistentă, fibra lemnoasă este ușor vizibilă cu ochiul liber atât în lumină directă, cât și în lumină razantă.

Pigmenții și liantul se pretau pe ambele tipuri de suport, prepararea lor fiind similară. Lianții folosiți de Savu Moga în cazul icoanelor pe sticlă sunt pe bază de ou și ulei de in⁸, însă avem motive să credem că a folosit aceiași lianți și în cazul picturii pe lemn. În ce privește pigmenții, până în acest moment suntem siguri de folosirea albului de plumb și a miniului de plumb (roșu de plumb) la icoanele pe lemn, aspectul radiografic confirmând acest lucru (fig. 1).

În urma investigațiilor vizuale și a efectuării de macrofotografii, am constatat prezența foiței de argint pe fondul icoanelor pe lemn; câteva dintre ele au foiță de argint pe toată suprafața, iar pictura este executată peste aceasta.

Pentru a imita culoarea foiței de aur, iconarii aplicau adesea peste foița de argint – al cărui cost era mai scăzut decât a celei de aur – un vernis colorat, galben, care în timp se poate brunifica. Același truc l-a folosit și Savu Moga. Mai multe informații despre pigmenții folosiți vom avea în viitorul apropiat, când vom face și alte investigații fizico-chimice, menite să ne facă cunoscută natura și compoziția materialelor.

Icoanele pe sticlă se împart, în funcție de fondul acestora, în trei categorii: cu foiță de aur (puține la număr), cu hârtie argintată aplicată pe dosul sticlei, peste pictură și cu fondul colorat în albastru, alb sau alte nuanțe apropiate. Atunci când registrul inferior al fondului nu este ocupat de personaje sau elemente vegetale, respectiv arhitecturale, regăsim acea decorație care imită tabla de șah, în diferite culori, specifică autorului.

Cromatică folosită de Moga este destul de săracă de obicei; culorile dominante în lucrările sale sunt verde și roșu (gamă cromatică de complementare), dar întâlnim și albastru (în special la culorile de fond și la elemente de mici dimensiuni), ocru, galben (foarte rar), brun, negru, iar pentru carnație folosește fie alb pur, fie o combinație de roșu și alb. Nu aplică culorile uniforme pe toată suprafața picturală. La icoanele pe lemn, pensulația este adesea vizibilă, iar la icoanele pe sticlă, caracteristice sunt glasiurile transparente (obținute prin folosirea unui liant uleios), uneori suprapuse, derivate din culori precum brun, verde, ocru sau roșu. Glasiurile colorate se întâlnesc la icoanele pictate parțial pe glajă, ce au suprafețe lipsite de culoare, pentru care hârtia argintie

servește drept fond.⁹

Pentru conturul chipurilor și a mâinilor reprezentate pe icoanele pe lemn autorul a folosit brun închis și negru pentru conturarea elementelor vegetale, arhitecturale și de decor, a veșmintelor și sugerarea umbrelor de pe acestea. Negru a folosit și pentru desenul icoanelor pe sticlă („scria chipurile pe o hârtie și pune glaja pe ea și o da cu cerneală neagră”).¹⁰

Aproape întotdeauna personajele sale pictate pe lemn sunt plate, fără volumetrie și fără prea multe degradeuri. Atât veșmintele, cât și chipurile sunt pictate în tonuri plate, umbrele și luminile fiind marcate prin simple linii. Uneori, întâlnim aceeași manieră de lucru și la sticlă, dar de cele mai multe ori apar diferențe în acest sens. Portretele sfinților și căii pictați pe sticlă au tușe mai închise în zonele de umbră. Tot la nivelul portretelor se pot observa uneori treceri de la o nuanță la alta; în zonele de lumină ale unor veșminte, pe nori sau chiar pe fond se observă degradeuri.

Din punct de vedere anatomic, reprezentările personajelor dezvăluie lipsa unor studii de specialitate. În schimb, talentul său nativ compensează. Chipurile și mâinile sunt supradimensionate (fig.2), adoptând uneori poziții nefirești (fig.3). Ochii sunt rotunzi și mari în comparație cu restul feței, nasul mic și gura reprezentată prin două linii paralele la care se adaugă mici pete de culoare (în special la icoanele pe sticlă). Cateodată unghiile degetelor sunt sugerate, alteori sunt omise. Mustățile și uniforme soldaților reprezentați în diferite scene, precum cea a Învierii (fig.3), sunt similare cu cele ale soldaților austro-ungari.

Privit cu atenție, ductul liniei este același pe ambele tipuri de icoane. Se poate observa siguranța unui desen fin, precis, pe care zugravul l-a căpătat în timp; a învățat să moduleze linia, făcând-o mai expresivă, în funcție de ceea ce dorea să reprezinte. Atenția la detalii este caracteristică, deși fundalul peisagistic este tratat sumar. Forma norilor în opera iconarului este aproape mereu aceeași, doar cromatică este diferită, optând fie pentru alb, fie pentru roșu și verde, alternativ.

Conform măturii fiicei sale, Savu Moga nu lucra după izvod,¹¹ fapt puțin probabil. Poate că adapta anumite elemente fără a mai ține cont de modelul inițial, însă dovezile vizuale precum repetarea acelorași scene de mai multe ori, atât la el, cât și la alți pictori, contrazic această teorie (se pare că a folosit chiar izvoade athonite).

Compozițiile sale sunt echilibrate, atât ca număr de personaje, cât și ca ritm, respectiv construcție. Acolo unde regăsim un singur personaj (de exemplu Iisus Hristos Arhiereu sau Sfântul Nicoale) vom observa și prezența mai multor elemente decorative pentru a umple golurile. De la un singur personaj, Moga ajunge însă și la 25 de figuri și multiple elemente vegetale și arhitecturale grupate în mai multe registre, cum este scena Nașterii Domnului (fig.4). Personajele sunt redată cel mai frecvent într-un singur plan; când lipsa spațiului

cere, acestea se juxtapun.

Compozițiile sunt de regulă închise, schemele compoziționale încadrându-se în formă de triunghi, pătrat sau cerc. Corpul și privirea personajelor sunt orientate către privitor, iar alții către centrul de interes al scenei. Iconarul preferă compozițiile statice, cu mici excepții, precum reprezentarea Sfântului Ilie, a cărui dinamism dat de liniile diagonale ascendente și de liniile curbe este ușor de recunoscut.

Aproape toate icoanele autorului sunt datate și doar unele sunt semnate. Scrisul este executat îngrijit, în aceeași manieră, cu liniile verticale îngroșate și cele orizontale mai subțiri. Caracterele chirilice sunt, în funcție de culoarea de fond pe care sunt scrise, albe, negre și mai rar brun-închise. Dimensiunile caracterelor sunt constante, cu mici abateri de la o direcție perfect orizontală. Se observă folosirea prescurtărilor acolo unde spațiul nu permite scrierea completă. De asemenea, se întâlnesc pe alocuri greșeli de scriere.

Câteva aspecte privind starea de conservare, respectiv restaurarea icoanelor lui Savu Moga

Se observă că icoanele pe lemn care au fost mai ferite de acțiunea oamenilor, fiind ținute la închinare un timp mai scurt, nu prezintă degradări majore. Adeziunea și coeziunea pigmentului este bună, regăsind doar mici desprinderi sub formă de acoperiș. Sunt vizibile zgârieturi accidentale ale picturii, mici arsuri, depuneri de ceară și spre exemplu, la icoana Învierii Domnului, care este scoasă la închinare timp de patruzeci de zile pe an, foița de argint este mult mai uzată (fig.3).

Toate icoanele prezintă pe întreaga suprafață depuneri aderente și neaderente. Observăm urme ale unui atac xilofag inactiv în prezent. Acolo unde galeriile insectelor

xilofage sunt foarte aproape de suprafață, pictura are tendința de a se prăbuși. La nivelul lemnului întâlnim fisuri și pe alocuri, la nivelul picturii, cracluri.

Icoana Schimbării la față (ce urmează a intra în procesul de restaurare) mai păstrează doar câteva fragmente de pictură, circa 80% reprezentând pierderi. În urma unei investigații vizuale se observă urme de grund pe suprafața lemnului. O imagine de ansamblu asupra acestui set de prăznicare, comparat cu icoanele pe sticlă, vom avea la finalul intervențiilor de conservare și restaurare.

Aflându-mă încă la începutul cercetării și a restaurării unor icoane pe sticlă ale lui Savu Moga, voi menționa doar câteva aspecte legate de problematica acestui proces. Solzii de culoare desprinși complet de pe suport sunt casanți, iar consolidarea picturii parțial desprinse se face în etape succesive, cu mici dificultăți, întrucât liantul folosit a fost unul gras. Corsetul din hârtie argintată prezintă degradări multiple, ca urmare a atacului biologic. Din fericire, hârtia a fost lipită pe dosul sticlei doar la nivelul marginilor (fig.5). Glaja folosită este foarte subțire și neuniformă, cu o grosime ce variază de la 1 la 3mm; ondularea sticlei a îngreunat procesul de lipire a cioburilor. Aceste afirmații sunt reprezentative pentru icoana „Sfântul Prooroc Ilie”, datată 1875, aparținând colecției Mănăstirii Brâncoveanu.

În momentul de față, opera lui Savu Moga nu este integral studiată și restaurată – referindu-mă aici, desigur, la piesele care încă se păstrează, având în vedere fragilitatea suportului. Cu fiecare icoană restaurată suntem mai aproape de o imagine de ansamblu, care să readucă în atenția cunoscătorilor și a publicului larg talentul și truda iconarului, dar și a celor care s-au îngrijit de icoanele sale; indiferent de tehnica de lucru, acestea sunt la fel de valoroase și de apreciate.

Note

1. Ana Dumitran, Szöcs Fülöp Károly, Elena Băjenaru, *Icoane pe sticlă din Transilvania – Colecția Szöcs* (Alba Iulia, 2012), 14.
2. Juliana Dancu, Dumitru Dancu, *Pictura țărănească pe sticlă* (București: Meridiane, 1975), 74.
3. Lena Constante, "Iconarul Savu Moga", *Revista Boabe de grâu*, nr.11 (1932), 588.
4. Juliana Dancu, Dumitru Dancu, *Doi mari pictori din Țara Oltului*, *Revista Steaua*, nr.4 (1967), 103.
5. Dancu, Dancu, *Doi mari pictori*, 104.
6. Constante, *Iconarul Savu Moga*, 587.
7. Liviu Lăzărescu, *Pictura în ulei* (Deva: Sigma Plus, 1996), 103-106.
8. Marta Julia Guttman, *Contribuții la studiul materialelor organice din suprafețe pictate* (Cluj-Napoca, 2012)
9. Mihaela Proca, *Savu Moga – un iconar* (București: Editura Tehnică, 1994), 65-67.
10. Constante, *Iconarul Savu Moga*, 587.
11. Ion Mușlea "Icoanele pe sticlă și xilografurile țaranilor români din Transilvania", *Revista Steaua*, nr. 11 (1968), 74.

Bibliography:

- Constante, Lena. "Iconarul Savu Moga" ["The icon painter Savu Moga"]. *Revista Boabe de grâu*, no. 11 (1932): 586-588.
- Dancu, Juliana, and Dumitru Dancu. *Pictura țărănească pe sticlă* [Peasant painting on glass], Bucharest: Meridiane, 1975.
- Dancu, Juliana, and Dumitru Dancu. "Doi mari pictori din Țara Oltului" ["Two great painters from Olt Country"]. *Revista Steaua*, no. 4 (1967): 101-108.
- Dumitran, Ana, Fűlöp Károly Szöcs, and Elena Băjenaru. *Icoane pe sticlă din Transilvania – Colecția Szöcs* [Glass icons from Transylvania - Szöcs Collection]. Alba Iulia: Altip, 2012.
- Guttman, Marta Julia. "Contribuții la studiul materialelor organice din suprafețe pictate" ["Contributions to the study of organic materials from painted surfaces"]. PhD diss., Babeș Bolyai University, 2012.
- Lăzărescu, Liviu. *Pictura în ulei* [Oil painting], Deva: Sigma Plus, 1996.
- Mușlea, Ion. "Icoanele pe sticlă și xilografurile țăranilor români din Transilvania" ["Icons on glass and woodcuts of Romanian peasants from Transylvania"]. *Revista Steaua*, no. 11 (1968): 70-74.
- Proca, Mihaela. *Savu Moga – un iconar* [Savu Moga – an icon painter]. Bucharest: Editura Tehnică, 1994.

Fig.1-Radiografia icoanei pe lemn
Înălțarea Domnului(arhivă personală)

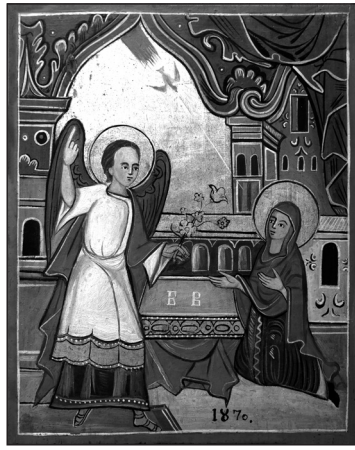

Fig.2-Buna Vestire (arhivă personală)

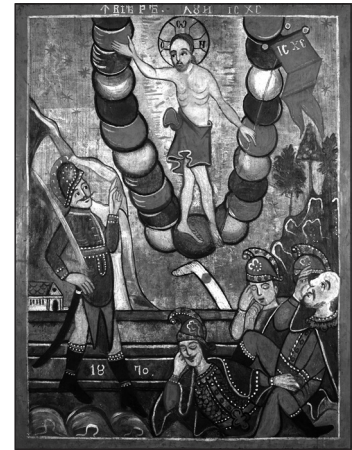

Fig.3-Învierea Domnului (arhivă personală)

Fig.4-Nașterea Domnului (arhiva Muzeului Astra)

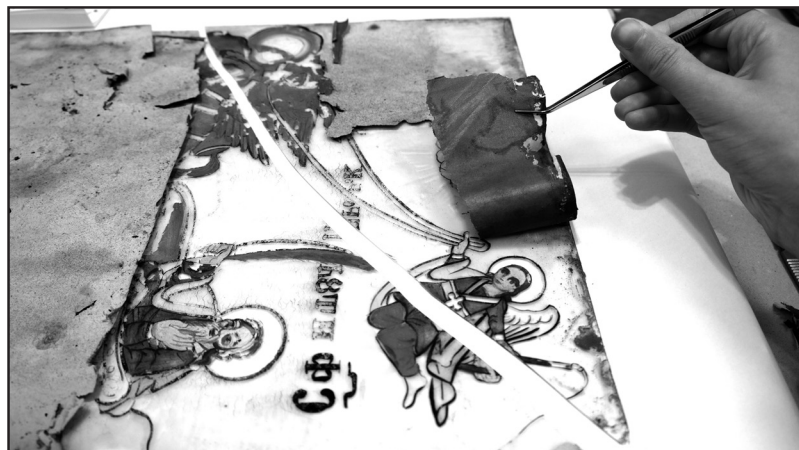

Fig.5-Detaliu din timpul restaurării unei icoane pe sticlă (arhivă personală)